

**КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Між Бугом і Дніпром

**Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України**

Випуск VI

**Спеціальний випуск за матеріалами
обласної-науково-практичної конференції
«Земля, що народжує героїв: Центрально-Український
регіон вшановує захисників Вітчизни»**

**Кропивницький
Центрально-Українське видавництво
2016**

ББК 26.890 (4 УКР – 4 КІР)

УДК 908 (477.65)

М 58

Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол № 15 від 16 листопада 2016 року)

Рецензенти:

В.Т. Гребньова, к. філолог. н., доц., м.Марсель, Франція

В.М. Орлик, доктор історичних наук, професор, м. Кіровоград

**М 58   Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України /Випуск VI. Спеціальний випуск за
матеріалами обласної-науково-практичної конференції
«Земля, що народжує героїв: Центрально-Український
регіон вшановує захисників Вітчизни». – Кропивницький:
Центрально-Українське видавництво, 2016. – 256 с.**

ISBN 978-966-130-113-8

Випуск VI видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України» є спеціальним випуском, створеним за матеріалами обласної-науково-практичної конференції «Земля, що народжує героїв: Центрально-Український регіон вшановує захисників Вітчизни», яка відбулася у Державному архіві Кіровоградської області 12 жовтня 2016 року. Мета конференції – вшанування пам'яті наших земляків, що боролися й борються за національне самовизначення й права українського народу, свободу та незалежність України від козацьких часів до сьогодення.

До випуску увійшли статті науковців та краєзнавців, що стосуються окремих аспектів військової та суспільно-політичної історії краю зазначеного часового проміжку.

Збірник розрахований на всіх, хто цікавиться історією Центрально-Українського регіону, а також професійних дослідників української історії та культури.

ББК 26.890 (4 УКР – 4 КІР)

УДК 908 (477.65)

ISBN 978-966-130-113-8

© Кіровоградська обласна організація НСКУ, ДАКО

© Оригінал-макет: Центрально-Українське видавництво, 2016

*Видання, що продовжується,
«Між Бґтом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»
заресстровано Головним управлінням юстиції у Кіровоградській області як друкований засіб масової інформації
(Свідоцтво від 02.12.14 серія КГ
№842/418 Р)*

Редакційна рада видання:
Бабенко О.О.,

директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (головний редактор, голова редакційної ради та редколегії видання),

Атамчук В.В., радник голови Кіровоградської обласної державної адміністрації

Бабенко О.А., керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», Національної спілки краєзнавців України

Базака Р.В., к.н. з соціальних комунікацій, провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, член Національної спілки краєзнавців України

Білоус В.Б., к. філолог. н., провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області, член Національної спілки краєзнавців України

Брайченко О.Д., к.і.н., доц., заслужений працівник освіти України, член Національної спілки краєзнавців України

Гурбанська А. І., д. філолог. н, проф., професор Київського національного університету культури і мистецтв, заслужений працівник культури України

Козир І.А., к.і.н., доц., проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, заслужений працівник освіти України, член Національної спілки краєзнавців України

Колечкін В.П., к.і.н., головний археограф Державного архіву Кіровоградської області, член Національної спілки краєзнавців України

Левченко Л.Л., д.і.н., доц., директор Державного архіву Миколаївської області, заст. голови Миколаївської обл. орг. Національної спілки краєзнавців України

Михида С.П., д. філолог. н., проф., проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградсь-

З М І С Т

Олег Бабенко
Об'єднані Україною.....6

Спадщина

Сергій Шевченко
Коріння нашого
родоводу:.....12
Карателя Слащова увічнили, а про його жертви в Кіровограді не пам'ятаємо.....18
Про кого забули кіровоградці або як Петро Калнишевський обороняв козацькі вольності наших предків.....19
Постаті: отаман Кость
Блакитний.....22

Documentum

Василь Левицький.
Спогади про бійців АТО
Євген Бурко.....25
Юрій Власенко.....31

Memoria

Юрій Васютинський
Державотворча і громадсько-політична діяльність Олександра Яковича Шульгина в Українській Центральній Раді.....35

Юрій Митрофаненко
Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка у подіях Української революції 1917 – 1920-х рр.....45

Максим Сінченко
Василь Верещагін: український патріот чи «москаль»?.....56

Леонід Багацький
Шостий лицар Залізного Хреста.....64

Василь Даценко
Невідомі сторінки біографії командира 205-ї Кіровоградської винищувальної авіаційної дивізії
Немцевича Ю.О.....69

Леся Дмитрієва
Є така професія – захищати Батьківщину!.....82

кого державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
Орлик В.М., д.і.н., проф., зав. кафедрою гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету, член Національної спілки краєзнавців України

Панченко В.Є., д. філолог. н., проф., професор кафедри літературознавства Національного університету «Кієво-Могилянська академія», заслужений діяч науки і техніки України

Петренко І.Д., головний архівіст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України

Резнік В.В., к.політичних н., член ГО «Кіровоградська обласна спілка краєзнавців»

Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського художнього музею, віце-президент ІКОМ України, член Національної спілки краєзнавців України

Філоретова Л.М., к.і.н., доц., декан факультету історії та права роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Щербатюк В.М., д.іст.н., проф., професор кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, голова Лисянської районної організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України

Редакційна колегія випуску:

Бабенко О.О. (голова редколегії, головний редактор)

Білоус В.Б., к. філолог. н., провідний науковий співробітник ДАКО, член НСКУ

Базака Р.В., к.н. з соціальних комунікацій, провідний науковий співробітник ДАКО (відповідальний секретар), член НСКУ

Гончарова Т.В., начальник відділу археографії та використання документів ДАКО, член НСКУ

Колечкін В.П., к.і.н., головний археограф ДАКО, член НСКУ

Петренко І.Д., головний архівіст ДАКО, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України

Янчуков С.М., почесний краєзнавець України (редактор)

Микола Правда

З Україною в серці.....89

Expedition

Ірина Романько

Виховання громадянина-патріота засобами краєзнавства (з досвіду Кіровоградської льотної академії НАУ).....94

Віктор Присяжнюк

Музей в системі патріотичного виховання молоді.....106

Conferentia

Віктор Голобородько

Реконструкція повсякденного життя засновників Усиківки-Олександрії: від легендарного образу до реальних історичних постатей Гетьманщини....129

Роман Базака

Українська видавнича справа просвітня робота на Кіровоградщині періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1919 років.....142

Юрій Бондарчук

Суспільно-політичні настрої жителів Єлисаветграда в період національно-визвольної революції 1917 року.....150

Василь Білошапка

Перший зимовий похід армії Української Народної Республіки через територію Олександрівщини (лютий 1920 року).....162

Вадим Колечкін

Частини особливого призначення, Єлисаветградського повіту у 1921-1924 рр.....168

Іван Петренко

Комуністичне підпілля Кіровоградщини на початку німецько-радянської війни 177

Світлана Кушнерова,

Іван Стьопул

Спроба реконструкції участі націоналістичного підпілля Центральної

Issue VI of the continued edition "Between the Bugh and the Dnieper," scientific ethnographic journal of the Central Ukraine. This is a special issue, containing materials of the regional scientific and practical conference "The Soil, that Brings forth Heroes: the Central Ukrainian Region pays Tribute to Defenders of Motherland", which took place at the State Archives of Kirovograd Region on October 12, 2016. the aim of the conference was to pay tribute to our fellow countrymen, who fought and are fighting for national self-determination and rights of the Ukrainian people, freedom and independence of Ukraine from the Cossack times till the present.

This issue contains articles by scholars and ethnographers, concerning separate aspects of military, social and political history of the region in the time span mentioned.

The issue is intended for all those interested in the history of Central Ukraine, as well as for professional researchers of national history and culture.

Выпуск VI издания с продолжением «Между Бугом и Днепром. Научно-краеведческий вестник Центральной Украины» - специальный выпуск, созданный по итериялам областной научно-практической конференции «Земля, родившая героев: Центрально-Украинский регион чествует защитников Отчизны», которая состоялась 12 октября 2016 г. в Государственно архиве Кировоградской области. Цель конференции – чествование памяти земляков, которые боролись и борются за национальное самоопределение и права украинского народа, свободу и независимость Украины со времен козачества до наших дней.

В сборник вошли статьи научных работников и краеведов, касающиеся отдельных аспектов военной и общественно-политической истории края указанного временного отрезка.

Сборник рассчитан на тех, кто интересуется историей Центрально Украинского региона, а так же профессиональных исследователей украинской истории и культуры.

України у русі Опору на основі архівно-слідчих справ Кіровоградського обласного державного архіву.....187

Юрій Клімчук

Участь кіровоградців в італійському русі Опору в роки Другої світової війни.....198

Cronika

Борис Шевченко

Створення і бойовий шлях кіровоградських батальйонів територіальної оборони у квітні-травні 2014 року.....206

Андрій Пропадуший

Орденоносці 3-го окремого полку спеціального призначення.....211

Анна Колєва

Становлення психологічної допомоги для учасників АТО в Кіровоградській області.....224

Артем Безшкуренко

Герой-захисники рідної землі в місцевій топоніміці та меморіалах.....226

Об'єднані Україною

Козацькі часи, здавалося б, залишилися у далекому минулому. Проте щоразу, з кожним новим історичним періодом, вони стають не просто романтизованим минулим, все більш віддаленим у часі, а взірцем для наслідування тих чеснот людських, завдяки яким український народ вигартувався й відбувся сьогодні як політична нація. Тож не дивно, що, намагаючись здобути свободу, українці згадували, насамперед, ті часи, коли «лицарі «Дикого» поля» виборювали своє право жити не лише у безкраїх степах, вільно займатися промислами, сповідувати власну віру, а й селах і містах Великої України – понівеченої й поневоленої чужоземними зайдами. Та тільки там, у степах, вони ще знаходили звільнення від панів та підпанків, що намагалися раз у раз перетворити їх на кріпаків, які не мали ні волі, ні долі, ні навіть права на людську гідність.

Неволя, панщина, робота у полі були настрашнішим жахіттям для вільних людей. Вони ладні були покинути родину і рідні місця, змінити своє ім'я на козацьке прізвище, загинути у бою, аби ніхто ніколи не впізнав у славному козакові недавнього «грекосося», якому до кінця віку в житті судилося лише панське поле та рабська праця на ньому від світанку й до заходу сонця.

Визнати себе рівним з селянином було для козака було неприпустимо, незважаючи на те, що значна частина запорожців походила з українських міст та сіл. Анонімний гетьманський канцелярист ще й у XVIII ст. звертався до селян, згадуючи славні часи гетьмана Павлюка:

...Глянь, погань, що верзе?! Плюгавці, вон, а зась!

До козаків ваш брат ніколи не рівняйсь!

Так чванилась і дулась жабалуха,

Хотіла стать волом – та й тріснула, псяюха!

Од жабалухи сей собі б вам приклад взять,

Та й більш до козаків себе б вам не рівнять.

Чим же ви чванитесь? «От ми то слобожани!»

Ви – так собі щось, ат! Нехрещені цигани!

Кортить їх в козаки! Чи з розумом ся річ?

Не рівня вам козак, не рівня вам і Січ!

Паскудство, пастухи, бездомні волоцюги!

Якої з вас нам ждять против поган услуги?

*Вас зараз нападе перерва й переляк,
Як тільки де спітка вас відьма, вовкулак,
А як де на коні побачите ви ляха,
То прудше всіх зайців розбіжітесь од страху!
Нащо ж вам на себе ждять турків і татар?
Жидівський наймит вас потре всіх на сухар!
Вас баба помелом звоює, кочергою!
Батіг здається вам громовою стрілою!...[4]*

Аж дивно, скільки зневаги було вложено у звернення до тих, кого за-раз вважаємо одним народом з козаками!

Проте, небажання козаків ділитися своєю волею з селянами, усіма упосліженими й через те завжди недовірливими, у кінцевому підсумку призвело до того, що Гетьманщина втратила залишки самостійності, а саме ім'я України ледве не зникло в анналах минувшини.

Однак, слід пам'ятати, що і мужики платили козакам тією ж монетою. Багато сільських молодиків були не проти змінити панщину на волю, шаблю та вірного коня. Багато хто з них дійсно тікав до запорозьких земель, шукаючи шляху до лав степового лицарства, оспіваного кобзарями. Решта ж поступово дорослішали, заводили сім'ю, господарство, звикали до селянської роботи, а разом з тим, – змінювали своє ставлення до козаків. Тепер вони вбачали у козаках, донедавна у своєму такому недосяжному ідеалі, розбійників, гультьїв, волоцюг, здатних лише красти, грабувати чумаків, пити горілку по шинках, битися зі сторожею, яка примушувала їх за неї платити, та псувати сільських дівчат, дурачи їм голови хвалькуватими казками і брехливими обіцянками.

Український поет Степан Руданський ще й у XIX ст. заримовував народні анекдоти, що зберегли відгомін різниці козацького та селянського світосприйняття:

*...Питалися козака:
«Що то за причина,
Що в вас гола голова,
А зверху чуприна?»
«А причина то така:
Як на війні згину –
Мене ангел понесе
В небо за чуприну».
Питаються мужика:
«Що то за причина,*

*Що в вас гола голова,
А зверху чуприна?»
«А причина то така:
Нас біда обсіла –
Голимося до крівлі,
Щоб кузка не їла!»*

...

*– Нащо тебе, козака,
Господь на світ сотворив?
– Щоб любив я мужика,
Щоби пана його бив!
– Нащо ж тебе, мужика,
Господь на світ сотворив?
– Щоб неславив козака,
Щоби панщину робив! [2, с. 128, 189]*

Але далеко не завжди козаки нехтували «селюками».

Коли Богдану Хмельницькому конче стало потрібним велике військо для того, щоб вигнати з України вельможних чужинців-зайд, а також русинську шляхту і магнатів, що забули свою віру і мову заради станових привілеїв та багатств, які давала їм нещадна експлуатація селян, то ніхто з козацьких полковників навіть і не подумав про реєстрові обмеження для селян, які покинули свої господарства заради звільнення від панщини та «лядського ярма».

Розгром коронного війська під Жовтими Водами та Корсунем, звістки про полон гетьманів Миколи Потоцького та Мартина Калиновського, викликали в Україні потужний вибух народного піднесення, замішаного на гніві за кривди, завдані поневолювачами. І саме селяни, яких так зневажали ледь не всі у Речі Посполитій, стали тим величезним резервом козацтва, який дозволив зробити так, що в Україні не залишилося і сліду від магнатів, шляхти, ксьондзів, жидів-орендарів та жовнірів, постій яких був іноді гіршим за вторгнення ворожого війська [1, с. 174-196].

Переможної ходою козацько-селянсько-татарське військо Хмельницького пройшло через Київщину, Брацлавщину та Волинь, розбивши під Пилявцями військо пихатих панів, які до бою хвалилися розігнати повстанців нагаями, а після бою накивали п'ятами так, що деяких з них впіймали аж під Замостям. За більшістю з них до самого кінця життя закріпилося прізвище «пилявчиків», як образлива згадка про панічну втечу від тих, кого вони не вважали за людей, а тим більше за серйозну військову силу [1, с. 70-79].

Та й сам батько Хмель не міг не рахуватися з покозаченою селянською масою, яка відчула нестримну силу народної волі, і принаймні двічі зривала плани гетьмана домовитись з королем за її рахунок. Наприкінці 1648 року Хмельницький отримав від Яна-Казимира обіцянку збільшення козацького реєстру до 12000 в обмін на підтримку при обранні на престол. Але повернувшись в Україну козацький вождь швидко зрозумів, що маса покозачених мужиків не сприйме повернення на панщину і буде загрожувати вже самим козацьким вождям [1, с.114, 143-147]. Коли ж у 1649 році король дарував у Зборові свою ласку козакам на 40-тисячний реєстр, то Хмельницький, розуміючи, що селяни, відчувши смак козацької свободи, навряд чи нею поступляться, наказав завести таємний реєстр ще на 40 тис.[1, с.215-219, 223-228].

Отже, у часи національного піднесення різниці між козаком та «мужиком» виявився несуттєвою. Єдність народна на короткий час перемогла станові протиріччя і дала народу України таку силу, з якою мусили рахуватися і польська шляхетська республіка (а тим більше слабкий король), і московський цар, який до самого падіння Мазепи не наважувався наступати на козацькі вольності, і турецький султан з кримським ханом, що пильно дивилися, аби козацька Україна, не дай Боже, не стала сильнішою, зміцнившись за рахунок решти українських земель.

Проте після того, як козаки, нарешті, отримали з рук московського царя жадану автономію, старі станові забобони знову взяли гору. Знову був обмежений реєстр козаків, а решта тих, хто готовий був стояти на смерть за волю України, мусили повернутися до селянської праці, платити чинш козацькій старшині, і поступово закріпачуватися, хоча розміри панщини ще довго не могли досягти її розмірів часів Речі Посполитої.

Тож коли російський царат почав обмежувати козацьку автономію, а у 1763 р. зовсім ліквідував її, старшина думала лише про те, як зберегти станові привілеї, що зрівнялися з російським дворянством. Прості козаки думали лише про те, як не стати кріпаками, а здобути принаймні статус державних селян. А кріпакам вже було байдуже кому їм належати – чи козацькому старшині, чи російському дворянинові, чи польському шляхтичу. Навіть під час обговорення нового соборного уложення у 1770-х рр. делегати від Малоросії виступали лише за те, щоб станові права були чітко визначені й закріплені у законах, а перехід між станами був би заборонений. Тож розірвана на окремі прошарки українська громадськість легко стала жертвою асиміляторської політики російського царизму й за півстоліття лише одиниці з нащадків української старшини пам'ятали про козацьку славу та волю своїх родичів.

XIX століття минуло у поступових спробах української інтелігенції відновити історичну пам'ять про славне минуле та в експериментах з «малоросійської словесності», якій однак так і не вдалося повернути собі статус повноцінної мови, що автоматично б узаконювало національну окремішність українців. Мужичька маса більше жалілася на збільшення панщини та обезземелення, а після реформи 1861 року – була стурбована ще й проблемою малоземелля, яке не давало можливості розгорнутися селянським господарствам на повну потужність.

Проте з початком національної революції 1917-1921 рр. саме озброєні селяни та солдати українського походження стали головною силою, яка підтримала національно свідому інтелігенцію у її боротьбі за незалежність. Міські пролетарські кола тяжіли більше до різноманітних течій соціал-демократії, чиновництво та офіцерство, поміщики та підприємці більше мріяли про повернення єдиної та неділимой Росії. Навіть ти з них, хто мав «малоросійське» козацьке коріння, плакалися за «старими прядками», не розуміючи, що хто б не переміг у громадянській війні, повернення до них не буде. Та й кубанські козаки воювали разом з Добровольчою армією проти більшовиків, хоча це і не врятувало Кубанську Раду від розгону денікінцями.

Лише селяни залишилися вірними національній боротьбі до самого кінця. Звідки взявся у їхній крові «ген козацької волі»? Чи може дійсно не такою вже великою була відмінність між «козаками» та «мужиками»? Саме селяни першими почали боротьбу проти німецької окупації та гетьманату. Саме 100-тисячна селянська армія спромоглася повалити гетьманат Скоропадського у грудні 1918 р. Саме селяни першими виступили проти радянської комунізації сільського господарства у 1919 р. і комуністи, зазнавши поразки від Денікіна через масові селянські повстання, мусили відмовитися від планів ліквідації одноосібного селянського землеволодіння. Саме сільські хлопці, мобілізовані до лав армії УНР та Української Галицької армії, били польські, денікінські, червоні війська у другій половині 1919 р. Без підтримки селянської маси не протрималися б до 1921 р. отамани Холодного Яру та не були б здійснені останні походи залишків армії УНР [3, див. с.184-262]. Знову, як і у часи славетної Хмельниччини, український народ не поділявся на стани і класи, а виступав як єдина сила, що могла б зберегти незалежність, якби не доктринерство та дрібні чвари її вождів.

Відродження української незалежної держави у 1991 р. було сприйняте українським суспільством зовсім по-різному. Майже 22 роки суспільство вагалося між проєвропейською та проєвразійською

орієнтацією, аж доки знову одвічний ворог, що маскувався під рідного брата, не розпочав руйнування Української держави, як ззовні, так і зсередини. Проте сподівання російського керівництва на розбрат та анархію, які воно вважало природним станом української спільноти, виявилися марними. Знову, як і у давні часи, «козаки» та «мужики» виступили єдиним фронтом за свою волю та кращу долю, взявши на себе відповідальність за цілісність та недоторканність території Української державності.

Знову, як і у давнину, немає зараз ні «шляхтича», ні «козака», ні «мужика», а є єдиний народ український. Народ цей щиро став не на захист мільярдів, що накопичили українські олігархи, і не задля честолюбців-кар'єристів, що сидять у Верховній Раді та офіційних установах. Народ щиро б'ється за нову Українську мрію – оновлення власної країни, перетворення її на європейську державу. Для цього він прагне перервати тисячолітні ланцюги чужоземного рабства, що ніяк не відпускають українців і тягнуть їх назад до задвірків світової цивілізації та світоглядного мракобісся.

У цій боротьбі народжуються нові герої, що являють собою сплав мужицької працьовитості, козацької відваги, європейської самосвідомості та світлої віри у зовсім інше майбутнє, яке краще і світліше за будь-які мрії минулих поколінь. Ці нові герої сьогодні і є уособленням української єдності та великої перспективи, що відкривається українському народу. Подвиги на полі бою, безумовно, є лише початком нової України, але люди, що змогли вистояти у бою, вистоять і у праці, і здобудуть омріяне майбутнє для власної країни.

Джерела та література:

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.8. Роки 1626-1650 – Київ: Наукова думка – 1995. – 850 с.
2. Дожовтнева українська література. Степан Руданський. Співомовки. Переклади та переспіви. – К.: Наукова думка. – 1985 – с.128, 189
3. Історія України.– Київ: Видавничий дім «Альтернативи» – 1997 – 424 с.
4. Сатира на слобожан.// електронний ресурс, режим доступу http://lito-pys.org.ua/old18/old18_23.htm#sat12

Відомості про автора: *Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м.Кропивницький.*

Спадщина

Сергій Шевченко

У розділі вміщено чотири статті-есе відомого кіровоградського краєзнавця Сергія Шевченка, присвячені проблемам героїки нашого краю, статті присвячені різним епізодам історії Кіровоградщини від козацьких часів до періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 року.

Ключові слова: українське козацтво, Запорозька Січ, національно-визвольні змагання 1917-1921 р., повстанський рух, УНР, центрально-український регіон.

The following section contains four articles-essays by a well-known Kirovograd ethnographer Sergey Shevchenko, dedicated to problems of heroics of our region and different episodes of Kirovograd region history from the Cossack times till the period of the national liberation struggle of 1917 -1921.

Key Words: the Ukrainian Cossacks, the Zaporizhskya Sich, the national liberation struggle of 1917-1921, insurgent movement, the UPR, the Central Ukrainian region.

В разделе размещены четыре статьи-эссе известного кировоградского краеведа Сергея Николаевича Шевченко, посвященные проблемам героики нашего края, статьи посвящены различным эпизодам истории Кіровоградщины от козацких времен до периода национально-освободительной борьбы 1917-1921 года.

Ключевые слова: украинское казачество, Запорожская Сечь, национально-освободительная борьба 1917-1921 года, повстанческое движение, УНР, центрально-украинский регион.

Коріння нашого родоводу¹

Під час роботи архівістів, істориків, краєзнавців над фундаментальною книгою «Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область», виданої 1972 року в Києві, було зібрано унікальний матеріал про козацьку добу в Центральній Україні. Це стало можливим завдяки тому, що ця робота тривала переважно в часи хрущовської та шелестівської «відлиги».

Автори статті про обласний центр у цьому виданні, кіровоградці кандидат історичних наук, доцент державного педінституту ім. О. С. Пушкіна Петро Безтака та завідувач архівного відділу облвиконкому Олександр Нагорний дійшли висновку, що зимівники запорозьких

¹

Матеріал опубліковано вперше у електронному виданні «Перша електронна газета».

козаків виникли на території майбутнього Кіровограда у другій половині XVI століття.

Завадівка

В обласному державному архіві зберігається особистий фонд єлисаветградського землеміра, краєзнавця, музейника, археолога Павла Рябкова, в якому міститься його рукописний запис про те, що до будівництва фортеці св. Єлисавети «тут уже був зимівник запорожця Завади».

Першого березня, коли на Завадівці відзначали Масляну, я побував там у супроводі місцевого уродженця, офіцера у відставці Анатолія Тидоренка. Ми оглянули місце за 300 м від Інгулу в районі кільцевої дороги, на якому він пам'ятає залишки білої кам'яної огорожі козацької стайні, про що йому розповідали старші люди. Мама переказувала, що в районі їх садиби (поруч була і хата їхнього дідуся) стояла застава до і після побудови фортеці св. Єлисавети. Поруч було три круглих рукотворних, на думку ветерана, кручі (одна є й донині) і два паралельних земляних вали висотою 1,5 – 2 м. (Ниже була некрута балка із струмком.) Усна традиція їх пов'язувала з турками. Гадаю, що вони могли належати й до козацьких чи раніших часів. Напевне, тут слово за археологами. Віталій Панченко з вулиці Завадівської чув, що колись у Гаврилівській кручі жив Завада. А бабуса Ніна з цієї вулиці переказує, що козак Завада з військом мешкав у завадівських ярах в районі нинішньої траси для мото– й автоперегонів. Обоє старожилів народилися до війни.

Під час травневих відвідин Завадівки автору цієї статті зав. бібліотекою-філією № 10 Наталія Анісімова (яка залишала рідне поселення лише на час навчання у Слов'янську) надала рукопис 2009 року історії поселення, де привертає увагу фрагмент про його заснування: «З Півночі Правобережної України на південь проходив чумацький шлях... територією нинішнього міста Кіровограда по березі річки Інгул... Чумаки... через деякий час, тікаючи від гніту польських магнатів, переселялися на постійне місце проживання в ці незаселені краї. Так, за переказами, які передавались з поколінь в покоління, відомо, що населений пункт Завадівка, околиця міста Кіровограда – виник наприкінці XVII століття. Першим її поселенцем був втікач Завада, в честь імені якого і отримала ця місцевість найменування Завадівка.

А серед жителів здавна існує така легенда. В той час, коли була створена Нова Січ, на березі Інгулу поселився козак Завада, більшість жителів Завадівки саме з цим запорожцем пов'язують назву населеного пункту. Однак існує й інша версія. Деякі дослідники звернули увагу на назву кількох сіл, розташованих поблизу Завадівки: Первозванівка, Попівка,

Неопалимівка. Як правило, в Україні є немало населених пунктів, що містять однакові назви, хоча розташовані в різних місцях країни. Це пов'язано, зокрема, і з міграцією населення: нерідко люди, переселяючись на нові землі, переносили туди назву своєї батьківщини. Приклади того Клинці, Калинівка, Полтавка, Попівка, Первозванівка, Завадівка. Згодом переселились у Завадівку з чумаків пращури Мельниченків, Чинченків, Панченків, Ситників. Пращури Кошугіних поселились в Завадівці в першій половині XVIII століття.

Підтвердженням того, що Завадівка виникла наприкінці XVII століття, є той факт, що з роду Мельниченків – Мартин Мельниченко був гайдамака. А історії відомо, що гайдамацький рух виник в XVII столітті на Правобережній Україні». В бібліотеці є виставка «Нащадки козака Завади».

Збирають матеріали з минувшини мікрорайону в школі № 12, які нагромаджує в низці папок і альбомів учителька історії Надія Плащевська.

А директор закладу Валентина Легка повідомила, що Завадівка вже відзначила своє 300-річчя, виходячи з дати на камені, котрий знаходиться на місцевому цвинтарі. Тож логічно було б подумати і кіровоградцям в цілому, а чи не вийти місту хоча б на цей понад 300-річний рубіж?

Лелеківка – Інгульська

В «Історичному нарисі м. Єлисаветграда», упорядкованому міським головою Олександром Пашутіним, стверджується, що фортеця Святої Єлисавети збудована «поблизу кордону зимівників запорозьких». Оце «поблизу», напевне, має означати, що сьогодні це – територія Кіровограда. Тоді вона належала до Бугогардівської паланки Запорозької Січі.

У книзі «Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.)» йдеться з посиланням на статтю кіровоградського архітектора Кривенка в журналі «Знак», що Єлисаветинська фортеця була споруджена біля зимівника запорожця Лелеки. Отже, козацьке поселення виникло раніше від укріплення.

Видатний дослідник історії козацтва історик Дмитро Яворницький писав: «В урочищі Лелеківці... жив запорожець Лелека (тепер – село Лелеківка...)». Минулого літа лелеківці відзначили ювілей свого колись окремого поселення, а тепер мікрорайону нашого обласного центру, відраховуючи цю дату від 1758 року. Гадаю, що, насправді, Лелеківці більше років. За даними лауреата обласної премії імені Володимира Ястребова Анатолія Пивовара, засновником інгульської слободи (Лелеківка) був колишній мешканець села Цибулевого Яким Лелека. Про авторитет цього козацького ватажка свідчить обрання його 1756 року керівником Інгульської (Превізької) паланки, до якої входив південь нинішньої Кіро-

воградщини. У складі Слобідського козачого полку (створений 1753 року) була й сотенна слобода Інгульська із сільцем Лелеківкою. У збірнику документів А. Пивовара читаємо: «Успенська церква с. Дмитрівки. Іоан Левицький, брат вікарія (1752). Слобода Інгульська (Лелеківка) (1756)».

А відомий історик В. Кабузан у виданій Інститутом історії СРСР Академії наук СРСР монографії «Заселення Новоросії» наводить зміст документа тодішнього всесоюзного Центрального держархіву стародавніх актів у таблиці «Заселення Новослобідського козацького поселення в 1754 – 1763 рр.», де вказано, що на 1 вересня 1755 року в поселенні Інгульському мешкало 15 осіб (у фортеці св. Єлисавети на 1 липня – 421). Новий 1756 рік відзначали вже 27 мешканців, 1757 – 36, 1758 – 51 інгульчанин. Тож, записавши легенди й перекази старожилів, можливо, лелеківцям слід готуватися щонайменше до свого 260-річчя.

У патріотизмі нащадків козака Лелеки можна переконатися, оглянувши хоча б виставки бібліотеки-філії № 9 та музею школи № 15, поспілкувавшись із старожилами. Вам розкажуть, що тут оселився козак Яким Лелека, збудував церкву на пагорбі. Потім один із його двох синів спорудив при ній школу для бідняків. Неподалік були козацькі вежі, кургани. Напевне, багато інформації може дати вивчення існуючих старих цвинтарів. На Інгул прилітають лелеки, гніздяться на деревах по вулиці Богдана Хмельницького, підтверджуючи одну з найдавніших козацьких назв на території Кіровограда і надихаючи його мешканців – нащадків козаків на демографічне відтворення.

Ковалівка, Балка, Куцівка

1997 року кіровоградські історики Павло Босий та Петро Кизименко писали: «Існує вельми ймовірна гіпотеза, що саме від козацьких зимівників виникли поселення Ковалівка та Балка...». Ми схильні згодитися з версією тодішніх директора й наукового співробітника обласного краєзнавчого музею. Адже про більш давнє коріння, порівняно з Єлисаветградом, може свідчити українська назва передмістя (якби вона виникла після фортеці чи за Єлисаветграда, то була б Кузнецовкою). Тож походить вона, можливо, з козацьких часів, коли тут, у зручному місці біля річки, міг осісти перший коваль (ковалі). І зустрівав тоді передзвін металу запорожців, гайдамаків, гетьманців, які переїжджали Інгул на баских степових конях, зупиняючись підкувати їх та перепочити. Могли вони тут, очевидно, і замовити, нагострити зброю для захисту рідної землі від агресивних зайд.

У 1770-х роках біля Ковалівки, яка мала до 50 будинків, у російськомовних документах фіксувалися знову ж таки українські назви Кринична балка і Криничний хутір (також до 50 будинків), що теж має свідчити про їхнє давніше походження, ніж фортеця св. Єлисавети із сусідніми переселенцями (інакше був би Колодязний хутір). 1774 року академік Йоган Гільденштедт занотував у щоденнику своєї подорожі, що на цвинтарі поблизу Криничної балки планувалося спорудити церкву.

1841 року дослідник історії міста Григорій Соколов писав, що мешканці Ковалівки переважно займалися перевезенням та чумацтвом (можливо, традиційно, з доєлисаветградських часів?), мали рогату худобу та коней. В укладеному П. Семеновим-Тяншанським географічно-статистичному словнику Російської імперії 1865 року Ковалівка називається кращим передмістям Єлисаветграда, яке суперничало «своїми спорудами із Перспективною вулицею, тут розташовано багато будинків навколівних поміщиків».

Історик Ю. Матівос вважає козацьким поселенням Куцівку, пов'язуючи цю назву з Куцівським куренем Запорізької Січі.

Новокозачин

Сьогодні вже відомо, що серед найдавніших поселень на території нашого міста, які виникли раніше фортеці св. Єлисавети, були Лелеківка, Інгульська, Завадівка. Майже за два десятиріччя до Єлисаветграда, як випливає із нижчецитованого фрагменту статті російського дорадянського дослідника С. Давидовича в редактованому віце-головою Імператорського російського географічного товариства П. Семеновим Санкт-Петербурзькому багатотомнику «Живописная Россия» 1898 року, з'явилася тут назва Новокозачин: «Фортеця була закладена... 18 червня 1754 року. В той час тут було невелике великоросійське розкольникічне поселення... прогнані з насиджених місць розкольникі переважно переселилися до Туреччини і Польської України, але наступного 1755 року їм було дозволено повернутися до Росії із збереженням свободи сповідання і політичних прав.

Повернувшись, розкольникі поселились біля Єлисаветградської фортеці і з них негайно було створено військове поселення Ново-Козачин».

Про бажання розкольникі поселитися біля фортеці її комендант рапортував 12 квітня 1755 року своєму керівництву. В «Історичному нарисі м. Єлисаветграда», упорядкованому О. Пашутіним, йдеться, що розкольникі стали першим купецьким станом в краї і вважались купцями фортеці св. Єлисавети. Монаршим указом 1762 року зазначалось: «...не робити їм перепон ні відносно бриття бороди, ні указного одягу... Перебувати їм у

відомстві канцелярії фортеці св. Єлисавети... Стороннім купцям і різночинцям, приїжджим із російських міст торгувати вроздріб і будувати лавок не дозволяти». Пашутін зазначає, що розкольники мали «головне перебування у форштадті фортеці по той бік Інгулу, де знаходилися їх багаті церкви з дорогоцінностями та рукописами богослужбових книг...». На 1774 рік науковець Й. Гільденштедт зафіксував у цьому форштадті 600 будинків, торговельний майдан з крамницями, ратушу, церкви православного та розкольничого (часовники, часовенні) віросповідань. Уже в 1760-х роках місцевий купець С. Сенковський відправляв товари через Хаджибей до Константинополя. Розкольники складали більшу половину населення і поділялися на кілька течій. Зазначимо, що місцевий магістрат виник саме 1755 року, у рік повернення сюди старовірів.

Надалі старовіри та їхні нащадки ставали міськими головами нашого міста (Пашутіни, Макеєви та ін.) та Одеси (Железцов), активно вели внутрішню й зовнішню торгівлю, спорудили Преображенську церкву, будували підприємства, займалися благодійністю.

...Найдавніші частини Кіровограда виникли в добу запорозьких та гетьманських козаків, які першими захищали і загосподарьовували його територію. Якби ті поселення (Завадівка, Лелеківка, інші) до сьогодні залишалися самостійними, хоча б селами, напевне, мали б свої музеї, будинки культури, видану в книгах історію, витоки якої дослідили б, можливо, на рівні 300 – 400 років. Сьогодні ж вони відзначають з фортечним центром міста лише 260 років, залишаючись у його тіні на рівні окраїн. Ситуацію можна змінити, якщо відлік історії Кіровограда рахувати саме від найдавніших його складових, від козацької доби.

Будемо сподіватися, що настане час – і замість вулиць Карабінерної та Верхньої Пермської (які носять імена царських частин, котрі ліквідовували Запорозьку Січ), Дворцової (увічне палац імператора Миколи I) з'являться козацькі назви, а на площі Героїв Євромайдану – пам'ятник Петрові Калнишевському, якого вісім років обирали кошовим отаманом Запорозької Січі і який хоробро боронив і загосподарьовував центрально-українські терени. Можливо, це трапиться, коли до міської територіальної комісії ввійдуть фахівці – історик Юрій Матівос, кандидат історичних наук Юрій Митрофаненко, історики-музейники Микола Правда, Микола Галицький, лауреат премії ім. Володимира Ястребова Василь Бондар, автор кількох краєзнавчих книг Віктор Погрібний, голова обласної «Просвіти» Олександр Ратушняк, доктор філологічних наук Григорій Клочек, голова товариства політв'язнів Віктор Полтавець, історик Федір Шепель, представники козацької громади, геральдист Анатолій Авдєєв.

Карателя Слащова увічнили, а про його жертви в Кіровограді не пам'ятаємо²

На одній з алей перманентно впорядкованого з кінця минулого століття Ковалівського парку розташований пам'ятний знак, встановлений 1969 року на честь 12 осіб, страчених тут за часів окупації Добровольчою армією.

За спогадами І. Мазепи (1920 року він у якості голови уряду УНР таємно відвідав наше місто) «В одному тільки Єлисаветі... влітку 1919 року денікінці замордували 18 українців, між ними Т. Біланенка – члена Трудового Конгресу і голову єлисаветградського “Союзу споживчих товариств», Гр. Островського – молодого місцевого діяча та інших». Цих прізвищ на кам'яній брилі в парку немає: радянські органи пам'ять українських політиків не увічнили, а своя влада до міста більше не поверталась.

Головною протипагою денікінцям у той час стали махновці, проти яких направили армійський корпус Слащова. 16 листопада він телеграфує із Знам'янки до Єлисаветграда про намір прибути наступного дня «через те, що в околицях і в самому місті є якесь неповне розуміння ідей Єдиної Росії».

Комендант повіту і міста на Інгулі Величковський негайно оголосив про зустріч генерала з представниками влади і громадськості. Але генералу-«єдиноросу» спілкування з єлисаветградцями не сподобалось, і за кілька годин він повернувся до Знам'янки. Вже 18 листопада на кавалерійському плацу (тепер – вказаний парк) за його наказом здійснили першу страту з написом на шибениці: «петлюрівець-бандит-комуніст А.Стратієнко».

Наступного дня тут повісили, як його співучасників, Гончара, Кириченка, Маштака, Трегуба, Федорченків, Білоконєва, Дмитренка, Замуленка і Науменка і, як колишнього комісара, Цесарського.

У тодішній газеті «Война и мир» Андрія Стратієнка названо за прізвищем «Чорний Ворон». У радянському ж збірнику спогадів «Годы борьбы» 1927 року про нього йдеться як про командира загону по боротьбі з контрреволюцією в 1919 році, який заарештовував членів «Союзу хліборобів» та поміщиків за участь у каральних акціях німецьких загонів і розстрілах селян за Скоропадського. Там же йшлося, що Цесарський був не комісаром, а скромним службовцем у земельному підвідділі.

2

Матеріал опубліковано вперше у електронному виданні «Перша електронна газета».

12 трупів на майдані викликали обурення в робітничому середовищі, про що було повідомлено профспілковою делегацією денікінському генералу в Знам'янку. 20 листопада туди виїхали й представники міської влади, біржового комітету, єврейської громади. У вагоні Слащова в. о. міського голови Волотковський говорив про стурбованість єлисаветградців частими розстрілами, а, особливо, – публічними повішеннями. Голова комітету допомоги Добровольчій армії Горшков додав, що страти можна робити лише після оголошення судових вироків.

У роки незалежності України Слащова віднесено в одній з кіровоградських енциклопедій до... визначних постатей нашого краю, його фото демонструється в музейній експозиції, що, гадаємо, є наругою над пам'яттю земляків, полеглих у боротьбі проти білогвардійських окупантів. Про згаданих 18-и замордованих денікінцями українців не знаємо нічого. Як практично й про слащовських 12 жертв, увічнених у Ковалівському парку.

Про кого забули кіровоградці або як Петро Калнишевський обороняв козацькі вольності наших предків³

На одному з засідань кіровоградської «Просвіти» обговорювалась ідея встановлення на площі Героїв Майдану кінного монумента одному з історичних національних лідерів українців Петру Калнишевському. Тож доцільно згадати про його постать, зокрема роль в історії нашого краю.

Чи не кожне літо другої половини XVIII століття неодноразово ознаменувалося трагічними подіями в житті українського народу, пов'язаними з історією нашого краю. У червні 1754-го на відібраних у запорожців землях, згідно з указом цариці Єлисавети, було закладено фортецю св. Єлисавети, 1768 року гайдамакам-коляям російські війська завдали відчутних ударів у спину за наказом Катерини II, а 1775-го цариця наказала ліквідувати Запорозьку Січ.

Ініціатором останнього акта 23 квітня 1775 року на засіданні уряду виступив новоросійський генерал-губернатор Потьомкін (який ще влітку попереднього року лукаво називав запорозького кошового отамана Калнишевського «нерозлучним другом» та «милостивим своїм батьком»).

Уже в травні 1775-го під стінами фортеці св. Єлисавети генерал-поручик Петро Текелі (Текелій), виконуючи рішення ради при царському дворі, сконцентрував сотисячне регулярне військо – артилерію, кав-

³

Матеріал опубліковано вперше у електронному виданні «Перша електронна газета».

лерію і піхоту, у складі якого були й місцеві Пермський карабінерний та Єлисаветградський пікінерний полки (11 ескадронів останнього вирушали від річки Сугоклеї-Комишуватої).

4 червня ця армада підступно оточила Січ, у якій того дня перебували лише три тисячі козаків. Вони готові були оборонятися. Але цього разу кошова старшина й архімандрит переконали козаків здати укріплення без бою і не “проливати християнської крові”. Після чого військо Текелі пограбувало і зруйнувало Січ. Архів та зброя запорожців потрапили до фортеці св. Єлисавети, яка, таким чином, від початку до кінця виконала свою жандармську, ліквідаторську роль щодо Запорозжя. Адже із самого початку існування цього укріплення воно забезпечувало кадровим військовим складом Новосіченський ретраншемент, котрий був за два кілометри від Січі для утримання козаків «у належному порядку».

«Се знищення українського автономного ладу без згоди українців було вчинком беззаконним, безправним, бо він противився Переяславській умові, котрою Україна прилучилася до Москви», – таку оцінку дасть через півтора століття фактам ліквідації Гетьманщини (1762 рік) і Січі історик і перший Президент України Михайло Грушевський.

У серпні 1775 року Катерина II оповістила в спеціальному маніфесті, що «Січ Запорозька повністю вже зруйнована із знищенням на майбутній час і самої назви запорозьких козаків», додавши при цьому, що вживання виразу «запорозький козак» розглядатиметься як образа імператриці. Господарі українських земель звинувачувалися навіть у «заведенні власного хліборобства, підриваючи... тим самим основу залежності їх від Престолу Нашого...».

1776 року в Москві відбувся суд над козацькою старшиною. Але про долю підсудних не знали навіть найближчі родичі. Лише в XIX столітті стало відомо, що кошовий отаман Петро Калнишевський був кинутий до кам'яного мішка – в'язниці у Соловецькому монастирі. Він перед цим відмовився зректися козацтва в обмін на привілеї і царську волю. Обрав честь і добру пам'ять нащадків. Помилування Калнишевського відбулося за Олександра I після 25 років перебування в келії, звідки навіть не виносили нечистоти, випускаючи бранця лише помолитися в церкві тричі на рік на християнські свята. 1803 року він у 112-річному віці там же (на Соловках) помер і був похований.

Про життя козака Петра Калниша відомо чимало. Народився він на Лівобережжі влітку 1691 року. За переказами, вже у дитячому віці потрапив на Січ, де за сім десятиріч пройшов шлях від джури, молодика до кошового отамана. Помітну сторінку до історії Центральної України

Калнишевський вписав як захисник правічних теренів наших предків від захоплення балканськими і російськими офіцерами та поміщиками, котре розпочалося з реалізації рішень уряду Єлисавети про створення у межах річч Синюхи й Дніпра Нової Сербії та на Інгулі – фортеці св. Єлисавети.

У 1755 – 56 роках військовий осавул Калнишевський очолював запорозьку депутацію у Петербурзі (там же й переінаклили його прізвище з Калниша). Вона доповіла про загарбання Ново-Сербією, Слобідським полком і Донським військом січових земель. 1756 року для опису і розмежування цих територій була створена комісія з представників Запорожжя, Гетьманщини, фортеці св. Єлисавети. Але наступ на запорозькі землі тривав. Особливо нахабно поводи́вся комендант фортеці Муравйов, заарештувавши одного із запорозьких депутатів. Останній з'їзд комісії відбувся 1762 року. Серед трьох січових депутатів у її складі був осавул Калнишевський.

У 1762, а потім з 1765 року і до ліквідації Січі її кошовим отаманом козаки обирали саме Петра Калнишевського. Як отаман він очолив 1765 року чергову делегацію до імператорського двору, яка поставила питання про знесення з території Запорожжя поселень Нової Сербії і фортеці св. Єлисавети та виведення царських військ. Як пише історик Олена Апанович, спеціальна комісія вивчила карти і “наче визначила, що новосербські поселення справді розташовані на запорозьких землях, і розглянула проєкт переселення Нової Сербії. Катерина II теж ознайомила́ся з «ландкартами». Від неї на Січ надійшла грамота, в якій цариця не дуже виразно обіцяла запорожцям вирішити справу “відповідно до їхнього прохання”. Але імперія не дотримала обіцянки задовольнити справедливі вимоги господарів степу.

За цих умов Кіш почав використовувати можливості власної випереджальної колонізації запорозьких степів, що сприяло зростанню кількості поселень і в нашому краї. Зокрема, 1767 року П.Калнишевський наказав одруженим запорожцям залишити свої хутори та поселитися на кордонах полків колишньої Нової Сербії у п'яти новостворених запорозьких селах, серед яких було й Петрове (тепер – райцентр). Тоді ж були створені слободи Жовта, Зелена, Кам'янка. Калнишевський володів землями навколо Петрового.

Очолюване майже 80-річним (!) Петром Калнишевським Запорозьке військо у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 років було найбільш боєздатною, досвідченою і мужньою силою регулярної армії держави Романових. Без участі запорожців царське військо не змогло б організувати

навіть належний захист відібраних Петербургом земель у січовиків, у т.ч. й для будівництва фортеці св. Єлисавети. В останній сховався російський гарнізон і цивільні мешканці околиць, коли взимку 1768 – 1769 років татари безборонно спалили всі навколишні села. Це змусило командування російської армії залучити до оборони краю запорожців. У напрямку фортеці вирушили козацькі полки. У червні 1769 року в степу поблизу Петрового, між річками Зелена та Жовта, П.Калнишевський розташував 7350 козаків і 12 гармат. За бойові заслуги в кампанії наступного року кошовий отаман був нагороджений золотою медаллю з діамантами. Згодом йому було присвоєно звання генерал-лейтенанта російської армії. Козаки відіграли вирішальну роль в оволодінні Кримом у 1771 році, Дунайській експедиції 1771 – 73 років.

У роки незалежної України в центральній частині Кіровограда відновлено дорадянські назви вулиць Верхньої Пермської (увічне пам'ять полку, котрий брав участь у ліквідації Запорозької Січі) та Верхньої Биківської (за прізвиськом окупаційного офіцера-колонізатора Приінгулля). З царських часів по інший бік Інгулу існує назва вулиці Карабінерна (карабінери теж ліквідовували Січ). У радянську добу у фортеці відкрито меморіальні дошки воєначальникам армії романових Суворову та Кутузову. Інша родина – Раєвських, яка принесла військову славу і велич імперії, увічнена нещодавно в Олександрівському районі. Музейним експонатом стала епітафія руйнівника Січі П. Текелі. В обласному центрі кілька організацій увічнили в своїй назві ім'я імператриці-колонізаторки Центральної України Єлисавети.

У той же час в області, значною мірою розташованій на землях вольностей запорозьких, немає жодної меморіальної дошки, жодного знака і монумента Петру Калнишевському.

Постаті: отаман Кость Блакитний⁴

12 травня 1920 року 22-річний Кость Блакитний, пізніше Головний отаман Холодного Яру та командир Степової дивізії (18 тис. бійців) зі словами “За нашу кров, за нашу честь, за кривди нашого народу!” підняв повстання в Кривому Розі. 29 квітня 1921 року він був оточений і вбитий у рідному селі. Та за свої 23 роки встиг зробити багато...

Кость Степовий-Блакитний (Костянтин Юрович Пестушко) народився 10 лютого 1898 року в заможній селянській родині с. Ганнівки на Катеринославщині.

---

⁴

Матеріал опубліковано вперше у електронному виданні «Перша електронна газета».

Тут закінчив двокласну школу, навчався в механіко-технічному училищі. Звідси добровольцем пішов на фронті I-ї Світової, де отримав кілька Георгіївських хрестів на турецькому фронті. Після поранення закінчив офіцерську школу, воював на Західному фронті. На заклик Тимчасового уряду зголосився добровольцем до «ударних батальйонів смерті». Після жовтневих подій від солдатів своєї частини офіцер врятувався, виїхавши до Павлиша, а потім – додому. Тут його застала мобілізація Гетьмана Скоропадського. У часи виступу Директорії приєднався до неї. Але – знову повернувся додому. Тут його заарештували, як «білого офіцера» особісти Червоної латиської дивізії. Але, переконавшись, що в Денікіна той не служив, його того ж дня (!) обирають головою ревкому і комісаром волості. Кость починає служити червоним. Затяглася така служба на три місяці.

Але під час мобілізації Червоною Армією молоді 1898 – 1900 років народження Костянтин Пестушко організував виступ проти радянської російської окупаційної влади в Кривому Розі. Сталося це 12 травня 1920 року, коли й започаткувалася його відома Степова дивізія. Спочатку повстанці Кость Пестушка називали Степовим, а пізніше, з конспіративних мотивів, Отаманом Блакитним. Після Кривого Рогу загін вибив червоних із Херсона. Степовики пройшли від Херсона до Черкас.

Сучасна територія Долинського, Компаніївського, Новгородківського, Кіровоградського, Олександрівського, Знам'янського, Олександрійського, Світловодського, Онуфріївського та Петрівського районів увійшла до ареалу дій Степової дивізії.

Прочитуємо повідомлення тодішніх офіційних установ, проти яких боролася дивізія, і які називали українських повстанців «бандитами».

«...Банда произвела налет на Новогеоргиевск. По сведениям новогеоргиевских коммунистов, прибывших в Кременчуг, Новогеоргиевск был сдан...».

«...Александрийский уезд... охвачен бандитизмом... Настроение селян в связи с возросшим бандитизмом повышенное, крестьяне Красно-го-Каменского и Куколовского районов относятся к бандитам доброжелательно. Организационная работа по уезду приостановлена».

«...Бандитами занято село Онуфриевка, часть милиции захвачена, часть отступила. По непроверенным сведениям, бандитов в означенном районе до 2 тысяч человек. В районах Павлыша и Лекаревки оперируют банды численностью 1000 человек...».

«Сводно-объединенный отряд... пошел на село Петровка... вступил в бой с организованной бандой большей численностью до 5000 человек в

составе пехоты, кавалерии и артиллерии с орудием, пулеметами, большим запасом снарядов и патронов, в результате боя отряд тов. Юдицкого был разбит...».

«...В селах Зазелеевке и Александровке банды с каждым днем увеличиваются, количество бандитов доходит до 8000 чел., вместе со стариками и подростками. Вооружена банда частью куцаками, частью штыками и вилами. Имеет до 800 винтовок, три пулемета, бандой вырыты также окопы».

На зиму Кость Блакитний демобілізував дивізію. Його ж розшукували російські радянські оперпрацівники. Друзі радили виїхати за кордон. Але батьківщини він покидати не захотів. «Не хочу помирати в ліжку», – відповів. Потім, за деякими спогадами, уже коли кільце майже замкнулося, зважився таки пробиратися на Захід, попрощавшись перед цим із рідними. Але його видав один із колишніх соратників. 29 квітня 1921 року він був оточений і вбитий у рідному селі. Та за свої 23 роки встиг зробити багато.

Відомості про автора: **Шевченко Сергій Іванович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м.Кропивницький.

Dokumentum

Василь Левицький

Спогади про бійців АТО

У розділі вміщені два інтерв'ю, які взяв кіровоградський журналіст В.Левицький у батьків бійців, що загинули в АТО – Євгена Бурка та Юрія Власенка, у інтерв'ю журналіст намагався висвітлити особистості воїнів, обставини їхнього життя, бойової діяльності та загибелі, реакцію рідних на звістку про смерть синів.

Ключові слова: *антитерористична операція, інтерв'ю, бійці АТО*

The section contains two interviews by a Kirovograd journalist Vassily Levitsky with parents of soldiers, who died in the ATO zone, Evgeniy Burko and Yuri Vlasenko. In the interviews the journalist tried to depict personalities of the soldiers, circumstances of their lives and demise, their parents' reaction to the sad news of the sons' death.

Key words: *antiterrorist operation, interview, soldiers of the ATO.*

В разделе помещены два интервью, взятых кировоградским журналистом Василием Левицким у родителей бойцов, погибших в зоне АТО –

Евгения Бурко и Юрия Власенко, в интервью журналист попытался показать личности воинов, обстоятельства их жизни, боевой деятельности и гибели, реакцию родных на известие о смерти сыновей.

Ключевые слова: *антитеррористическая операция, интервью, бойцы АТО.*

Євген Бурко

(8 липня 1991.

Вільне Кіровоградської області –

12 червня 2014

Степанівка Донецької області)

– заступник командира розвідувальної групи

3-го окремого полку

спеціального призначення

Аудіозапис: січень 2015 р.

Розшифровка: червень 2016 р.

Журналіст: Левицький Василь.

Інформатори:

Мати: Бурко Людмила Павлівна.

Батько: Бурко Володимир Миколайович.

Журналіст: Представтеся, будь ласка.

Мати. Я – Бурко Людмила Павлівна.

Батько. Її чоловік – Бурко Володимир Миколайович.

Ж. І ви – батьки...

М. Ми – батьки Бурка Євгена Володимировича, який віддав своє життя за нашу країну, за нас, за всіх людей на Землі...

Б. Спас тисячі людей, тому що вони їхали спереду колони, і прийняли бій на себе. Вони їхали на двох БТР спереду, і ззаду їхала колона, там за двадцять кілометрів від них. І так як вони прочесували дорогу, обдивлялися, чи нема терористів, то в останню хвилину прийшов їм наказ, щоб вони звернули, відхилися від маршруту на 400 метрів – і якраз приїхали в логово терористів. Їх обстріляли. Моєму сину куля попала під бронезилет – і він упав з БТРа, і ще взяв бій на себе, поки хлопці... дав їм час, щоб вони змогли зайняти бойові позиції. Ще відстрілювався...

М. Він держав бій іще, ранений.

Б. Аж потім почав свідомість втрачати. Хлопці почали передавати уже за руки, за ноги в очерет. І по очерету вже потім вони відходили. Півтори години тягнули його по очерету до бронетранспортеру. І там уже в бронетранспортері він втратив свідомість і вже не приходив до тями.

М. Йому дали один укол. Крові не було – нічого не могли знайти, від чого. Куля зайшла – порвала йому по позвонку йому всі судини – і внутрішня кровотеча.

Б. Це його тягнули і ще прапорщика теж по очерету. І прапорщик був ранений в легенею і ще... І він на очах. Вже в БТРі лежали. Син уже лежав, уже помер. А прапорщик за всім цим дивився. БТР уходить від обстрілів. Каже: 23 рази БРГД падала по БТРу. Ну скользячі – не розвірвалося нічого на цьому, не підбили вони. Каже: «Кулі ото дзвеніли, як по консервній банці». Каже, що це було просто щастя, що не підбили їх... Що вони доїхали...

Ж. Євген служив в армії?

М. Да. Женя пішов на строчну службу. Він сам вибився в воєнкомат. Він закінчив одинадцятий клас. У дев'ятому я захворіла – в мене була саркома, мені треба було терміново операції. І він сказав: «Мені треба помогати лічити маму. І пішов на роботу...».

Б. Грузчиком він пішов.

М. Да, заробляв гроші, помагав мені лічитися. Коли вже мені стало легше – до цього я тільки лежала в лікарні і курс лікування проходила. Він прийшов до мене – і сказав: «Мам, я післязавтра уходю в армію!...Я должен пройти армію. Я должен быть людиною!».

Ж. Це було в якому році?

М. У 2009-му.

Б. Призвали його. В десантні війська. Він служив. А потім вже підписав після строкової...

М. Півроку минуло. Він приїхав в увільнення додому – і сказав: «Мамо і папа, я буду підписувати контракт. Я найшов свою ціль в житті. Це моє. Армія – це моє. Я себе там відчуваю таким, як я повинен бути». Він хапався за все. Сильно хотів бути офіцером... Військові ось приїжджали стільки до нас, вони кажуть: «Із такого рядового (так як він пішов просто рядовим солдатом, старшим солдатом він був) – пішов і за ці роки він добився, що став замісником командира...». В тому році він вступив в інститут на психолога (йому вища освіта треба була, тому що він посаду обіймав офіцерську). Він вступив. ...І через місяць він попадає спочатку під Крим. Були вони в частині, закриті, все. Коли на Майдані вже почалося, їх тримали в часті – не пускали додому. Я приїжджала. Там дочка поруч жила. Я йому і їсти носила. ...А потім він мені різко сказав: «Мам, ти не приходи до мене, потому що тут батьки збираються, скандалять, що одних не випускають – інших випускають. Нас нікого не будуть випускати». І цілий тиждень я не ходила. Він дзвонив. А потім він через тиждень подзвонив і сказав: «Мам, прийди, будь ласка, забери мою одежу – принеси мені чисту». Я прийшла – але він мені нічого не сказав. Потім уже, після його гибелі, мені невістка сказала, що він стояв під Кримом. Весь тиждень його кидали туди. Він був там.

Б. У Миколаєві вони були.

М. Ні. Спочатку, це як він ще з частини не поїхав – то в Миколаєві. А після того вже... Він нас обманював: сказав, що він на полігоні був місяць. Дзвонив, казав: «Я в Олександрії на полігоні». А потім уже, коли він сам проговорився, мені сказав: «Мам, що там в нас: калина зацвіла?». ...Кажу: «Синоку, яка калина цвіте? Ще мороз надворі!». А він каже: «Мам, а в нас уже абрикоси цвітуть!». І тоді ми зрозуміли, що він десь там, де тепло. А потім він уже подзвонив і сказав... Мені – ні. Батькові сказав: «Я в Миколаєві в аеропорту. Нас покупали. Батьюшка благословив. Але куди ми будемо їхати – ми ще нічого не знаємо». І потім він нам уже дзвонив – і казав: «Я в Миколаєві аеропорт охороняю». Весь час...

Б. А їх на завдання постійно брали. Ну, «вертушка» прилітала – забирала їх.

М. А потім уже, після смерті, ми узнали, що він був у Слов'янську, що він був у всіх гарячих точках, що він пройшов всі гарячі точки. Хоча він так усе підстроював, що ми нічого не могли дознати. Потому що невістка до нього їздила в Миколаїв з дитиною. Їздила. Він був вночі в частині – а вдень брав звільнення – і гуляв з ними. Ми ж думали. Вона приїхала – і каже: «Да, він в Миколаєві, точно!». А він просто, коли в них була ротація, їх кидали в Миколаїв. Там була їхня база.

Б. Місце дислокації.

М. І це на три дні кидали, він дзвонив – і вона приїжджала. А коли в останній раз уже тепло геть було (а він же ще поїхав у березні-місяці, ще холодно було). І вона йому двзоне – і каже: «Жень, це ж в тебе нема в звільнення в чому вийти. В тебе там одежі немає літньої. Давай я тобі передам шорти і шльопки...». А він каже: «Аліно, не треба, не треба». Я ще дзвоню – кажу: «Скільки клубніки... Давай я тобі лоточок клубніки – і Аліна привезе тобі». «Ні. Не треба до мене їхати». Потім вона взяла автобусом передала одержу просто. Потім подзвоне – щоб він вийшов до автобусу, забрав. І коли вона йому подзвонила і сказала: «Жень, я в Миколаєві». Він так почав кричати: «Чо ти не попередила?». Його там просто не було... А він до останнього. Він знав, що не можна мені нервувати, не можна батькові. Він знав, що жінка вагітна – не можна переживати. Він нікому нічо не казав. «Тільки одне: що дзвонив – і питав: «Мамуль, шо ти кушать готовиш?». Я кажу: «Синочок, ти їсти хочеш!...». «Та не, мамуль, – ми тут так покушали, так покушали...». Ніколи ні на що не жалувався.

Б. За двадцять хвилин він узнав, що в нього має родиться донька Маринка. Жінка йому подзвонила, сказала: «Женя, в нас на УЗІ показало...»

М. Да. На УЗІ. Вийшли з УЗІ – і вона подзвонила йому, сказала. І через двадцять хвилин його не стало.

Б. Хлопці розказували, що він такий радісний був, такий був радий! На десятому небі був! Вже командир групи каже: «Женю, ти заспокойся, хіба можна так радуватися?!»

М. Сильно радий був. Він сказав, що в мене буде Маринка-мандаринка.

Б. Він взагалі такою оптимістичною людиною був по життю...

М. З дитинства якась була така дитина, що (ми навіть не помічали) він ніколи нам не приносив ніякого такого розстройства... Він всім допомагав, він старався кожному допомогти.

Б. По життю був максималістом...

М. І завжди з посмішкою...

[...]

М. Весь час землю любив, землю любив із самого дитинства. Земля – це для нього був все...

[...]

М. Не було в нього таке, що чуже це горе...

[...]

М. Я от дивлюся на цих дітей, що там на фронті, що там вони воюють, що вони, напевно, всі такі. Погане, напевно, туди не піде. Вони, напевно, всі такі там діти ж. Кожній матері свою дитину жалко... Я от дивлюся – з іншого боку, мені жалко і тих російських солдат, що їх так сюди кидають. Тоже ж там такі самі матері, теж їм свою дитину жалко... Жалко хлопців: попробуй це зімой... Ми їздили збирали по вулиці одержу всю зімню пособирили, пооддавали, щоб вони хоч трошки там нагрілися. Продукти, все, все, що було, скупляли, давали. І так само і хлопцям помагали. Пенсію получу – якусь тисячу висилаю хлопцям цим раненим, потому що знаю, що якби моя дитина так само, мені б теж люди допомогли. Світ не без добрих людей. Всі люди повинні один одному помочать. Все повинно бути якось разом. Не повинно бути, що це – чуже горе – моє горе. Зараз це все наше спільне горе. І діти гинуть – і я сиджу, слухаю – і за кожну дитину плачу і молюсь, щоб тільки була жива. Так сталося з нашою, отака доля в моєї дитини. Тільки хочеться, щоб воно все зупинилось, щоб більше не одна мати не узнала цього горя, як узнали оце ми. А тепер остається нам внуків рости і за сина молитися...

[...]

М. Мені здається, що він навіть за свої двадцять три роки гріха ніякого на себе не взяв, потому що він все старався для людей.

[...]

М. Із 24 березня 2014 року він як поїхав туди – і оце він до червня-місяця був там... До останнього ми не знали, де він. Поки нам не подзвонили волонтери з Запорізької області – і не сказали, що в них є. Ми вже шукали його. Нам вже сказали, що він погіб. Але ще точних даних не було. Ми вже шукали. І потім, коли подзвонили волонтери... Як вийшло. Я вже дзвонила йому без кінця і краю – гудок йшов, а він трубку не брав. Я дзвонила, дзвонила... Я цілий день дзвонила. А потім дивлюся – його фотографія: «Молись за мене, мама, помолись...». І я підняла трубку – як почала кричати, що Женя дзвоне! Всі повибігали. Вова підняв трубку. Оказалось, волонтери...

Б. То прокурор. Назвався: «Я прокурор Запорізької області. – каже: – Ми випадково обстежуємо тут солдата – і випадково почули в морозильнику дзвінок телефону. Відкрили, взяли трубку...»

М. Ми надіялися, що, може, дав комусь телефон... Він без нічого, без документів був. Потом по наколці (в нього наколка) – є наколка. Кольца нема на руці (кольцо повинно бути обручальне) – немає кільця. Кажем: «Там шрам має бути на пальці» – «Не видно нічо, він з болота зліплений» (як по очерету його тягнули в болоті, нічого не видно). Ми до останнього сподівалися. Потім уже приїхали з частини – нам сказали їхати. Потім відмінили: ні, він не військовослужбовий – мають військові опізнавати. Поїхали військові опізнавати, нам подзвонили волонтери звідти, сказали, що вони опізнали. Але ми ще не вірили. Потім батько почав воєнкомом просити, щоб дав опознання зробити. Воєнком не дозволяв. Потім батько домовився, що дадуть. І батько поїхав опів на одинадцятую ночі, і приїхав о п'ятій ранку. Це він його стрів.

Б. В обласній лікарні.

М. Він приїхав – і сказав: «Це наша дитина».

Ж. Коли саме це було?

М. Це було 13 червня.

Ж. Це ви подзвонилися?

М. Да. А погіб він 12-го. Ми його день шукали.

М. 9 червня мені був День народження. І я сильно ждала від нього сюрприза. Так ждала сюрприза... що він приїде. Він зранку не дзвонив. Я думаю: «Ну це вже все – раз зранку не подзвонив, значить їде десь». Я до вечора ждала того сюрприза. Потом він мені подзвонив. Я кажу: «Синочок – я так ждала цей сюрприз!». А він мені каже: «Мамусю, не міг я, не міг я приїхати». Я ж не знала, що він у бою був! Що він тільки з бою вийшов! Я ж думала, він в Миколаєві там. А він після бою подзвонив мені, щоб привітати мене з Днем народження.

Б. Геть обезсилений. Геть балакати не міг.

М. Такі нам з батьком накази подавав, наче відчував... Каже: «Я 15-го числа приїду». І так його 15-го і привезли...

[...]

Свєн Бурко загинув 12 червня 2014 року під час нападу на військову колону біля с. Степанівка Донецької області. Указом президента України № 599 від 19.07.2014 року «за особисту мужність та героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України», нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Нині іменем Євгена Бурка названа школа і вулиця в його рідному селі Вільне (в Кіровоградському районі).

Його батько Володимир Бурко – нині волонтер, виступає з музичними концертами в АТО.

Мати – також волонтер.

Юрій Власенко

(3 лютого 1985, Кіровоград –

3 червня 2014, Красний Лиман

Донецької області) –

солдат Збройних сил України,

телефоніст взводу управління,

79-а окрема аеромобільна бригада

Аудіозапис: січень 2015 р.

Розшифровка: червень 2016 р.

Журналіст: Левицький Василь.

Інформатори:

Мати: Власенко Світлана Миколаївна.

Батько: Власенко Олександр Борисович.

Журналіст. Ваш син сам вирішив піти на війну?

М. Так. Він доброволець. Ми навіть не знали з батьком, що він сам добровільно запишеться в військову частину, де проходив строкову службу. Оберігав він нас, щоб не переживали навіть. Я йому телефоную весь час, говорю: «Синочок, чому ти не приїжджаєш, не допомагаєш... Тут же треба батькові допомагати...». А він мені: «Мамо, в мене обставини. Я не можу, приїду пізніше». А 16 квітня – у батька День народження. Ну як він не приїде на День народження батька? Думаю: він точно приїде! І тут йому нічого не залишалось, як зателефонувати і розповісти, що він доброволець АТО. Це сталося три тижні потому, як він уже знаходився в Миколаївській десантній частині. Сам добровільно записався... Сам пішов... [...]

Ж. Як далі відбувалося спілкування з сином?

М. По кілька разів на день то я, то він мені телефонував. З 29 травня я не могла до нього додзвонитися... Телефонувала в Миколаївську десантну частину, щоб дізнатися: «Де знаходиться мій син?», але в відповідь почула: «Така інформація не надається!». А в понеділок (2-го червня) ввечері Юрочка зателефонував... Розмова була короткою (буквально дві-три хвилини) – видно було, що довго говорити він не може. Я рада

була, що почула його голос, але на душі чомусь було неспокійно. Було якесь тривожне відчуття. А в середу (3 червня) наш син зі своєю бригадою потрапили в засідку сепаратистів.[...]

Б. А пішов він, по-моєму, 26 березня.

М. Так, 26 березня. Олександр Зіньковський, військовий комісар Кіровоградського об'єднаного міського військового комісаріату розказував, що прийшли в військомат добровольцями три чоловіки – і наполягають, щоб їх відправили на службу. А Зіньковський говорить: «Та ні, ми вас не викликали». А вони кажуть: «Ну, якщо ви нас не викликали, ми самі поїдемо!». Олександр Миколайович говорить: «Та, хлопці, ви що: як це ви самі поїдете прямо в частину?». Що робити? – знайшли їм якийсь старий ГАЗик, дали продуктів у дорогу – і відправили... відправили їх на Миколаїв.

[...]

Ж. Скільки йому було років, коли він загинув?

М. 29 повних.

Ж. Де він учився?

М. 8-му школу закінчив. А потім – технікум машинобудівний КНТУ.

Ж. Працював потім?

М. Працював... Працював на таксі. Мрія у нього була: заробити кошти – і побудувати свій приватний будинок. Мрія не збулася...

Ж. Де він служив?

М. Він служив в аеромобільних військах у Миколаєві.

Ж. На строковій службі був?

М. Ні. Він просто рік відслужив – і все. А взагалі йому пропонували залишитися на контрактну службу – він не захотів.

Ж. Потім повернувся...

М. Повернувся.

Ж. Працював на таксі...

М. Так. Працював на таксі, поки не пішов служити добровольцем в АТО.

Ж. У якому місяці він пішов добровольцем?

М. У березні.

Ж. Зразу ж!

М. Зразу ж. В березні. А 3 червня о 3-ій годині ранку був тричі смертельно поранений...

Ж. Ви відмовляли його йти служити?

М. Як тільки почалася перша хвиля мобілізації, у нас була розмова про службу, і я йому говорила: «Синоку, чому ти підеш?..». А він мені відповів:

«Мамо, як всі будуть думати так, як ти... І якщо не я, то хто піде Україну захищати?!». А потім обійняв мене – і говорить: «Мамуля, не хвилюйся, – все буде добре...». Далі перевів розмову на іншу тему, а сам уже, видно, для себе вирішив – іти добровольцем, не чекаючи виклику з військомату... Ми, напевно, до кінця не знаємо своїх дітей. Скільки в них патріотизму, скільки в них мужності! Що в таких обставинах він не злякався, і взагалі... він не те, що не злякався – він скільком хлопцям життя врятував! Взяв на себе перший удар. Коли обстріл почався (це нам їхній командир розказував), він на себе взяв весь обстріл, весь обстріл взяв на себе – а сам загинув.

Ж. У нього був бронезилет?

М. Не знаю. Говорили хлопці, що був... Правда, в нього такі поранення були, що той бронезилет би не допоміг йому. У нього було поранення в живіт, в ногу... і нижче живота. То бронезилет йому б не допоміг. Дуже багато крові втратив мій синок. Дуже боляче, що не надали вчасно медичну допомогу, можливо б, урятували. А оскільки допомога прийшла вже на другий день – дуже запізно... Одним словом, не болить душа за наших синів у нашої держави.

Ж. Це командир розказував?

М. Так.

Ж. Бували у вас синові друзі?

М. Коли Юру привозили додому (4 червня), то приїжджали з ним його сослуживці... Я не знаю, чи вони живі, чи здорові. Дай Бог, щоб повернулися живі й здорові ті, кому він урятував життя, всі, хто воює в АТО [...]

Б. Тоді ще таких боїв не було – і він там загинув одним із перших на початку червня. [...] Я теж хотів піти – та сім'я умовила. А потім і сам побачив, що уже не той рівень: і пробігти не можу, і зір у мене не той...

Ж. А Ви де служили?

Б. В Омську, а потім в Монголії. На Далекому Сході.[...]

Ж. А Юрій у яких військах служив?

Б. ВДВ. Він мав цими ВДВ. Перший раз, як стрибнув з вертольота, такий щасливий був. ...Частина в них, звичайно, хороша. Оце ж вони перші тримали Донецький аеропорт.

Ж. Де саме він був на початку червня?

Б. Вони з Ізюма їхали на Слав'янськ. А засідка була в Красному Лимані.

[...]

Ж. Де він похований?

Б. Ми його поховали тут, на Старобалашівському кладовищі. Коло дідуся й бабусі.

[...]

Б. Вся 79-а окрема аеромобільна бригада приїжджала минулого року, поклали квіти на могилу сина, нас підтримали. Ми їх розпитали про подробиці смерті нашого сина. Причому, всі ті солдати – переважно молодь. І всі вони пройшли Донецький аеропорт

[...]

М. Хотілося б, звичайно, і зараз із тими хлопчиками поспілкуватися, але ж... хтозна, хто з них вижив. Дай Бог, щоб усі вижили.

[...]

Юрія Власенка нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Рішенням Кіровоградської міської ради від 16 грудня 2014 року, було перейменовано вулицю міста Кіровограда з 3-ї П'ятирічки на вулицю Юрія Власенка.

Відомості про автора: **Левицький Василь Вікторович**, журналіст, краєзнавець, м.Кропивницький

Меморія

Юрій Васютинський

Державотворча і громадсько-політична діяльність Олександра Яковича Шульгіна в Українській Центральній Раді

У статті проаналізовано період активної державотворчої і громадсько-політичної діяльності Олександра Яковича Шульгіна в Українській Центральній Раді. Розглянуто його роботу на посаді Генерального Секретаря міжнародних справ УНР. Охарактеризована дипломатична діяльність та політичні орієнтири діяча, його внесок у досягнення Україною повної державної незалежності.

Ключові слова: *О.Шульгин, Українська Центральна Рада, державотворча та громадсько-політична діяльність, Українська Народна Республіка.*

The article has analyzed the most active period of state, social and political activities of Oleksander Shulhyn in the Central Council of Ukraine (the Central Rada). It has also investigated his work as a General Secretary of International Affairs of the Ukrainian National Republic, characterized his diplomatic activities and political orientations, his contribution to the achievement of Ukrainian independence.

Key words: *Oleksander Shulhyn, the Central Council of Ukraine (the Central Rada), state, social and political activities, the Ukrainian People's Republic.*

В статье проанализирован период активной государственнической и общественно-политической деятельности Александра Яковлевича Шульгина в Украинской Центральной Раде. Рассмотрено его работу на посту Генерального Секретаря международных дел УНР. Охарактеризована дипломатическая деятельность и политические ориентиры деятеля, его вклад в достижение Украиной полной государственной независимости.

Ключевые слова: *А.Шульгин, Украинская Центральная Рада, государственническая и общественно-политическая деятельность, Украинская Народная Республика.*

Початок державної незалежності України та самостійної зовнішньої політики став одним із найбільш кризових моментів її історії, коли існу-

вання молодой держави опинилося під загрозою. Зовнішні чинники у цій небезпеці мали важливе значення. Від стратегічно правильного вибору зовнішньополітичного курсу та його професійної й послідовної реалізації залежала подальша доля України. Величезною удачею для країни, для всього українського народу було те, що першим керівником національного дипломатичного відомства став Олександр Якович Шульгин, який по праву вважається найвизначнішим українським дипломатом, чії досягнення стали основою для подальшого розвитку вітчизняної зовнішньої політики.

Мета статті: проаналізувати період активної державотворчої і громадсько-політичної діяльності Олександра Яковича Шульгина в Українській Центральній Раді.

Протягом 3 – 7 березня 1917 року у суперечках і консультаціях між представниками різних політичних, громадських, наукових і культурних кооперативних осередків (Товариство Українських Поступовців, Українське наукове товариство, Українське технічно-агрономічне товариство, Українське педагогічне товариство, українські соціал-демократи та ін.) було узгоджено рішення про створення Української Центральної Ради як представницького органу, об'єднуючого «українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою». Головою Української Центральної Ради став Михайло Грушевський.

Після прибуття Олександра Яковича Шульгина до Києва розпочався дуже важливий і відповідальний період його життя, період активної державотворчої і громадсько-політичної діяльності в Центральній Раді.

Після Лютневої революції 1917 р. О.Шульгин входить до складу Української Національної Ради (УНРади), що об'єднала всі українські національно орієнтовані політичні й культурницькі організації Петрограда. Про його високий авторитет у цій впливовій організації свідчить те, що УНРада делегує саме О.Шульгина до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, яка на той час була фактично паралельним російським урядом, до того ж зі значно більшими можливостями, ніж офіційний. І в Петроградській Раді О.Шульгин наполегливо обстоює ідею надання Україні найширшої автономії.

Наприкінці березня 1917 р. О.Шульгин як делегат Української Національної Ради від'їждить до Києва, де на з'їзді Товариства Українських Поступовців обирається членом Центрального Комітету його правонаступника – Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ). Союз відстоював помірковану політичну лінію в національному

й соціальному питаннях, що й не дало йому можливості дістати широкую підтримку радикалізованих революцією народних мас. О.Шульгин виступив проти радикальних закликів голови УЦР М.Грушевського негайно скликати Українські Установчі збори та проголосити автономію України, а висловився за поміркованіші методи «Йдім до автономії, але легальними шляхами») [11, 199].

Він пригадав маніфест-декларацію «Війна і українці», опубліковану С.Петлюрою 1914 року в місячнику «Украинская жизнь», де чітко зазначалося, що українці вибирають сторону революції і будуть чесно боронити свою землю. Таким чином українство заявляло про себе, аби не залишитися поза російськими інтересами. Оцінюючи цю декларацію, О.Шульгин казав, що вона була «першим виявом участі України в закордонній політиці, коли фактично такої держави не існувало і про неї можна було говорити лише пошепки... У декларації С.Петлюра орієнтувався не лише на Росію, але й на країни Антанти, з певними демократичними традиціями» [3, 60].

Прийнята на з'їзді програма Союзу, одним із головних авторів якої був О.Шульгин, передбачала підтримку російського Тимчасового уряду та отримання Україною національно-територіальної автономії з подальшим законодавчим затвердженням її на Всеросійських Установчих Зборах. Особливу увагу партійна програма приділяла також обов'язковому гарантуванню дотримання прав усіх національних меншин України.

Слід зазначити, що федералістську позицію О.Шульгин займав досить тривалий час, але його уявлення про федералізм було значно ширшим, ніж у більшості тодішніх політиків. Так, у травні 1918 р. він особисто складав програмну заяву з'їзду УПСФ стосовно федерації, де з дипломатичною майстерністю виклав партійну позицію під несподіваним кутом, зробивши наголос на загальносвітових процесах інтеграції: «Партія під час складання своєї програми виходила з того погляду, що найбільш реальним і корисним для України є федеративне з'єднання з Росією. Дальші політичні обставини, – централістична і своєкорисна політика російського уряду, суспільства і партій, ворожість їх до дійсного федералізму і нарешті большевицька авантюра – висунули ідею самостійної української держави. Рахуючись з новими реальними умовами життя, партія соціалістів-федералістів визнала державність України і весь час в своїй парламентарній та загальній політиці підтримувала цю ідею і сприяла консолідації української держави» [10, 75].

Після створення Комітету Центральної Ради О.Шульгин стає його членом від соціалістів-федералістів, а пізніше – також представником

СУАФ у Малій Раді, на яку було покладено функції виконавчої влади. Мала Рада стала основою для створення першого українського уряду, й діяльність у ній О.Шульгина саме в цьому напрямі стала значним внеском у справу досягнення Україною повної державної незалежності.

На початку квітня 1917 р. О.Шульгин бере безпосередню участь в організації та проведенні Всеукраїнського Національного Конгресу, на якому виступає з великою доповіддю «Політична організація України і її відношення до Росії», що мала значний резонанс не тільки серед делегатів, а й по всій Україні. Закінчив її словами, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою, в якій український народ разом з іншими народами матиме повне право творити свої державні й культурні справи. Серед важливих рішень Конгресу, які готувалися за безпосередньої участі О.Шульгина, – вимога національно-територіальної автономії України і визначення її кордонів [8, 53].

Майже відразу після Всеукраїнського Національного Конгресу О.Шульгин входить до складу української делегації, що проводила переговори в Петрограді з Тимчасовим урядом, Радою робітничих і солдатських депутатів та найвпливовішими представниками російських політичних партій урядової коаліції щодо надання Україні автономії.

З великою наполегливістю і рішучістю захищав О.Шульгин справедливі вимоги українського народу щодо надання Україні автономії на переговорах з тодішнім військовим міністром Тимчасового уряду О.Керенським під час його перебування в Києві. Однак українські вимоги не знайшли підтримки російського уряду, який, більше того, поставив під сумнів правоздатність Української Центральної Ради виявляти волю українського народу [2, 18]. О.Шульгин палко переконував російського військового міністра в потребі федеративної перебудови Росії, висловив пророчу думку про те, що «порятунок Росії в децентралізації, і якщо Росія не буде вчасно децентралізована, то вона загинула» [11, 199]. Олександр Якович став одним із ініціаторів реорганізації УРДП в УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів). На конференції партії 25-28 червня 1917 року О.Шульгин виступив із доповіддю «Ідеологія, організація і назва партії», в якій доводив, що за умов, які склалися в Росії на 1917 рік, ідея федералізму і такою підставою мотивував зміну назви партії. Характеризуючи програму УПСФ, наголошував, що вона має бути «соціалістичною, але не революційною», оскільки партія не сприймала ідеї класової боротьби. На його думку, в житті суспільства набагато важливішу роль грають етичні й національні чинники, які дають змогу піднятися над соціальною ворожнечею [11, 200].

На п'ятих Загальних зборах УЦР О.Шульгина обирають головою комісії для скликання з'їзду народів Росії, які домагаються федеративного устрою держави. На тих самих зборах він брав активну участь в обговоренні статусу Генерального Секретаріату, дискутував із М.Ковалевським, і виступив проти спроб конституювати Генеральний Секретаріат як уряд України, запропонувавши визнати його лише за виконавчий орган УЦР. «Створити свій уряд ми могли б тільки у тому випадку, якби у нас була самостійна українська держава або хоча б тактично здійснена федерація; але ми тепер тільки створюємо автономний лад і тому організувати свій уряд не можемо», – доводив О.Шульгин [11, 200].

Створення уряду, на його думку, було неможливим із двох причин. Насамперед це було б насильством над національними меншинами, які не брали участі у формуванні Центральної Ради. По-друге, Генеральний Секретаріат не має достатнього апарату для функціонування в урядовому режимі. Тому О.Шульгин вважав, що Генеральний Секретаріат повинен дістати статус «вищого революційного органу українського народу» з правом «вето» стосовно тих постанов Тимчасового уряду, які порушуватимуть права українського народу [11, 200].

28 червня О.Шульгина обирають заступником Генерального Секретаря міжнаціональних справ Генерального Секретаріату Центральної Ради. Ця установа опікувалась усім комплексом міжнаціональних проблем, зокрема дотриманням прав національних меншин. О.Шульгин почав закладати в неї функції, більш притаманні зовнішньополітичному відомству – усі переговори з Тимчасовим урядом поступово концентрувалися саме тут [11,200].

Генеральним Секретарем міжнаціональних справ був С.Єфремов – близький друг О.Шульгина по Санкт-Петербургу (там він очолював місцевий осередок ТУП) і його колега по членству в СУАФ. Найвірогідніше, що рекомендував О.Шульгина на цей високий пост саме С.Єфремов. Саме завдяки дипломатичній майстерності Олександра Яковича вдалося досягти в середині липня 1917 р. великого успіху на переговорах із представниками Тимчасового уряду, що прибули до Києва [6,14].

Після закінчення київських переговорів було сформовано новий склад Генерального Секретаріату і 27 липня 1917 р. О.Шульгина затверджено Генеральним Секретарем міжнаціональних справ. Обіймаючи цю посаду, він бере участь у розробленні та ухваленні найважливіших урядових рішень, у тому числі Статуту Вищого Управління Україною. Однак після того, як Тимчасовий уряд не затвердив «Статут Генерального Секретаріату» і 17 серпня 1917 р. видав «Тимчасову Інструкцію для Генераль-

ного Секретаріату», права українського уряду значно скорочуються. Центральна Рада з огляду на розстановку реальних сил вимушено прийняла умови О.Керенського, який фактично мав у своєму розпорядженні диктаторські повноваження. Генеральний Секретаріат таким чином юридично став територіальним органом Тимчасового уряду. Його влада поширювалася тільки на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську губернії, проте О.Шульгин робив усе можливе, щоб де-факто повноваження Генерального Секретаріату були визнані на всій території України [6, 14].

З вересня 1917 р. затверджується новий склад Генерального Секретаріату, в якому О.Шульгин знову обіймає посаду Генерального Секретаря міжнародних справ. На цій посаді він наполегливо працює над можливістю початку Україною незалежної зовнішньополітичної діяльності й намагається знайти для неї союзників на міжнародній арені. Проте функції відомства О.Шульгина так і залишалися змішаними – воно одночасно займалося як міжнародними, так і міжнародними справами [11, 201].

Серед багатьох аспектів роботи О.Шульгина особливої уваги заслуговує проведення в Києві за його ініціативи «З'їзду поневолених народів Росії», що проходив 23–28 вересня 1917 р. і фактично мав статус міжнародного. На цьому важливому заході обговорювалося питання створення об'єднаних у конфедерацію нових незалежних національних держав на теренах колишньої Російської імперії. Він не погодився із заявою офіційного представника уряду на з'їзді М.Славинського про те, що Україна фактично вже автономна. О.Шульгин зауважив, що це зовсім не так і завданням Генерального Секретаріату є створення фундаменту, на якому базуватиметься національно-територіальна автономія України. У підсумковому слові на з'їзді ще раз звернув увагу на складне становище Росії та висловив сподівання, що вихід із нього буде знайдено у федералізації країни. З аналогічних позицій виступив також у жовтні 1917 року перед делегатами козачого з'їзду в Києві [11, 201].

Новий, чи не найвідповідальніший період політичної, державницької діяльності О.Шульгина розпочався після проголошення 7 (20) листопада 1917 року III-м Універсалу Центральної Ради УНР. Відновлення після тривалого колоніального становища української держави започаткувало й реорганізацію її зовнішньополітичної діяльності, яку очолив О.Шульгин [1, 111]. Відтоді він поринає у міжнародні дипломатичні контакти [5, 83]. О.Шульгин доклав великих зусиль для затвердження нового державно-правового статусу України. Дотримувався проантантівської орієнтації

і прагнув визнання УНР країнами Антанти. Це вдалося зробити лише де-факто. З його ініціативи було підписано угоду з Національною радою Чехословаччини про перебування чехословацьких частин на території України, провадилися пошуки шляхів для встановлення контактів із демократичними урядами окремих республік і територій, які утворилися в межах Російської держави після більшовицького перевороту в Петрограді. Був одним із авторів відповіді Генерального Секретаріату на ультиматум більшовиків Центральній Раді. Також підписав 5 грудня 1917 року ноту Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії, а також кілька інших документів, які висвітлювали позицію УНР у питанні про мир. На Восьмих Загальних зборах УЦР виголосив доповідь про справу миру, яка спричинила жваву дискусію [5, 83].

13 грудня 1917 року Генеральний Секретаріат міжнародних справ було перейменовано в Секретаріат міжнародних справ. Звісно і посада О.Шульгина перейменувалась на секретаря міжнародних справ [1, 111].

26 грудня 1917 р. О.Шульгин стає Генеральним Секретарем міжнародних справ УНР – першим керівником першого зовнішньополітичного відомства незалежної України. На законопроекті про заснування цього відомства, що датований 22 грудня 1917 р., стоять два підписи – В.Винниченка і самого О.Шульгина. Проте всю правову роботу щодо підготовки цього документа виконував саме О.Шульгин. У чернетці з його особистими правками, що чудом збереглася в архівах, дається таке обґрунтування необхідності створення зовнішньополітичного відомства.

«Секретарство справ Національних було засновано в свій час майже виключно для вирішення національних непорозумінь в межах України і назва його цілком відповідала тоді його функціям, тим більше, що в цьому ж Секретарстві були сконцентровані по окремим відділам справи польські, єврейські і російські.

Але нині, коли проголошена Українська Народня Республіка, функції Секретарства цілком змінилися і його завданнями стали: 1) зносини з представниками чужоземних держав; 2) зносини з іншими частинами буйшої Російської держави; 3) охорона інтересів українських підданих поза межами України і чужоземних підданих в межах України. Крім того відділи, які відали спеціально справи національні – польські, єврейські і великоруські, виділились в окремі Секретарства.

Тому нині назва «Секретарство справ Національних» зробилась вже занадто вузькою і її треба замінити назвою «Генеральне Секретарство справ Міжнародних», яка обіймає в собі урегулювання національних стосунків в межах України, так і інші вищезгадані завдання.

Тому пропоную Генеральному Секретаріатові затвердити слідуючу постанову: 1) Генеральне Секретарство справ Національних перейменовується в Генеральне Секретарство справ Міжнародних. 2) Обов'язки Генерального Секретарства справ міжнародних слідуючі: а) Міжнародні зносини; б) Охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки; в) Тимчасове загальне улаштування національних непорозумінь в межах Української Народної Республіки» [9].

Цього ж дня на засіданні уряду законопроект було схвалено без будь-яких зауважень. Завданнями Генерального Секретарства міжнародних справ встановлено здійснення міжнародних зносин УНР, захист інтересів українських громадян за кордоном і тимчасово – ведення справ міжнаціональних відносин в Україні [6,17].

На засіданні Генерального Секретаріату 26 грудня 1917 року, коли стихійно постало питання про проголошення самостійності України, О.Шульгин висловив сумнів у доцільності такого акту. Він вважав, що німці, визнавши незалежність України, за це «виторгують собі всі економічні впливи», до того ж «самостійність настрою мас не підніме і армії нам не утворить», а спричиниться до окупації України німецькими військами. Альтернативу вбачав у єдності зі здоровими силами Росії. Проте голосував за IV Універсал [11, 201].

Особливо активно О.Шульгин проводить дипломатичні переговори про визнання повної державної незалежності України з представниками військових місій країн Антанти, що після розгрому більшовиками Ставки Верховного Головнокомандувача Російської армії у Могилеві перебрався до Києва. Про те, що дії керівника новоствореного зовнішньополітичного відомства УНР були абсолютно правильні, свідчать і документи з архівів Франції і Великої Британії. Їхні дипломатичні представники ретельно стежили за ситуацією навколо України, яка посідала значне місце в планах держав Антанти. Як впливає з цих документів, вже перші кроки О.Шульгина щодо налагодження зносин із країнами Згоди викликали велике занепокоєння в керівництва Раднаркому, яке розуміло, що таким чином може бути встановлено надійний кордон проти подальшої більшовицької експансії [6,21].

О.Шульгин установив інтенсивні контакти з головою французької військової місії генералом Жоржем Табуї, який постійно доповідав про їх хід своєму керівництву в Ясси, а звітти інформація надходила безпосередньо французькому урядові й вищому військовому командуванню. Це був найвідповідальніший момент у дипломатичній діяльності О.Шульги-

на: вирішувалася не тільки проблема визнання державної незалежності країнами Антанти, хоча й само по собі це було надзвичайно важливо для становлення державної незалежності України. Питання ставилося глобальніше – УНР у разі визнання Парижем і Лондоном мала можливість отримати допомогу від антантівських військ, що гарантувало їй безпеку як проти більшовицької, так і проти німецької та австро-угорської загрози [6, 22].

Починати переговори О.Шульгину було вкрай складно: йому довелося виправляти стратегічні помилки, зроблені деякими впливовими членами Центральної Ради у відносинах із державами Згоди. Річ у тому, що перша українська делегація іще до призначення О.Шульгіна керівником зовнішньополітичного відомства УНР прибула до Ясс, і там її керівництво зробило заяву про те, що Україна не буде виплачувати свою частину царських боргів. З огляду на надзвичайну болючість цього питання для Франції наслідки були вкрай негативними – французькі представники фактично відразу відмовились від подальших контактів. Тому О.Шульгину довелося переконувати своїх французьких співрозмовників, що українські представники А.Галіп і Є.Голіцинський перевищили свої повноваження, і їхня позиція не збігається з офіційною позицією керівництва УНР[6, 22].

Голова зовнішньополітичного відомства досягнув у цей час іще одного серйозного успіху на антантівському напрямку, що також міг надати УНР надійну військову допомогу. О.Шульгин зустрічається у Києві з головою паризького Чеського комітету, майбутнім головою уряду Чехословаччини професором Т.Масариком, який користувався абсолютною довірою уряду Франції, і проводить із ним конфіденційні переговори. Результатом цих переговорів стала угода про надання Чехословацькому легіону, розташованому на території України, екстериторіального статусу. Важливість цієї домовленості стає зрозумілою якщо врахувати, що Т.Масарик одночасно вирішував із французьким урядом питання про зарахування Чехословацького легіону до складу Збройних Сил Франції. Таким чином, в Україні з'являлися війська Антанти, що значно сприяло встановленню з нею офіційних відносин у повному обсязі. Головне ж – Чехословацький легіон був на той час найдисциплінованішою військовою силою в Україні, і за певних умов міг бути використаний для відсічі агресії Раднаркому і Центральних держав. Коли наступники О.Шульгіна в МЗС УНР остаточно обрали курс на домовленість із Центральними державами, можливості «чеського напрямку» залишилися невикористаними. Легіонери виїхали з території України до Росії, де стали основою май-

бутнього антибільшовицького повстання, яке ледь не призвело до повалення радянської влади [5,28].

Антантофільська орієнтація О.Шульгина не знаходила достатньої підтримки в керівництві Центральної Ради. Його противники вважали, що держави Антанти неспроможні будуть вчасно надати достатню військову допомогу, а тому доцільніше знайти спільну мову з Центральними державами. І хоча керівник української дипломатії послідовно виступав проти будь-якого зближення з Німеччиною та Австро-Угорщиною на противагу державам Антанти, проте швидке просування більшовицьких військ до Києва робило неминучим підписання з Центральними державами мирної угоди. Тільки Німеччина була в змозі негайно направити в Україну військовий контингент, без чого її державна незалежність була б знищена [7,165]. Але коли С.Петлюра повернувся до Києва з німецькими військами, О.Шульгин негативно поставився до цього. Після проголошення 22 січня 1918 року IV Універсалом самостійності України О.Шульгин призначається першим міністром закордонних справ УНР [4, 41].

Отже, О.Шульгин відіграв велику роль у державотворенні України. Завдяки його роботі у ЦР Україна була визнана де-факто Францією і Англією. В добу гетьманату П.Скоропадського і Директорії С.Петлюри О.Шульгин з гідністю відстоював права Української держави перед світовою громадськістю. О.Шульгин був піонером новітньої української дипломатії, що прокладає шлях для репрезентації України перед усім світом, що й сьогодні є актуальною темою.

Джерела та література:

1. Гошуляк І. Незламний борець за суверенну Україну. Пам'ять століть., 1998. – № 1. – 160 с.
2. Грушевський М. Новий період історії України. – К., 1992. – 46 с.
3. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Вид. ім. О.Теліги., 2001. – 640 с.
4. Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення. Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць., Вип. 7. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – 96 с.
5. Стрельський Г. Олександр Шульгин – вчений і політик. Київська Старовина, 1994 р. – № 3. – 128 с.
6. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навч. Посібник. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.; іл.
7. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998. – 217 с.
8. Українська Центральна Рада. Документи і Матеріали. – К., 1998. – Т.1. – 298 с.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 3696.
10. Шульгин О. Без території. – К. 1998. – 340 с.

11. Шульгин О. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник (за ред. В.Ф.Верстюка). – К.: Україна. – 254 с.

12. Шульгин О. С.Петлюра та закордонна політика. Збірник пам'яті С.Петлюри (1879 – 1926 рр.)...Прага. – 1930. – 640 с.

Відомості про автора: *Васютинський Юрій Васильович, краєзнавець, м.Кропивницький*

Юрій Митрофаненко

Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка у подіях Української революції 1917 – 1920-х рр.

У статті проаналізовано маловідомі епізоди військової діяльності отамана А. Гулого-Гуленка (Гулія), які стосуються подій Української революції.

Ключові слова: отаман, повстанський рух, отаманщина, армія, Директорія, революція

In this article some little known episodes of military activities of insurgent leader A. Huliya-Hulenko (Guliy-Gulenko), concerning events of the Ukrainian revolution, are investigated.

Key Words: insurgent leader, the insurgent movement, army, the Directory, revolution

В статье проанализированы малоизвестные эпизоды военной деятельности отамана А. Гулого-Гуленка, касающиеся событий Украинской революции.

Ключевые слова: атаман, повстанческое движение, отаманщина, армия, Директория, революция

Життєвий шлях та військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка – відомого повстанського ватажка, генерал-хорунжого армії УНР тісно пов'язана з нашим краєм. Він народився в селянській родині 1886 р. у м. Новоархангельськ Херсонської губернії (нині Кіровоградська обл.). А. Гулий-Гуленко був одним із найвідоміших повстанських ватажків України, які діяли на теренах сучасної Кіровоградщини. Він відіграв значну роль у розгортанні повстанської боротьби на теренах краю восени-взимку 1919 р. Але не всі факти з життя цього впливового діяча Української революції є відомими для знавців доби визвольних змагань 1917 – 1920-х рр.

Метою статті є висвітлення на основі різноманітної джерельної бази: архівних документів, які вперше вводяться до наукового обігу, періодичних видань, спогадів сучасників, – маловідомих епізодів життя А. Гулого-Гуленка. Аналіз революційної діяльності отамана стане логічним продовженням досліджень автора цієї статті, які стосуються біографій українських вояків, пов'язаних з добою визвольних змагань [11 – 13].

А. Гулий-Гуленко часто згадувався в мемуарах учасників визвольної боротьби 1917 – 1920 – х рр.: М. Омеляновичем-Павленком [15], І. Мазепою [10], М. Капустянським [20], Ю. Тютюнником [19], О. Доценком [4] та іншими. З сучасних дослідників свої розвідки отаману присвятили Р. Коваль [5-7], Я. Тинченко [17-18], М. Ковальчук у праці, яка стосується повстанського руху в Україні проти білогвардійських військ, наводить нові факти з діяльності А. Гулого-Гуленка [8].

Перш ніж перейти до розгляду військової діяльності отамана періоду визвольних змагань, варто розглянути питання про імена, під якими він фігурує в історичних джерелах та літературі. Отже, в офіційних документах кінця 1918 – 1919 рр. він згадується як Гулій або Гулий. Саме під таким прізвищем очолював Катеринославський Кіш та Південно-Східну групу (до речі саме Південно-Східну, а не Південну, як часом трапляється в літературі) Дієвої армії УНР. Вперше прізвище Гуленко він використав під час перебування в Кам'янці навесні 1919 р. Під час повстанської боротьби 1919 – 1921 рр. отаман згадується вже під подвійним прізвищем Гулий-Гуленко. У більшовицьких документах його називають Гулим або Гулим-Гуленком. Останній варіант його прізвища найбільш поширений в історичній літературі.

З іменем ситуація так само неоднозначна. Я. Тинченко у книзі «Офіцерський корпус армії УНР» наводить два імені Гулого-Гуленка: Андрій і Тиміш [17, с. 126 – 127]. В жодних інших джерелах ім'я Тиміш не використовується. У статті застосовуватиметься варіант прізвища відповідно до джерела та часу використання. У 1918 – до весни 1919 рр. – Гулий(Гулій), з весни 1919 р. Гулий-Гуленко.

Відомим ватажком повстанського руху майбутній генерал-хорунжий армії УНР (це звання він здобув після Першого зимового походу) став у процесі підготовки протигетьманського повстання. До пошуків зв'язків з його організаторами А. Гулія підштовхнула кадрова політика військового міністра Української держави Михайла Рогози. З лав військових сил Гетьманату звільнялися колишні офіцери військового часу, які не мали належної освіти. Серед них опинився А. Гулий.

Під час підготовки антигетьманського повстання А. Гулій був призначений С. Петлюрою начальником Катеринославського Коша армії УНР [1, арк. 7]. Отже, він не був самопроголошеним отаманом, як частина інших ватажків. І. Мазепа згадував, що отаман А. Гулій-Гуленко прибув до Катеринослава з Фастова, як призначений командуючим Катеринославським Кошем. Групі Гулія вдалося встановити владу Директорії в Катеринославі. Захоплення Катеринослава, розгром махновців були значними успіхами, тому невдовзі А. Гулій став керівником Південно-Східної групи Дієвої армії УНР. Її штаб був у Єлисаветграді. 22 січня 1919 р. А. Гулій отримав стратегічне завдання від Головного Отамана С. Петлюри: «не допустити ворога на правий берег Дніпра» [21, арк. 16].

Тим часом відповідальний за захист Катеринослава отаман Гулій, командуючий республіканським військом Катеринославщини, після отримання наказу про оборону міста негайно зв'язався з представником керівництва армії УНР. Текст цієї телеграфної розмови надзвичайно важливої для розуміння ситуації, у якій опинилися захисники Січеслава, нам вдалося відшукати. Вона відбулася 22 січня о 23 год. 15 хв. А. Гулій-Гуленко (Гулій) достатньо детально змалював становище оборонців міста, тому ми подаємо його інформацію без змін та у повному обсязі: «Як я в свій час попереджав, так і вийшло. Брак снарядів, патронів та зброї не дав нам можливості проводити операції. Частини, які весь час були в боях, не були змінені своєчасно. Це внесло в їх ряди хвилювання. Наслідком цього стало те, що ми кидаємо фронт. Зараз частина полку Січових Стрільців залишила Катеринослав. Для ліквідації «балбачанівської історії» мною кинуті «Запорізька Січ» на чолі з полковником Божком та окремих курінь Гладченко. Богданівський та Полтавський полки, яким я передав наказ полковника Тютюнника залишитись в моєму розпорядженні наказу не виконали. Становище дуже серйозне. Залишились частини, які мають мало зброї, набоїв і снарядів. Гадаю, що той мінімум моїх вимог можна було задовольнити, якщо ж снаряди, рушниці та набої досі не відіслані, то прохаю вжити всіх заходів, щоб завтра спеціальним потягом були надіслані. Підкреслюю, що становище надзвичайно скрутне. Виною цього ваша повільність (підкр. в документі – авт.). Зараз прохаю негайно надіслати наказ полкам Богданівському та Полтавському безпосередньо, щоб вони залишилися в Катеринославі. Поведінка, яку дозволяють собі Богданівський та Полтавський полки неможлива».

Відповідь сотника: «Добре ваше питання докладу отаману Тютюннику. Відносно висилки вам набоїв, то таке розпорядження вже було зроблено давно і здається мені, що вони вже послані, але зробимо перевірку,

якщо не вислані, то будуть вжиті всі заходи, щоб все те, що ви просите було надіслано завтра же». Гулій: «Прошу, щоб не вийшло такої ж помилки, яка вийшла вчора. Київ дав наказ полкам залишитися в Катеринославі, а Кременчук наказує їм виїхати на Користовку (підкр. в документі – авт.). Підкреслюю, що без зброї і снарядів, голими руками, воювати неможливо. А через те, негайно, спеціальним потягом надішлеть рушниць 2.000, мільйон набоїв, 300 кулеметних стрічок, 2000 снарядів німецьких 77 міліметрових. Якщо зазначена зброя не буде отримана 24 січня, то всяку надію на те, що Катеринослав можна буде тримати можна покинути»[24, арк. 85-88].

Набої та зброя не надійшли своєчасно і невідомо чи надійшли взагалі, бо 24 січня 1919 р. у розпал боїв А. Гулій-Гуленко повторив своє прохання про постачання Катеринославського Коша всім необхідним для успішного захисту міста [24, арк.147].

Зазначимо, що становище захисників Катеринослава ускладнювалося не лише через наступ більшовиків. І. Мазепа згадував, що стратегічна ситуація навколо Катеринослава була майже безнадійною [10, с.68]. З півночі після відступу П. Болбочана українським військам загрожувала Харківська більшовицька група. Отаман М. Григор'єв, який підтримував зв'язок з Катеринославською групою, конфліктував з Генштабом, демонстративно ігнорував накази командуючого Південно-Східною групою: «Ніякого Гулія і компанії не визнаю, а тільки одного отамана Петлюру» [24, арк.242]. Водночас отаман вів переговори з більшовиками про перехід на їх бік, тому і підтримки захисникам Катеринослава не надавав, якщо не рахувати телеграм про свої успіхи у локальних боях з білогвардійцями.

Бої мали винятково запеклий характер, про що свідчать джерела з обох сторін. Гулій 25 січня перебував у Катеринославі і сповістив Київ про значні втрати українських загонів. «Люду залишилось дуже мало, приблизно 400» [24, арк. 81].

Отже, аналіз джерел дозволяє припустити, що за обставин, які склалися, А. Гулій не може нести відповідальності за втрату Катеринослава. Але частина керівництва Дієвої армії УНР винним у втраті Катеринослава вважала командувача Південно-Східної групи армії УНР.

Після прибуття А. Гулія до Кам'янця його було несподівано заарештовано. Колишній командувач Південно-Східної групи армії УНР згадував про це доволі лаконічно та сухо: «Був заарештований по телеграмі зі Штабу армії по звинуваченню у самовільному залишенні фронту та при-

своєнні 40 млн. казенних грошей. Проте через декілька днів звинувачення було спростовано» [1, арк. 7-8].

Більш детальну інформацію про резонансний арешт відомого військового подала «Робітнича газета». Варто навести повний текст цього повідомлення: «16 лютого 1919 р. було заарештовано в Кам'янці на Поділлі отамана Південно-Східної групи республіканських військ Гулого та його оточення. Його було запрошено на нараду до губкомісара Поділля з приводу повстання в Проскуріві (мається на увазі більшовицьке повстання, придушене отаманом Семесенком, яке переросло у масштабний та кривавий єврейський погром – Ю. М.).

Коли отаман прибув, то повітовий комендант заарештував його буцімто за наказом Головного Отамана Петлюри. Коли про це було повідомлено Комісії по обороні краю, яка від себе подала заяву Директорії в спробі в'яснення причин арешту, то вияснилося, що Головний Отаман такого наказу не давав, а цей наказ був даний осавулом Головного Отамана на підставі якогось доносу». Автор повідомлення зазначив, що невдовзі з'явився наказ про звільнення, але незважаючи на це А. Гулий деякий час ще перебував під арештом [16].

Треба визнати, що арешти військових у період лютого 1919 р. свідчили про пошук винних у поразці від більшовиків у січні-лютому цього року. Але впадає у вічі певна вибірковість правосуддя, бо нерідко покарання уникали ті отамани, які мали політичну підтримку. Зокрема, такі одіозні постаті як Й. Біденко, І. Семесенко та інші залишалися недосяжними для правосуддя саме завдяки своїм політичним зв'язкам з О. Андрієвським [27, арк. 126 – 127].

А. Гулія та його штаб було таки звільнено з-під варті, а обвинувачення було скасовано. Несправедливий арешт та поранення могли стати чинниками, які змусили А. Гулого-Гуленка відмовитися від пропозиції очолити Запорізький корпус, який після арешту вищезгаданого П. Болбачана потребував авторитетного керівника. Згодом А. Гулий-Гуленко таки повернувся до лав регулярної армії УНР на посаду штаб-старшини для доручень при Військовому міністрі УНР. Але його стихією був саме повстанський рух, тому, коли у серпні було створено Центральний повстанський комітет, А. Гулий-Гуленко приєднався до нього.

Восени 1919 р. С. Петлюра був змушений знову налагоджувати контакти з ватажками нерегулярних з'єднань. На початку листопада 1919 р. С. Петлюра призначив отамана А. Гулого-Гуленка керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини, Уманщини, Звенигородщини, Черкащини та Чигиринщини. А. Гулий-Гуленко згадував про свою

діяльність: «Після переговорів з Петренко та іншими членами вступив до його складу і направився у район Знам'янка-Катеринослав з метою підняти повстання проти Добрармії, незважаючи на спротив деяких членів уряду, які були за примирення з Денікіним» [26, арк. 4]. Йому вдалося зосередити керівництво всіма повстанськими загонами цього регіону.

Нерідко А. Гулий-Гуленко діяв згідно з умовами стратегічної ситуації, яка в 1919 р. змінювалася доволі швидко. Але ці дії не були виявами отаманщини, бо невиконання наказів, порушення субординації, заколотів проти Директорії він не вчиняв. Незважаючи на протиріччя, які виникали, отаман не дозволяв собі піднімати повстання в запіллі чи знімати свою частину з фронту через незгоду з діями керівництва. Варто відзначити тверду позицію отамана А. Гулого-Гуленка стосовно пробільшовицьки налаштованих сил у запіллі армії УНР. Вона була непримиренною, про що свідчить один з його наказів: «Попереджаю, що як яке-небудь село не буде помагати нам (владі УНР – прим Ю. М.), або дасть приюта сим розбишакам (білим, червоним – прим. Ю. М.), то буду жорстоко карати таке зрадливе погане село. Нехай краще загине одно або двоє сіл., чим через нього будуть гинути тисячі сіл» [8, с. 196].

А. Гулий-Гуленко виявився успішним організатором повстанства у запіллі Денікіна на Катеринославщині та Херсонщині (поблизу Єлисаветграда). Він наголошував, що «організація повстань проходила легко та вдало, то був розквіт повстанства. У своєму районі я був у буквальному сенсі господарем становища» [26, арк. 4]. Достовірність слів А. Гулого-Гуленка підтверджують два факти. Це вимушена співпраця більшовиків з «гулівцями» під час спільного наступу на Єлисаветград у грудні 1919 р., коли спільними силами вибили денікінців з цього міста на Інгулі. По-друге, прагнення керманічів армії Зимового походу, зокрема М. Омелянковича-Павленка та І. Мазепи спрямувати армію до району, де діяли гулівці для об'єднання своїх частин, що врешті-решт і відбулося.

До об'єднання з армією Зимового походу А. Гулий-Гуленко отримав пропозицію від більшовиків влитися до лав Червоної армії. Взагалі А. Гулий-Гуленко був прихильником співпраці з різними політичними силами на ґрунті боротьби з Денікіним. М. Ковальчук наводить факт фінансової допомоги А. Гулого-Гуленка єлисаветградським боротьбистам для потреб партизанської боротьби з білогвардійцями [8, с. 173]. Єлисаветградські більшовики згадували, що під час спільного наступу на Єлисаветград у грудні 1919 р. А. Гулий-Гуленко пояснив спільні дії листівкою Л. Троцького, у якій зазначалося, що «мета червоноармійців не

захоплення України, а спільний фронт проти білогвардійців аби надати Україні можливість обрати ту владу, яку захоче народ» [2].

Рішення про військові контакти з більшовиками доводилося приймати у надскладних умовах за не завжди чіткої позиції керівництва. Зокрема, Центроповстанком радив «не зустрічати червоних як ворогів» в умовах війни зі Збройними Силами Півдня Росії [24, арк. 4]. А. Гулий-Гуленко висловився за співпрацю з більшовиками за умови створення Української червоної армії, яка б воювала за державну незалежність України. Після оволодіння Єлисаветградом більшовики запропонували частинам А. Гулого-Гуленка, згідно з інструкціями Л. Троцького щодо стосунків з українським професійним повстанством [3, с. 538 – 541], влитися до лав Червоної армії або скласти зброю [2]. З'ясувавши наміри більшовиків, що були несумісні з його переконаннями, А. Гулий-Гуленко залишив Єлисаветград. Більшовики, коментуючи рішення українського ватажка, зазначали: «На пропозицію червоного командування злитися з дивізією Гулий відповідає відмовою й відступає на Знам'янку, де зустрічається з петлюрівським командиром Омеляновичем-Павленком. З цього моменту розпочинається новий етап боротьби Гулого з радянською владою» [25, арк. 36 – 37].

Інформацією про контакти А. Гулого-Гуленка з більшовиками та загальні настрої у військових частинах УНР (восени-взимку 1919 – 1920 р. до лав червоних зі своїми частинами перейшли керівники Повстанкому Несміянов, Г. Колосов, О. Волох, О. Данченко та навіть командир «Запорозької Січі» Ю. Божко та військові УГА) викликали тривогу у М. Омеляновича-Павленка. Тому він застерігав свого заступника в армії Зимового походу Ю. Тютюнника: «загони А. Гулого-Гуленка, С. Коцура, В. Чучупаки визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, зможуть даліше провадити організаційну справу» [13, с. 223].

Звернення М. Омеляновича-Павленка свідчить, що він на той момент не володів достовірною інформацією про події на теренах, куди підходила армія Зимового походу. Самостійницька позиція Холодноярського отамана В. Чучупаки була сталою, С. Коцур шукав союзу з махновцями, а А. Гулий – Гуленко на злиття з червоними відповів відмовою. 10 – 11 лютого 1920 р. А. Гулий-Гуленко зустрівся з армією Зимового походу. М. Омелянович-Павленко прийняв рішення включити дисципліновані, вишколені частини гулівців до складу Збірної Запорозької дивізії, згодом 1-а Запорозької дивізії, командиром якої було призначено саме А. Гулого-Гуленка. Командарм згадував: «в особі отамана Гулого-Гуленка

командування знайшло людину, якій воно довірило зверхнє загальне керування всіма повстанцями Херсонщини, Катеринославщини й далі вгору по Дніпру до Чигирина» [15, с. 286]. Завдяки ґрунтовним спогадам про Перший Зимовий похід М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, О. Доценка діяльність А. Гулого-Гуленка в цій мілітарній акції висвітлена достатньо змістовно. Відзначимо, що їх спільним моментом є визнання факту успішного керівництва А. Гулим-Гуленком Запорозькою дивізією.

Після участі в Зимовому поході він воював проти більшовиків у складі українсько-польської армії. У жовтні 1920 р. А. Гулий-Гуленко отримав наказ здати командування Запорозькою дивізією і прибути до штабу армії за новим призначенням. 24 жовтня 1920 року він з'явився на виклик. «Симон Петлюра, – розповідав Гулий-Гуленко, – поклав на мене обов'язки об'єднати повстанців, які на той час у досить значній кількості оперували в запіллі Красної армії» [1]. У період 1920 – 1921 рр. відбувся вдалий рейд А. Гулого-Гуленка тилами більшовиків. Детально описаний у спогадах О. Вдовиченка «Рейд генерала Гулого-Гуленка». Під час рейду він виявив себе як вмілий військовий організатор повстанських сил [6].

А. Гулий-Гуленко прийняв загальне командування повстанцями Уманщини, Звенигородщини й Таращанщини. Особовий склад групи зріс до 3000 багнетів і 600 шабель. Повстанцям вдалося охопити своїми загонами доволі значні терени Уманщини, Гайсинщини, Таращанщини і Звенигородщини. «Ознайомившись ближче з повстанчими організаціями, – зазначав Гулий-Гуленко, – я побачив, що вони перебувають у стадії свого максимуму, що всю цю бурхливу масу треба і можна скерувати на будь-яку ризиковану операцію, але за умови, щоб після цієї операції було досягнення мети – з'єднання з фронтом регулярної армії, спокійний від боїв час. Якраз цього вже тоді бракувало» [6]. Але велике повстання підняти не вдалося. А. Гулий-Гуленко розпустив свою групу, а сам з боями відійшов до Румунії. Протягом 1921 р. він брав участь в організації Листопадового рейду з боку Румунії як керівника Бесарабської групи.

Після невдачі Другого Зимового походу А. Гулий-Гуленко перебував за кордоном на теренах Польщі та Румунії. У 1922 р. нелегально перейшов кордон з УСРР для продовження підпільної боротьби, але був заарештований в Одесі. У 1925 р. Надзвичайна сесія Харківського губернського суду винесла вирок А. Гулому-Гуленку: 10 років ув'язнення з суровою ізоляцією та конфіскацією всього майна. Порівняно м'який вирок суд пояснив «поразкою всіх ворогів радянської влади та непопушністю її позицій в Україні» [7, с. 91].

На суді А. Гулий-Гуленко визнав факт боротьби проти більшовиків, бо хотів принести користь українському народу. Отаман зазначив, що НЕП позбавив УНР підтримки народу, тому подальша повстанська боротьба зашкодила б українському народу [5, с. 216]. Я. Тинченко пише, що більшовицькі газети згодом публікували «покаяння» А. Гулого-Гуленка за свою службу УНР. Нарешті у 1927 р. генерал-хорунжого амністували. Він виїхав на Донбас працювати агрономом, бо мав відповідну освіту [17, с. 126 – 127]. Після 1927 р. достовірна інформація про нього зникає.

Є дві згадки про долю А. Гулого-Гуленка після 1927 р. Перша належить М. Чеботаріву – колишньому начальнику контррозвідки ДА УНР. У листі до сотника Володимира Шевченка він писав: «Тільки для Вас: Гулий-Гуленко, генерал, втік з большевії. Зараз знаходиться у мене. Скоро випущу його в світ для інформацій ширших кол. А. М. (Андрій Миколайович Левицький, президент УНР в екзилі. – Ред.) ще його не бачив, але знає, що він тут» [28, с. 232, 280].

Інформацію про перебування А. Гулого-Гуленка в Польщі у М. Чеботаріва підтверджує лист сина звенигородського отамана Івана Лютого-Лютенка до дослідника повстанського руху Р. Ковалю. Він містить сенсаційну інформацію (на думку Р. Ковалю зі слів батька) про долю А. Гулого-Гуленка: «А. Гулий-Гуленко – знаменитий наш генерал, партизан і зрадник. Це Чеботарів розкрив його як советського агента, а полковник (Іван) Литвиненко (це вже як Гулий-Гуленко повертав з України – другий раз переходив границю в Польщу) убив його» [7, с. 91].

Однак ці дані потребують ретельної верифікації. Особисто Іван Лютий-Лютенко у своїх спогадах нічого не пише про зраду А. Гулого-Гуленка [9]. Чутки про неї можуть бути пов'язані з майстерним використанням чекістами імені популярного ватажка А. Гулого-Гуленка для викриття повстанців. Серед отаманів поширювали інформацію про зустріч, яку організовує А. Гулий-Гуленко, та необхідність прибути на неї для координації зусиль. Р. Коваль писав, що «знаючи про величезний авторитет генерала чекісти використовували його ім'я як принаду і від його імені хотіли запросити отаманів на з'їзд» [7, с. 39]. Таким чином, ватажки українського повстанського руху потрапляли в пастку.

Амністували А. Гулого-Гуленка лише у 1927 р., коли було знищено українське повстанство. Отже, він уже не міг становити реальної загрози владі більшовиків в Україні, але сам факт амністії міг спровокувати чутки в зрадництві. Іншою підставою для підозр А. Гулого-Гуленка в зраді міг стати «лист покаяння» перед більшовиками. Не можна виключати й версію інтриг в українському емігрантському середовищі, жертвою яких

став зокрема і Ю. Горліс-Горський. Можливо, що до них міг бути причетний і сам М. Чеботарів, який негативно ставився до значної частини повстанських отаманів. Інших джерел, у яких би містилися згадки про долю А. Гулого-Гуленка, немає.

Отже, участь отамана в подіях Української революції була тривалою та плідною. Значним авторитетом цей військовий користувався й на території нашого краю, уродженцем якого він був. А. Гулий-Гуленко виявився одним з найкращих організаторів повстанського руху на території краю, вмів співпрацювати з регулярним військом. Його частини вирізнялися стійкістю, вірністю патріотичній ідеї боротьби за українську державність. А. Гулий-Гуленко як авторитетний повстанський ватажок зміцнював, а не розхищував армію УНР. Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що він відіграв значну роль у перебігу революційних подій у добу Української революції 1917–1920-х рр.

Література та джерела:

1. Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 5, спр. 66646, Т. 13.
2. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зинovieвщине. – Зинovieвск: Окружная Октябрьская комиссия, 1927. – 196 с. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/kampfjaren/index.html>
3. Гражданская война на Украине, 1918–1920. Сб. докум. и матер.: у 3 т., 4 кн / [под ред. Н. И. Супруненко]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2: Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – 875 с.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII – 6.V. 1920) / О. Доценко. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2001. – 376 с.
5. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.
6. Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру та Чорного лісу / Р. Коваль // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ex.ua/7915740>.
7. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206: Історичний нарис / Р. Коваль. – Київ-Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. – 232 с.
8. Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р. – лютий 1920 р. р.) / М. Ковальчук. – К: Видавничий дім «Стилос», 2012. – 352 с.
9. Лютенко-Лютий І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютенко-Лютий. – Детройт: Друкарня: Hamtramck Printing, 1986. – 151 с.
10. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921: У 3 Т. Т. 2 / І. Мазепа. – К: Темпора, 2003. – 608 с.
11. Митрофаненко Ю. Роман Самокиш (Самокишин) у революційних подіях на Катеринославщині / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2007. – Вип. 4. – С. 53 – 63.

12. Митрофаненко Ю. До портрета отамана Ю. Божка / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Вісник Дніпропетровського університету ім. О. Гончара. Науковий журнал. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 57 – 63.
13. Митрофаненко Ю. Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2010. – Вип. 8. – С. 53 – 63.
14. Митрофаненко Ю. Справа отамана Волинця / Ю. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. – Вип. IX. – С. 206 – 213.
15. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917 – 1920 – і рр. / М. Омелянович-Павленко. – К: Темпора, 2004. – 608 с.
16. Робітнича газета. – 1919. – 19 лютого.
17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): наукове видання / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – 536 с.
18. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2008. – 480 с.
20. Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 1920 рр. Спомини / Ю. Тютюнник. – Львів: «Універсум», 2004. – 192 с.
21. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / [передм. Я. Тинченко]. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1078, оп.1, спр. 3.
23. Там само. – Ф. 1078, оп.1, спр.5
24. Там само. – Ф. 1078, оп.1, спр.6.
25. Там само. – Ф. 1078, оп.1, спр.21.
26. Там само. – Ф. 1092, оп. 5, спр. 17.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1040.
28. Там само. – Ф. 269, оп. 1, спр. 37.
29. Чеботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва) / М. Чеботарів. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

Відомості про автора: **Митрофаненко Юрій Станіславович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», м. Кропивницький.

Василь Верещагін: український патріот чи «москаль»?

Неоднозначна діяльність владних органів часів Української держави Скоропадського показана на прикладі оцінки посадової особи тих часів – повітового старости Єлисавета Василя Верещагіна. За діями, які, здається, мають на меті підтримку української незалежності, ховається туга за долею іншої країни – сусідньої Росії. Для написання статті використані документальні матеріали (офіційні листи, журнали засідань міської думи) Державного архіву Кіровоградської області та спогади свідків згаданих подій: Д.Дорошенка, Ф.Мелешка, К.Кізюка, Р.Купчинського.

Ключові слова: повітовий староста Єлисавета Василь Верещагін, Українська держава Скоропадського, українські січові стрільці, державні символи

Ambiguous activities of bodies of power in the times of the Ukrainian State under Skoropadsky are illustrated by an assessment of an official of that time – the district mayor of the town of Elisavet Vasily Vereshchagin. His actions, that seemed intended to support Ukrainian independence, in reality hid longing for the fate of another country – the neighbouring Russia. For writing this article documentary materials (official letters, registers of City Council meetings) from the State Archives of Kirovograd region and recollections of witnesses of these events – D. Doroshenko, F. Meleshko, K. Kizyuk, R. Kupchynsky – have been used.

Key words: district mayor of the town of Elisavet Vasily Vereshchagin, the Ukrainian State under Skoropadsky, the Ukrainian Sich Riflemen, state symbols

Неоднозначная деятельность органов власти времен Украинской державы Скоропадского показана на примере оценки должностного лица тех времен – уездного старосты Елисавета Василия Верещагина. За действиями, которые, кажется, преследуют цель поддержки украинской независимости, скрывается тоска за судьбой другой страны – соседней России. Для написания статьи использованы документальные материалы (официальные письма, журналы заседаний городской думы) Государственного архива Кировоградской области и воспоминания свидетелей тех событий: Д.Дорошенко, Ф.Мелешко, К.Кизюка, Р.Купчинского.

Ключевые слова: уездный староста г. Елизавет Василий Верещагин, Украинское Государство Скоропадского, украинские сечевые стрельцы, государственные символы

Період становлення української незалежності, який увійшов в історію під назвою «Українська держава Скоропадського», історики завжди оцінювали двояко. З одного боку негативом було зближення Скоропадського з Добармією, яке стало однією з причин падіння гетьманату. З іншо-

го боку наголошується, що авторитарні кроки, які здійснив Скоропадський після квітневого перевороту, допомогли вирішити проблеми, що призвели до кризи у часи Центральної Ради УНР. Так само двоє-ко можна оцінити і діяльність представника центральної влади Української Держави Скоропадського у Єлисаветі повітового старости Василя Верещагіна.

Серед міських подій, описи яких можна знайти у фондах міської думи Державного архіву Кіровоградської області, які відбувались на початку перебування на посаді повітового старости Єлисавета Василя Верещагіна, можна назвати три найгучніші: розслідування діяльності міської управи Єлисавета, зняття червоного та залишення жовто-синього прапора над міською управою, відсторонення від посад міського голови, голови думи та декількох членів управи. Зазначені події відбувались у короткий часовий проміжок: червень-липень 1918 року.

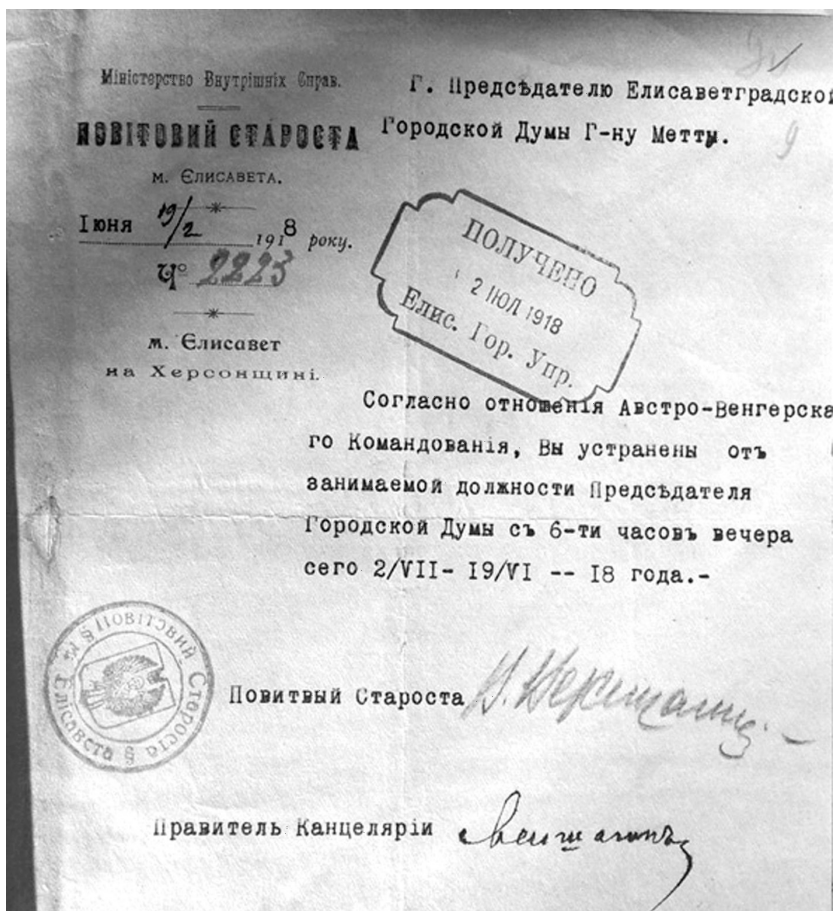
Події 1918 року характеризуються негативним ставленням населення та органів місцевого самоврядування до окупаційних австрійських військ, які перебували в Україні відповідно до Берестейського договору.

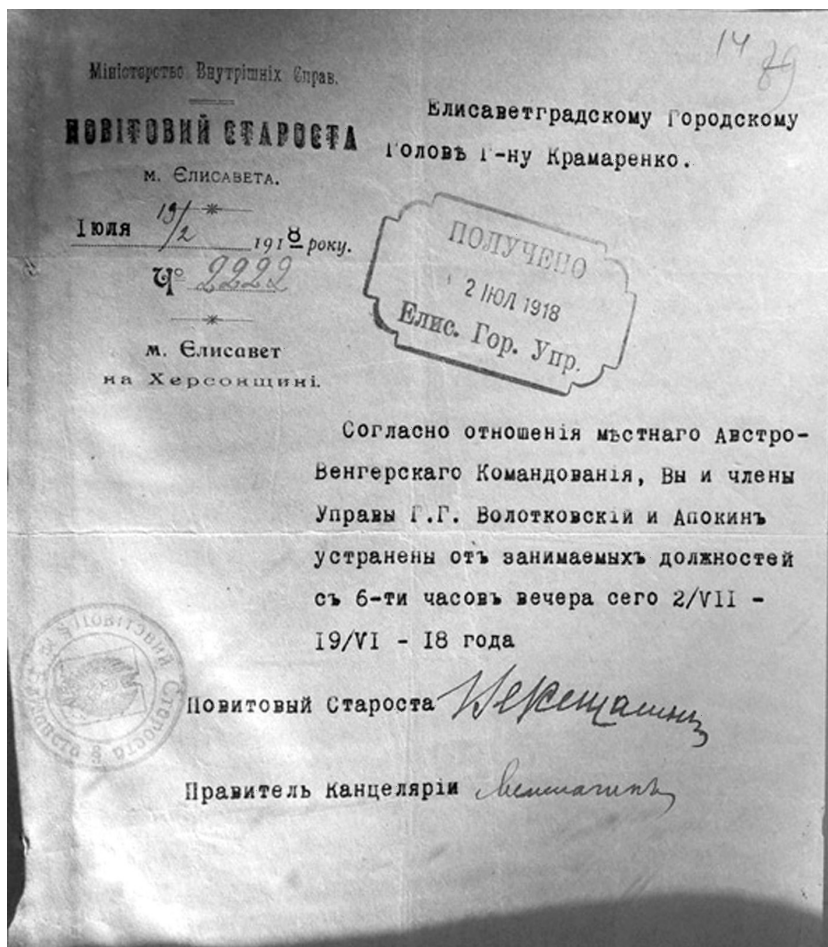
Гірше ставлення ніж до австрійських військ у місцевої влади було до більшовиків. На початку 1918 року в місті відбувались збройні зіткнення мешканців міста з більшовиками. Міські управа та дума робили спроби домовитись з більшовицькими ватажками, але незалежно від домовленостей населення тогочасного Кіровограда зазнавало втрат та збитків від більшовиків.

На цьому фоні міські органи самоврядування були схильними співпрацювати з «українською» владою. «Українська влада» – так називали в місті Центральну раду УНР, Українську Державу Скоропадського та Директорію УНР. Після вигнання більшовиків з Києва саме в українській владі бачили порятунок від більшовиків міські посадовці та гласні. Однак міська дума та управа, хоч і намагалися уникати непорозумінь з органами центральної української влади, але й не ініціювали зближення з нею. Тогочасні міські органи самоврядування виступали сторонніми глядачами. Тому й виникали конфлікти, про які піде мова нижче.

19 червня 1918 року через місяць після свого перебування на посаді губерніяльного старости Херсонщини Семен Пищевич призначив проведення ревізії діяльності міської управи [1, арк. 161-161зв]. Хто саме виступив ініціатором проведення ревізії – губерніяльний староста, повітовий староста Василь Верещагін чи хтось інший – невідомо, але потреба у ревізії існувала, адже тогочасним містом гуляла чутки, а в місцевих газетах виходили статті про розкрадання членами управи міського майна. Ор-

ганізатором ревізії виступив повітовий староста Єлисавета Верещагін. Ревізія повітової ревізійної комісії викликала масу зауважень з боку міської управи та думи, тому міська дума створила альтернативну міську ревізійну комісію [1, арк.161-161зв]. Але вона не зняла звинувачення, які обговорювала громада міста. Мова йде в першу чергу про відсутність обліку реалізації спирту, який міська управа реалізовувала відповідно до рішення, прийнятого міською думою у січні 1918 року [1, арк. 2], що давало підстави говорити про привласнення посадовими особами управи коштів від реалізації.

Ймовірно це стало однією з причин відсторонення від посад міського голови Сергія Крамаренка, членів міської управи Бориса Волотковського, Сергія Апокіна, а також голови думи Якова Метта [1, с. 170; 2, с.9, 14]. Верещагін особисто оголосив про відсторонення посадовців. Лишилось невідомим, хто виступив з ініціативою відсторонення. Верещагін заявив, що ініціатором виступає австрійське командування. У якості доказу він демонстрував лист австрійського командування [2, с.6, 8]. В той же час у розмові з представниками управи австрійський комендант Епштейн зая-

вив, що ініціатива виходить саме від Верещагіна. [1, с.171-171зв; 2 с.20]. Щоб відмінити рішення про відсторонення, міська дума відрядила делегацію до херсонського губерніального старости Семена Пищевича, якому підпорядковувався Верещагін[1, с. 171зв; 2 с.20зв]. Пищевич добре знав ситуацію в Єлисаветі, адже свого часу був головою Олександрійської повітової земської управи. Але він не надав тієї допомоги, на яку розраховували делегати. Після розмови з командиром австрійського корпусу губерніальний староста дозволив залишитися до вирішення ситуації міському голові та членам управи [1, с.172; 2, с.28-29], а щодо голови думи Метта рішення не змінилось. [1, с.172] Потрібно зазначити, що до кінця серпня ситуація не вирішилась, тому Крамаренко та Апокін написали заяви про відставку [2, с.32-33].

Можна констатувати, що ще однією причиною, що сприяла відсторонення вищезгаданих посадовців, стало небажання самостійно зняти червоний прапор. Він був вивішений над міською управою у 1917 році, але не був знятий у квітні 1918, коли за наполяганнями повітового комісара Єлисавета Базилевича [1, 88зв-89] та головного комісара уряду УНР Коморного поряд з червоним був вивішений жовто-блакитний прапор [1, 105зв]. Аналізуючи інформацію газетних заміток [3], можна припустити існування конфлікту між органами центральної влади та органами місцевого самоврядування. Припущення базується на існуванні ультиматуму, який був оголошений помічником повітового коменданта осавулом Гриценком міській управі: зняти червоний прапор до 17:00 30 червня 1918 року. Міська управа не виконала ультиматум, тому 1 липня 1918 року Гриценко зняв прапор власноруч. Наступного дня, 2 липня, Крамаренко, Волотковський, Апокін та Метт були відсторонені від виконання обов'язків. Досі не досліджені обставини, які передували зняттю червоного прапора з будівлі міської управи та не встановлена роль у згаданих подіях Василя Верещагіна.

В мемуарах тогочасних діячів можна знайти й інший факт відданості Верещагіна українській державі. Корнило Кізюк, який керував австрійською комендатурою Єлисавета, зазначає, що Верещагін був поміщиком села Масляниківка (стор.12). Завдяки цій згадці стає зрозумілим, що саме Василь Верещагін у червні 1918 року посприяв тому, що в Масляниківці була розквартирована гуцульська сотня Українських січових стрільців й оселився член німецької царської родини Вільгельм Габсбург, він же полковник УССВасиль Вишиваний.

Таке ставлення представника гетьмана у Єлисаветі до державного прапора, використання у діловодстві державної української мови, дер-

жавних символів, української назви Єлисавет, які були затверджені ще законами УНР, реагування на настрої громади могли б свідчити про патріотичну схильність Верещагіна. Але насправді все виглядає набагато складніше.

Допомогти зрозуміти політичну ситуацію може книга «Історія України 1917-1923 II том Українська Гетьманська Держава 1918 року». Автор книги Дмитро Дорошенко, який очолював міністерство закордонних справ в уряді Скоропадського, описуючи історичний період 1918 року, пише наступне: *«Але тому, що переворот відбувся дуже швидко й почасти навіть несподівано для багатьох прихильників гетьманства, то не було часу наперед обміркувати й уложити списки кандидатів на посади губерніяльних і повітових старост: ці списки довелося укладати наспіх в момент перевороту, і зараз же потому призначені кандидати заняли свої посади... Як це буває завжди, коли діло робиться наспіх, під гарячу хвилину, знайшлося чимало зовсім випадкових призначень або з тих чи інших причин – невелих...»*[4, с.62]

Чи мається на увазі під «випадковим призначенням» й призначення Верещагіна, стає зрозумілим з характеристик Верещагіна, які можна знайти у спогадах його сучасників. Згаданий раніше Корнило Кізюк у своїх спогадах пише зокрема й про одяг Верещагіна: *«вбраний в мундир грося-старшини»*[5, с.13]. Верещагін, який за часів Російської імперії був офіцером царської армії, у документах Державного архіву Кіровоградської області у період до призначення на посаду повітового старости згадується як представник спілки офіцерів. Не зважаючи на отримання впливової посади в Українській Державі, Верещагін продовжує носити військову форму Російської імперії. Виходить, що саме Верещагін в Єлисаветі уособлював «золотопогонників», які за часів режиму Скоропадського викликали негативне ставлення у проукраїнськи налаштованої частини населення.

Особистість Верещагіна відкривається ще більше фразою Корнила Кізюка: *«староста Верещагін чорносотенний москаль»*[6, с.12]. Ця характеристика збігається з характеристикою Романа Купчинського. Купчинський, який у лавах українських січових стрільців провів 5 місяців на Єлисаветчині, є автором стрілецьких пісень, серед яких є і пісня про Єлисавет *«Як стрільці йшли з України»*. Одна з дійових осіб оповідання Купчинського *«На степах»*, в основу якого лягли реальні події, полячка пані Цінціборська так відгукується про Верещагіна: *«– Ах, той староста страшний москаль! – сказала шепотом. – Не терпить поляків! – А українців любить? – Тільки Росія і Росія...»*[6, с.12].

Що Верещагін замість поширення української ідеї переживає за звільнення Москви від більшовиків, чітко показує інший епізод з оповідання «На степах», у якому власник цукроварень росіянин Вінокуров виголосив наступний тост:

«Я – русский, але в Україні виріс і живу, я є громадянином української держави, тому буду її боронити, бо вона мене боронить. На руки пана старости передаю чолобитню для ясновельможного пана гетьмана. Нехай живе гетьман Павло Скоропадський. Уррра!»

Верещагін ще більше посірів, а його очі дивилися гостро й непривітно на Вінокурова:

– Ви, Іване Івановичу, сьогодні трохи пересолили! – сказав терпко до Вінокурова.

– Чому, дозвольте спитати? – підніс густі брови Вінокуров.

– Бо говорили, як мазепинець. Ви забуваєте, що на Дону збирається наша руська армія, що мати Росія жде від нас усіх визволення з большевицького ярма.

– Це від мене не залежить – відповів спокійно Вінокуров. – Як наш уряд накаже – так і буде.

– А де ж ваш руський патріотизм?!» [6, с.33]

«Верещагін насправді не мав на своїй зовнішності ані одної характерної риси, так би сказати, породистого москаля. Скорше можна було б прийняти його за якогось кавказця або татарина» [5, с.22] відзначає у своїх споминах «Українські січові стрільці на Єлисаветчині» Фотій Мелешко, який у 1918 році очолював глодоське вільне козацтво та був головою Глодоської волосної народної управи.

Напрошується висновок, що за спілкуванням українською мовою, за контролем дотримання українських законів, за шануванням українських державних символів, за високою державною посадою Української Держави могла бути захована турбота за долю «матері Росії».

Дослідниками не знайдені фотографії Верещагіна, тому його зовнішність можемо уявити за описами. «Верещагін всміхнувся до «Софі» своєю, якоюсь сірою усмішкою, що годилася з цілим його обличчям, бо в нього було сіре волосся, сірі очі та сіра борідка», описує Роман Купчинський [6, с.32]. «Невисокий на зріст, худощавий чорнявець, з темними очима», – підправляє Фотій Мелешко [5, с.22].

Крім того постать Верещагіна може бути цікавою тим, що повітовий староста Єлисавета Василь Верещагін можливо є племінником знаменитого російського митця Василя Васильовича Верещагіна, музей якого розташований у сусідньому з Кіровоградом Миколаєві. Принаймні про

такий родинний зв'язок написав Роман Купчинський. Але чи був насправді Василь Верещагін з Масляниківки племінником іншого Василя Верещагіна ще належить встановити дослідникам, адже не забуваємо, що про це було написано в художньому творі. Такий родинний зв'язок також може бути поясненням прихильності Верещагіна-старости до Росії.

Зі спогадів Фотія Мелешка відома подальша доля Василя Верещагіна. Після перевороту в Єлисаветі 23 листопада 1918 року, який очолив сотник Дмитро Вербицький, режим Скоропадського був скинутий, а Василь Верещагін був заарештований. Слідство над Верещагіним не скінчилось до лютого 1919, коли владу захопили більшовики. Згодом, за словами Фотія Мелешка, Василь Верещагін був розстріляний чекістами [5, с.23].

Джерела та література

1. ДАКО, Ф.18, оп.1, спр.578, 277 с.
2. ДАКО, Ф.78, оп.1, спр.746.
3. Газета «Голос Юга», 19.06.1918 ст.ст. №46 «Снятие красного флага»
4. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року / Упорядн. К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.
5. Мелешко Ф. Українські Січові стрільці на Єлисаветчині / Ф. Мелешко// КМЛІМ. – КН – 2065. – НДФ – 23 с. Машинопис
6. Купчинський, Р. Мисливські оповідання / Р. КУПЧИНСЬКИЙ. – ВІННІПЕГ: Вид-во новий шлях, 1964. – 208 с.

Ілюстрації:

1. Лист Верещагіна про усунення Голови думи (ДАКО, Ф.78, оп.1, спр.746, арк.9)
2. Лист Верещагіна про усунення міського голови та членів управи (ДАКО, Ф.78, оп.1, спр.746, арк.14)

Відомості про автора: *Сінченко Максим Володимирович, краєзнавець, м. Кропивницький.*

Шостий лицар Залізного Хреста

У статті йдеться про маловідомого командира армії УНР А.Долуда, який прожив життя свідомого українця, брав участь у гуртку Д.Чижевського у Олександрії, воював проти денікінців, більшовиків, поляків, був членом ОУН(м), пройшов Першу світову та громадянську війну, помер у еміграції.

Ключові слова: український рух, українська революція, Українська Народна Республіка, військові дії.

The article tells about A.Doluda, a little-known UPR army commander, who lived a life of a nationality-conscious Ukrainian, participated in the circle of D.Chyzhevsky in Alexandria, fought against Denikin, the Bolsheviks, the Poles, was a member of the OUN (m), fought in the First World and the Civil War; died in exile.

Key words: the Ukrainian movement, the Ukrainian revolution, the Ukrainian People's Republic, fighting (military activities).

Стаття розповідає про малоизвестного командира армии УНР А.Долуда, который прожил жизнь сознательного украинского, участвовал в кружке Чижевского в Александрии, воевал против деникинцев, большевиков, поляков, был членом ОУН (м), прошел Первую мировую и гражданскую войну умер в эмиграции.

Ключевые слова: украинское движение, украинская революция, Украинская Народная Республика, военные действия.

Дореволюційна Олександрія мала, як і Єлисаветград, статус повітового міста. А це значить, що нічим не поступалася тодішньому «маленькому Парижу» ні зовнішньою оболонкою, ні ідейним наповненням внутрішнього життя. Хіба трохи програвала кількістю жителів та не придбала таких заповзятливих підприємців, як брати Ельворті.

З олександрійської молоді 1893-95 років народження вийшло з добрий десяток учених європейського рівня, котрі зробили вагомий внесок у різні галузі науки. А ще були тут люди, яким незабаром довелося взяти до рук зброю аби боротись за землю і волю. Для прикладу можна згадати видатного отамана Никифора Григор'єва. Іще одним олександрійцем, що став командиром повсталого народу, був Андрій Долуд.

Андрій Долуд народився 15 жовтня 1893 року в сім'ї свідомих українців Данила і Марії Долудів. Родинне виховання сприяло тому, що він з юних років брав участь в українському національному житті. Свідок часів дореволюційної Олександрії Панас Феденко писав у спогадах про

Дмитра Чижевського: «Восени 1912 року заснований був в Олександрії чисто український гурток, до якого вступили як українці з гуртка Чижевського, так і деякі ученики гімназії: Петро Яремченко, Олександр Василенко, а із семінаристів – Андрій Долуд, Олекса Губа, Олекса Сміянцев, Іван Пиндич та інші».

Додамо, що Чижевський добирав до свого кола антимонархічно налаштовану, начитану, думаючу молодь. На зібраннях обговорювалися політичні, економічні, соціальні питання. Наголос робився на філософсько-науковому обґрунтуванню пропонованих тез. Основу таємного гуртка складали студенти (як сам Чижевський), учні чоловічої та жіночої гімназій, учні вчительської семінарії. Молодь навіть віталася між собою подібно їхнім кумирам народовольцям: «Хай згине дім Романових». Чи можна уявити собі таке в сусідньому Єлисаветграді?

На початку березня 1913 року в помешканні священика Івана Губи, котрий згодом став архієпископом Української автокефальної православної церкви, нелегально зібралися молоді шанувальники Кобзаревих ідей. Запросили Гната Юру, що відбував тоді солдатську службу писарем при повітовому військовому начальнику. Феденко згадував: «Після моєї доповіді «Демократичні ідеї Шевченка» Гнат Юра (пізніше він був директором театру імені Франка у Києві) декламував поему Шевченка «Чернець». Настрій у всіх нас був ентузіастичний. Ми вже готувалися проспівати «Заповіт», коли хтось почав сильно стукати у двері. Перед нами з'явився інспектор Костенко. З ним були два поліціанти».

Учасників переписали. Дівчата-гімназистки примудрилися втекти через квартиру в іншій кімнаті. Зібрання властями визнане політично небезпечним. Гімназія обмежилася ліберальними покараннями, бо при виключенні перших учнів різко погіршився б випускний рівень успішності. А педагогічна рада учительської семінарії постановила виключити присутніх на святі Андрія Долуда, Олексу Губу та інших. Найгостріше покарали Гната Юру, бо в армії українофільство вважалося за тяжкий політичний злочин.

Долуд не особливо переймався, бо його освітній рівень дозволив вступити до військової школи й успішно її закінчити. Він гідно пройшов фронт Першої світової. Українську революцію Долуд зустрів у чині штабс-капітана. Для нього не існувало питань щодо подальшої участі в національних визвольних змаганнях. Короткотермінове перебування в партії українських соціал-демократів зробило його інтернаціоналістом. Проте ні денікінська, ні більшовицька гілки московської агресії не звабили колишнього офіцера царської армії до зради дідизні. З цього приводу

доречно навести і навіть посперечатися із давньою, але дуже актуальною й сьогодні думкою: «Ми слухняно йшли за своїми провідниками. А провідники наші любили Росію. Що це була протиприродна любов, годі казати. Чи це була любов старої жінки, що колись молодою з примусу віддалася і цілий вік гиркала на свого чоловіка, не помічаючи, що давно вже його покохала, чи любов лакея до зuboжілого пана, чи любов прирученої до дзвінків у ярмі звірини, але залишається фактом, що в наших провідників була таємнича, можливо, підсвідома любов до Росії».

Ці тонкі спостереження, виліті талановитими словами, належать Юркові Тютюннику. Доля правди в них, звичайно, є. Але ж був і олександрісець Андрій Долуд, котрий не страждав подібною недугою. Та, зрештою, Тютюнник мав своїх достойних провідників (наприклад, Михайла Омеляновича-Павленка) і сам був високим авторитетом для інших. Хіба всі названі люди сліпо вірили чи демонізували «російсько-византийську прелесть»? Здається, що й сьогоднішній Долудів земляк розуміє, що на Сході нам немає кого любити. Як до речі, й на Заході. А побутова мудрість «Нехай найближчі родичі живуть подалі – рідніші будуть» як найкраще вписується і в міждержавні стосунки.

Фаховий військовик Долуд командував різними бойовими відділами впродовж усього 1918 року в протистоянні першому походу червоної Росії на українські землі. Але не тільки шаблею писав він сторінки історії України. Був і виразником політичних концепцій як член Центральної Ради. Разом з тим сприйняв безболісно прихід до влади гетьмана Павала Скоропадського. Як людина аналітичного мислення, не міг не помічати різниці між націоналістичними деклараціями уряду та його інтернаціонально-соціалістичними діями. Певний час Долуд сподівався на тверду руку одноосібного державного лідера. Коли ж сподівання не справдилися, то з поверненням старих політичних діячів у личині Директорії, офіцер змушений шукати нового місця реалізації власного потенціалу. Восени 1918 року сходиться в поглядах з генералом Омеляновичем. На чолі загону наддніпрянців-добровольців імені Івана Гонти виїздить він до Львова – столиці Західно-Української народної Республіки, де поляки якраз вчинили збройний виступ проти українства, яке після розпаду Австро-Угорщини перебрало владу над краєм. Прибувши 13 листопада на місце, прямо з вагонної приступки потрапляє він у гущу подій.

При гострій нестачі командного складу кожний військовий спеціаліст був на вагу золота. Отож подальшу службу Долуд продовжив командиром Янівської групи, що з півночі замикала облогове кільце навколо Львова, а після реорганізації Української Галицької Армії – командира

частини у складі Першого корпусу. З 10 грудня головнокомандування УГА приймає генерал Омелянович-Павленко.

Тісна співпраця Андрія Долуда з командувачем мала певні наслідки. Коли Головний Отаман військ УНР С.Петлюра призначив Омеляновича командувати армією Першого Зимового походу, той узяв собі начальником штабу вихідця з херсонських степів. Вагомі мотиви сприяли тому. По-перше, молодий полковник чудово розумівся на оперативних військових розробках. По-друге, безпомилково орієнтувався на будь-якій місцевості. До того ж, похід справляли в рідні краї начштабу. По-третє, Долуд мав товариський врівноважений характер. Неспроста галичани, котрі з певною осторогою сприймали наддніпрянців, команданта Андрія з першого знайомства прийняли за свого. По-четверте, був відважний, свідомо хоробрий, без того, аби, панікуючи, де треба й не треба підставлятися небезпеці. Похід був надто небезпечною акцією, щоб доручити штаб випадковій людині.

Немає сенсу переповідати епізоди Зимового походу, але ніяк не обминути зустрічей з рідною домівкою, родичами, друзями після кількарічної розлуки. Очевидно вони в Долуда відбулися, бо відділки Дієвої армії досягли Олександрії. Не виключено, що серед партизан були ще вихідці з цих країв. Є припущення, що начальником контррозвідки при штабі Омеляновича перебував Іван Пиндич, згаданий раніше друг юності Андрія Долуда, – у поході курінний українського війська.

А от з ідейними противниками побачення, безумовно, траплялися. У спогадах про Ілька Діброву, начальника Олександрійської повітової ЧК, а пізніше відомого радянського партизана, є згадка про арешт його петлюрівською службою безпеки у двадцятих числах січня 1920 року. У цей час тут могли бути лише частини армії Зимового походу. Ілля Данилович утік від страти, а троє його супутників загинули. Підсвідомо відчуваємо, що знайомі з дореволюційних часів, перебуваючи тепер з різних боків барикади, близько контактували. Адже Долуд і Діброва однолітки. Не станемо твердити – дружно чи вороже – швидше вороже. Але як би там не було, однак Діброві пізніше «органи» закидали те перебування в полоні. Загалом скільки невідомого, таємничого, неоднозначного заховалося в туманах минувшини. І чим далі, то менші шанси скористатися уроками її. Адже не секрет, що із згаданих двох людей про одного замовчувалося все, а про другого сказано набагато менше, ніж можна було сказати.

Отож найкращу сторінку свого життя син степової Олександрії перегорнув якраз на теренах малої батьківщини, бо з якого боку не підійти, Перший Зимовий похід своїм патріотичним наповненням, воєнними ре-

зультатами, єднанням з народними масами став класикою бойового мистецтва. Він увійшов у курси військових академій багатьох країн світу як приклад для вивчення основ партизанської війни. Навіть радянська Академія Генштабу після закритих студій користувалася висновками спеціалістів. Андрій Долуд, таким чином, став «хрещеним батьком» Сидора Ковпака, Федорова, Наумова, інших радянських партизанів-рейдерів, і певною мірою Іллі Діброви теж.

Українська Народна Республіка також поцінувала своїх героїв, заснувавши першу і, так склалося, найвищу нагороду молодій державі – орден Лицарів Залізного Хреста. Ним нагороджувалися учасники Першого Зимового походу, котрі відзначилися в боях і перебували в рядах дієвої армії з перших чисел грудня 1919 року до перших чисел травня 1920-го. Скажімо, активний, знаючий, рішучий Гулий-Гуленко не став Лицарем ордена, бо приєднався до походу в січні 1920. Вняток зроблено лише для Петлюри. Орден №1 одержав Михайло Омелянович-Павленко, другий – Юрко Тютюнник, третій – Олександр Загородський, четвертий – дружина Тютюнника Марія, п'ятий – Симон Петлюра, шостий – Андрій Долуд. Якщо врахувати, що похід починали усього три тисячі бійців, то й нагород виготовлено та вручено не більше. Отже сьогодні орденів Залізного Хреста збереглося вкрай мало і вони є надзвичайно рідкісними.

Після закінчення збройної боротьби на полях України Андрій Долуд емігрував за кордон. Вигнанські дороги привели до далекої Куртиби в Бразилії, де він і поселився. Однак у 1945 році, коли німецький Рейх доживав останні дні, а Українська Національна Армія планувала продовжити війну з червоними в Україні, Долуду запропонували командування Другою дивізією УНА. Він негайно прибув із Запорозьким загоном у розпорядження командування. Згадуючи молоді літа, новобранець Другої дивізії Микола Плав'юк (майбутній лідер ОУН(м)) розповів, що з багатьох причин їхня військова одиниця була розформована.

У 1976 році емігрантський журнал-квартирник «Українське козацтво» №5 за жовтень-грудень сповіщав про похорон Андрія Долуда 7 вересня 1976 року. Заупокійне богослужіння відправлено в кафедральній церкві УАПЦ св.Димитрія в Куртибі. Під зливним дощем велелюдна процесія направилася на місцевий цвинтар «Агва Верде», де Андрія Даниловича Долуда поховано біля спочилої раніше довголітньої подруги життя Євгенії.

Відомості про автора: **Багацький Леонід Леонітьович**, журналіст, красномовець, м. Кропивницький

Невідомі сторінки біографії командира 205-ї Кіровоградської винищувальної авіаційної дивізії Немцевича Ю.О.

Стаття присвячена невідомим сторінкам біографії одного з визволителів Кіровоградщини часів Другої Світової війни полковника Ю.О.Немцевича, командира 205-ї авіаційної винищувальної дивізії, та його дружини, Серафими Захарівни Ситник, яка потрапила у полон і певний час вважалася зрадником Батьківщини.

Ключові слова: Друга світова війна, Кіровоградська наступальна операція, Військово-повітряні сили СРСР, «Русская освободительная армия», сталінський політичний режим.

This article is about some unknown pages of the biography of one of the liberators of the Kirovograd region in WWII, Yu.O.Nyemtsevyich, CO of the 205th fighter aviation division, and his wife S.Sytnyk who was taken prisoner and for some time accused of high treason.

Key words: World War II, Kirovograd offensive, Soviet Air Force, the “Russian liberation army” Stalinist political regime.

Статья посвящена неизвестным страницам биографии одного из освободителей Кировоградщины времен Второй Мировой войны полковника Ю.О.Немцевича, командира 205-й авиационной истребительной дивизии, жена которого С.Ситник попала в плен и некоторое время считалась предателем Родины.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Кировоградская наступательная операция, Военно-воздушные силы СССР, «Русская освободительная армия», сталинский политический режим.

У центрі м. Кропивницький (Кіровоград), біля нинішнього адміністративного приміщення навчального центру управління ДСНС України в області, у 1969 році було встановлено пам'ятну стелу, на якій викарбовано назви військових з'єднань, удостоєних почесного найменування за активну участь у боях за визволення Кіровограда від нацистських загарбників. Про когось з командирів військових частин, що носили почесну назву «Кіровоградська», ми знаємо досить багато, про них детально описано у мемуарах вищих воєначальників (Конєва І.С., Жадова О.С.), декотрі з них були почесними гостями кіровоградців на урочистостях з нагоди ювілейних дат визволення обласного центру від нацистських загарбників, їх фото є в експозиціях музеїв. Про командира 205-ї винищувальної авіаційної Кіровоградської дивізії Немцевича Юрія Олександровича інформації дуже обмаль, хоч він очолював цю дивізію з 13 листопада 1942

по 28 квітня 1944 року. Відомо лише, що він 1905 року народження, уродженець Харкова, службу у Червоній Армії розпочав у 1920 році. Закінчив художню студію при політвідділі 12-ї армії у Києві, потім школу молодшого командного складу 25-ї стрілецької дивізії, артилерійську школу в Одесі (1926), військово-теоретичну школу ВПС РСЧА у Ленінграді (1931), військову школу льотчиків у м. Борисоглебськ, де потім служив інструктором, командиром ланки, загону.

У вересні 1940 року Немцевич став командиром 126-го винищувального авіаційного полку, сформованого у серпні 1940 року у складі 9-ї змішаної авіадивізії. Полк дислокувався біля м.Білосток (нині у складі Польщі) за 17 кілометрів від державного кордону, а тому з початком радянсько-німецької війни на світанку 22 червня 1941 року зазнав величезних втрат, сама ж дивізія була повністю розгромлена. Після її розформування полк Немцевича, що був переданий до складу ВПС 21-ї армії Центрального фронту, брав участь у важких оборонних боях. У головній газеті Червоної армії «Красная звезда» за 27 серпня 1941 року у статті заступника командувача Центральним фронтом з протиповітряної оборони (ППО) генерал-майора І.М. Березовського «Втрати німців під Гомелем» читаємо: «Радянська авіація, і особливо льотчики тов. Немцевича, завдавали гітлерівським частинам

Фото Немцевича Ю.О. з газети «Красная Звезда». На Кіровоградщині ж відома єдина фотографія Немцевича 1944 року, на якій його зафіксовано серед льотчиків-орденоносців після завершення Кіровоградської операції.

нищівних ударів. Наприклад, 9 серпня наші штурмовики майже повністю знищили колону німецької мотопіхоти з 78 автомашин, 10 серпня штурмовики і винищувачі цілком знищили до трьох ескадронів 1-ї німецької кавалерійської дивізії».

Саме за ці бої командир 126-го авіаполку підполковник Немцевич був нагороджений орденом Червоного Прапора, його фото опублікувала «Красная звезда».

Командувач ВПС 21-ї армії Центрального фронту генерал-майор авіації Ворожейкін так характеризував Немцевича Ю.О.: «Хоробрий, вольовий, рішучий командир. Атакуючи

ворожі колони і зустрічаючи бомбардувальники, т. Немцевич завжди виходив переможцем у боротьбі з ворожими літаками».

У листопаді 1942 року Немцевич був призначений командиром 205-ї винищувальної авіаційної дивізії, яка брала участь у Сталінградській битві. В ході битви дивізією було зроблено 284 бойові вильоти, з них: по передньому краю оборони противника – 84, авто мотоколонах – 45, на розвідку – 23, на супровід штурмовиків і бомбардувальників – 76, на прикриття військ – 14, на перехоплення літаків противника – 23, штурмовку аеродромів противника – 6, по залізничних ешелонах – 13. Сам полковник Немцевич збив 1 літак особисто і 3 у групі. За уміле командування дивізією у боях під Сталінградом він був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня.

Наприкінці вересня-початку жовтня 1943 року 205-а винищувальна авіадивізія у складі 5-ї повітряної армії розпочала повітряні бої над Кіровоградщиною. Саме тут Немцевича Ю.О. спіткало особисте горе, що в кінцевому підсумку обірвало його військову кар'єру.

У спогадах Героя Радянського Союзу Архипенка Ф.Ф, льотчика-винищувача з 205-ї авіадивізії, який над Кіровоградщиною збив 7 ворожих літаків, читаємо таке: *«205-ю авіадивізією після полковника Є.Я. Савицького командував полковник Ю.О. Немцевич. Ми всі його любили і звали «Батею», нерідко літав він на бойові завдання. Воював грамотно і сміливо, позивний його у повітрі був «Борода». Але його спіткало нещастя: його дружина або бог її знає хто, підполковник, начальник зв'язку нашої авіадивізії виявилася завербованою німцями. За ним влітку 44-го на аеродром Трускавець прибув транспортний літак. Попрощався він зі старими льотчиками і його відвезли до Москви. Пізніше він був посланий на Далекий Схід, де продовжив службу і дійшов до генерала».*

Його доповнює подробицями інший Герой Радянського Союзу з цієї ж дивізії Лусто М.В. (цитуються за книгою: Маринский Е.П. «Я дрался на «Аэрокобре». – М.: Язуз, Эксмо, 2005): *«Начальником зв'язку дивізії була майор (а не підполковник як у Архипенка – В.Д.) Сіма (прізвища її ніхто не знав). Дуже красива, молода, навіть за поняттями пацанів-льотчиків, жінка з розкішними жіночими формами. Подейкували, що вона була ППЖ самого командира дивізії Немцевича. Цю Сіму ніхто в дивізії не любив за її самодурство, презирливе ставлення до всіх нижчих за званням – красуні, мовляв, все дозволено... Коли плацдарм стрімко заглибився до Кривого Рогу, її послали на «У-2» на розвідку аеродромів... Його підбили, може бути, з простого автомата. Озброєння у них – по пістолету у льотчика і у Сіми. Сіма вирішила відразу здатися в полон, і вже наступ-*

ного дня радіостанція (німецька – В.Д.) Кіровограда передавала її звернення до радянських воїнів і, зокрема, до командира і льотного складу 205-ї винищувальної авіаційної дивізії. Вона говорила, як її добре зустріли, як зручно розмістили, і взагалі на всю розхвалювала гітлерівців. Льотчики не сумнівалися, що її зустріли добре, враховуючи розкішні форми цієї жінки. Після її виступу по радіо більше про неї нічого не було відомо, однак ніхто не сумнівався, що вона змогла «влаштуватися». Гірше справа обернулася для командування. Командира дивізії полковника Немцевича тут же зняли з посади і відправили в глибокий тил начальником, як говорили, школи початкового навчання...»

Чомусь приєднався до хору заочних післявоєнних суддів С. Ситник, а відповідно і Немцевича Ю.О., і тричі Герой Радянського Союзу І.М. Кожедуб, який воював у кіровоградському небі, але зовсім у іншій авіаційній дивізії. У своїх спогадах, посилаючись на Ф.Ф. Архипенка, він писав: *«Взагалі ж німецькі агенти часто проникали у фронтові авіаційні частини. Ф.Ф. Архипенко розповідав, як командир дивізії полковник Ю.О. Немцевич – грамотний бойовий офіцер, нерідко брав участь у бойових вильотах і мав на особистому рахунку кілька збитих літаків противника під Сталінградом, зійшовся з жінкою, яка, за її словами, «натерпілася від німців». Вона до сліз проймала слухачів розповідями про безчинства загарбників, відгукувалася на будь-яке прохання, часто підміняла дівчат-зв'язківців. Брала вона участь у переговорах з льотчиками, які перебували на бойовому завданні, – чого не зробиш з добрих спонукань, – а незабаром стала начальником зв'язку дивізії».*

Якщо вірити словам з післявоєнних спогадів льотчиків-героїв визволення Кіровоградщини, їхній улюблений командир «Батя» став жертвою чи то німецької розвідки, агентом якої нібито була його «ППЖ» (похідно-польова дружина), чи то її зради і добровільної здачі німцям у полон. Напевно, саме з-за цього герої-льотчики, за ймовірними підказками представників компетентних органів, у подальшому з «Батею» не контактували, побоюючись відповідальності за зв'язки з членом сім'ї «зрадника Батьківщини».

За даними військового архіву майор Ситник Сіма (Серафима) Захарівна, 1912 року народження, уродженка Кіровограда, 29 жовтня 1943 року була підбита на літаку У-2 над територією, зайнятою противником у с. П'ята Миколаївка Петрівського району Кіровоградської області, вважається загиблою того ж 29 жовтня 1943 року. У графі про родичів загиблої значиться її чоловік – полковник Немцевич Юрій Олександрович, командир 205-ї авіадивізії (польова пошта 10211). Отже, вона була закон-

ною дружиною Немцевича Ю.О., а не якось вигаданою двома його колишніми підлеглими випадковою жінкою. З документів про нагородження Ситник С.З. бойовими нагородами можна дізнатися, що у Червоній Армії службу вона розпочала з 1932 року. Брала участь у радянсько-фінській війні 1939-1940 рр. З 22 червня 1941 року на радянсько-німецькій війні – спочатку командиром роти і батальйону окремого полку зв'язку 21-ї армії, а потім 205-ї винищувальної авіаційної дивізії, командиром якої був її чоловік. Мала три важкі поранення. За мужність і героїзм у боях з гітлерівськими загарбниками була нагороджена орденами Червоного Прапора (1941 рік) і Вітчизняної війни II ступеня (1943 рік). Тобто не була випадковою на тій страшній війні наша землячка, не відпочивала вона на перинах у бліндажі, не пускала шмарклі в хустинку, а несла бойову службу.

Віднайдені істориками документи, у тому числі ті, що донедавна зберігалися за великими замками у надто засекречених архівах, проливають світло на долі як Сіми Ситник, так і командира 205-ї Кіровоградської винищувальної авіаційної дивізії Немцевича Ю.О.

Ось два листи Немцевича Ю.О. на ім'я Сталіна, які зберігалися в «Особливий папці» і оприлюднені на веб-сайті «Документи радянської епохи» (<http://sovdoc.rusarchives.ru>), з яких певною мірою можна зрозуміти ситуацію, що склалася з його дружиною, а відповідно і з ним самим.

У першому листі герой війни звертається особисто до Сталіна: *«Дорогий, рідний Йосип Віссаріонович! Багато горя я бачив і пережив за два з половиною роки війни з дикою зграєю озвірілих гітлерівців, а зараз до всього на мене впало ще одне моторошне, душу роздираюче горе особисте. Може моє прохання і взагалі лист з такого приводу до Вас не гідні фронтовика-офіцера, малодушне, але безглуздість випадку, екстраординарність ситуації і душевні переживання пробачать мені це. Моя рідна, палко кохана дружина, одна з небагатьох жінок нашої Батьківщини, яка досягла в армії на стройових посадах звання майора і нагороджена двома бойовими орденами і медаллю, потрапила в лапи до німців.*

Майор Ситник Сіма Захарівна, начальник зв'язку 205 винищувальної авіаційної дивізії 7 винищувального авіаційного корпусу РГК (діє у складі 5-ї повітряної армії 2-го Українського фронту) 26 жовтня виїхала на плацдарм на правому березі Дніпра у район міста П'ятихатки. Мета – повірка дивізійної радіостанції наведення, збір підтверджень про збиті літаки, і приватний мотив – бажання з першими частинами вступити в

м.Кіровоград, звідки вона родом і де залишилися, не встигнувши евакуюватися, її батько і мати.

28 жовтня я отримав наказ перебазуватися на аеровузол П'ятихатки, куди і прилетів.

29 жовтня, будучи у цьому районі, Ситник побачила сідаючі на аеродром літаки «Аерокобра» і приїхала на точку. За три дні вона втомилася, у машини лопнула ресора і вона попросилася злітати на У-2 в Козельщину, на стару точку. Я просив цього не робити, тому що за У-2 ганяються Мессеримітти. Але Ситник української породи, її важко переконати. Особисто проінструктувавши льотчика-старшину Скалія, давши йому курс не відразу на Козельщину, а спочатку на Солошино, оскільки маршрут проходить близько до переднього краю, я випустив літак. Це була остання мить, коли я бачив свою голубку. На точку вона не прийшла. З допомогою командування 5-ї повітряної армії (генерал-лейтенанта Горюнова і генерал-майора Ізотова), шляхом пошуків (добровольців знайшлося багато, всі її любили і поважали) ми знайшли залишки згорілого літака. Через наземні війська і місцевих жителів встановлено: 29 жовтня близько 17.00 над селом П'ята Миколаївка (35 км південно-східніше Кременчук, початок плацдарму, село Деріївка, 13 км, південно-західніше від с.Деріївка с. П'ята Миколаївка) з'явився літак У-2, почав робити віраж з метою, очевидно, відновлення орієнтування. Як він туди потрапив, для мене є загадкою, льотчик цим маршрутом літав 5-6 разів, єдина версія, що їх ганяли «Мессеримітти» і вони відхилилися від маршруту. Із села літак був обстріляний сильним рушнично-кулеметним вогнем і підбитий приземлився. 31 жовтня село було зайняте нашими частинами і ми встановили, що літак приземлився і впав біля самих городів, від цього Ситник, напевно, вдарилася і тимчасово втратила свідомість, а близькість будинків дала можливість німцям швидко підбігти до літака, тому застрелитися вона не встигла, і була схоплена (показання місцевих жителів). Тепер вона в полоні. Безглуздість привела її, палку патріотку, віддану дочку нашої Батьківщини в неволю, а вона в цьому не винна, її туди привезли. Втрата кожного льотчика для мене велике горе, а втрата її просто жах і особиста катастрофа. Заради спільної справи, заради Батьківщини я, звичайно, переживу, але від мене залишиться половина. Думаючи про її долю, побиваючись і сумуючи, я дійшов до думки про листа до Вас з проханням. Може моє прохання з державної точки зору і дурниця, то Ви мені вибачте, по-перше, я ще не така велика людина, а по-друге, в такому великому горі можна і дурницю скоїти. Але я прошу, якщо це можна, обміняти її, через нейтральну

країну (Туреччина, Швеція) на якогось другорядного, «миршавого» генерала. За війну я багато вбив німців особисто, ще більше вбили їх під моїм керівництвом, а цього генерала і я особисто, і мої льотчики на «Аерокобрах» виправдаємо. Ще раз прошу пробачити мене, якщо лист невчасний. Люблячий Вас, відданий до останнього подиху Батьківщині і Вам командир 205-ї винищувальної авіаційної дивізії полковник Немцевич Юрій Олександрович».

Лист цей надійшов Сталіну через так званий Особливий сектор ЦК ВКП(б) 26 листопада 1943 року. 2 грудня 1943 року він був переадресований секретареві ЦК ВКП(б) Малєнкову Г.М., відомому своєю ретельністю у підборі кадрів та жорсткістю до них, що відразу ж спростовує вигадки Героя Радянського Союзу Лусто М.В. про те, що у перші дні полону, а це було наприкінці жовтня 1943 року, Сіма Ситник звернулася через німецьку радіостанцію до радянських льотчиків з похвалами гітлерівцям, тобто зрадила Батьківщині.

Другий лист полковника Немцевича Сталіну надійшов 28 січня 1944 року, тобто вже після визволення 8 січня Кіровограда.

«Рідний любимий Йосип Віссаріонович! Вдруге звертаюся до Вас з листом, поскільки при занятті Кіровограда знайшов свіжі сліди моєї дорогої і гаряче коханої дружини – майора Ситник Сіми Захарівни, що потрапила в полон до німців 29 жовтня 1943 року на Задніпровському плацдармі 2 Українського фронту. Бажання дізнатися про батька, матір і нашого сина, які не встигли евакуюватися з Кіровограда в 1941 році, змусили Ситник вказати адресу рідних, німці з Умані привозили її до Кіровограда. У Кіровограді Ситник написала мені листа; використовуючи тисячний збіг людей виголосила промову. З-за рідних і жителів передмістя Кіровограда-Кущівка Ситник пропозицію партизан звільнити її відхилила. Поводиться вона гідно і дуже мужньо, весь Кіровоград її знає, бачив у полоні у всій формі, з орденами і чув її промову. Я прошу партію і уряд, якщо в державних інтересах зараз обмін зробити не можна, то хоч зробити попередження про обмін після війни, щоб зберегти її життя, життя матері і сина, яких відвезли разом з нею до Німеччини. Таких мужніх жінок, як вона, страшно втрачати не тільки мені, а і всій нашій Батьківщині».

З листа зрозуміло, що відразу після визволення Кіровограда Немцевич розшукував у місті хоч якісь сліди перебування дружини. І він їх знайшов. Йому передали листа, який написала для свого чоловіка Ситник Сіма. Копія цього листа долучена до листів Немцевича Сталіну. Варто зазначити, що у 1943 році німці досить лояльно ставилися до захоплених у полон

радянських льотчиків, навіть проявляли до них елементи співчуття, тож Сіма мала змогу написати свій лист з 6 по 11 листопада 1943 року, він не був вилучений охороною.

*«Німці з автоматами і гвинтівками, стріляючи куди попало, підбігли і схопили нас. Грубо відібрали планишети, зброю, ремені, все що було в кишенях. Я відитовхнула від себе, коли один з них, хотів лізти в кишені, і сказала, що не дозволю так зі мною поводитися, я є старший офіцер. Почувши жіночий голос, вони пороззявляли роти і чутні були окремі вигуки «зіє іст фрау». Повели нас в штаб. По дорозі я непомітно зжувала ту си-
неньку книжечку з усіма позивними, ти знаєш. У планишеті у мене була карта з нанесеною лінією фронту на нашій ділянці, інструкція з організації зв'язку в авіаз'єднанні і мій блокнот, у якому нічого не було написано, окрім твоя рукою зведення Сов.Інформбюро. Посвідчення моє декілька разів брали і потім повернули. Впали ми на самій передовій, так що знищити це все мені не вдалося. У штабі дивізії в Онуфріївці нас допитували. Я з самого початку на всі службові питання відповідати відмовилася, і так на всіх допитах. Скалія допитували окремо, не знаю, що він говорив, але мені потім на одному з допитів говорили і нумерацію полків, і прізвища господарів точок, хоча і не точно, але все ж. Я на всі запитання мовчала або відповідала – «не знаю». Зараз в Умані я. З аеродрому Борисівка під Олександрією я летіла на літаку «ВЕ-34». Перед вильотом над аеродромом з'явилася «Аерокобра» і низько, низько кола два зробила з красивими віражами. По ній сильно били зенітки, але вона ще раз похитала крильцями, ніби мені на прощання, і полетіла. Я заливалася сльозами, це було 30 жовтня вранці. Зараз кажуть, що мене відправлять до Німеччини у табір військовополонених. Прошу, благаю, ну що хочеш те і зроблю для тебе, викупи або проси Уряд, невже вони мене не зможуть обміняти раніше, адже зрозумій, рідний мій, що Валерчик (це їх синочок – В.Д.) і рідні живі, тож і нам потрібно себе берегти. Я своїй Батьківщині ніколи, нічим не зраджу, нехай навіть мені загрожуватиме смерть. Рідний мій, життя моє, невже я не заслужила перед Батьківщиною, щоб мене швидше обміняли, щоб я не тужила в полоні. Для мене це все нове й жорстоке. Поки я ще знаходжусь на рідній землі, хоча й важко, але не так, а як згадаю за Німеччину.... Ой....Якщо мене і всі забудуть, то ти, заради всього дорогого, чистого, щирого, рідного і неповторного збережи про мене світлу пам'ять і ніколи не забувай, де я перебуваю. Мені здається, що ось-ось серце розірветься. Щохвилини я втішаю себе, що ми повинні бути разом, це зміцнює мене, сила і терпіння знову припливають до мене. Прошу тебе дуже, все те, що тобі зайве, залиш на Куцівці*

(ймовірно, мова йде про батьківський дім С.Ситник у Кіровограді на Кушівці – В.Д.). І мої всі речі теж залиш. Не полінуйся, візьми все збери, акуратно запакуй. Дивись, листи потрібні залиш собі, а решта і адреси всіх рідних (в моєму блокнотику) залишиши рідним моїм. Дивись, бережи мій партквиток, добре, що я його не взяла, а то пропала б. Ордени і погони ношу і зняти відмовилася і ніколи не зніму, сказала сміливо в присутності великих чинів, що це моя честь і самовідвага, проявлена в захисті святої моєї Батьківщини і оцінена урядом. Всі вони переглянулися, посміхнулися і нічого не сказали. На запитання: «Хто ж все-таки переможе, Німеччина чи Росія?». Звичайно, Радянський Союз, відповіла я. «Але чому така впевненість і завзятість?» Ми виховані відстоювати правду і вірити твердо в неї. Загалом, допит щодня. Але передай всім, що я не посоромилася землі радянської. Прошу тебе, допоможи рідним і Валерчику. Мої нові чоботи візьми, і чоботи, що носила, перешиї, побережи. Я зовсім боса зараз. Може, буду жива так і носити нічого. Загалом, рідненький мій, зроби так, щоб все було добре. Бережи себе для Валерчика. Цілую тебе міцно, завжди. Твоя Ляля. 11 листопада 1943 року».

У книзі-спогадах «Дорогами війни», написаній колишнім стрільцем-радистом 955-го штурмового авіаційного полку 306-ї штурмової авіаційної дивізії Паутовим Анатолієм Івановичем, який перебував у німецькому полоні, є епізод про поведінку Сіми Ситник у неволі: «Німці відразу ж стали посилено її «обробляти». Дали зрозуміти, що за втрату секретних матеріалів, у своїх її «не поздоровиться». Її порівняно добре годували. Влаштували побачення з сином і матір'ю, які, як виявилось, жили недалеко звідси – у Кіровограді. Треба віддати належне, баба вона бойова. З німцями вели себе мужньо, навіть зухвало». Дійсно, у гітлерівців були чіткі плани щодо Ситник. Вони повезли її з Умані до Кіровограда, дозволили спілкуватися не тільки з рідними та сином Валерчиком, а й мешканцями міста, намагаючись таким чином її скомпрометувати. Але по-їхньому не вийшло. До листів Немцевича Ю.О. Сталіну також долучено копію виступу Сіми перед жителями Кіровограда, який мав місце 12 листопада 1943 року, що було зафіксовано у зведенні управління НКДБ по Кіровоградській області відразу після визволення міста. Ось текст цього виступу: «Дорогі товариші! Вірте, що скоро буде те світле, якого ви чекаєте третій рік! Незабаром наш рідний червоний стяг засяє над усією нашою Батьківщиною. Я буду твердою і чесною до кінця. Якщо щось і буде зі мною, то знайте, що я чесно віддала своє життя за свою Батьківщину. Шануйте світлу пам'ять! Кріпійтеся! Не сумуйте! Скоро ви будете вільні від німецького ярма!»

У щоденнику письменника-фронтовика Олеса Гончара, який бійцем-мінометником 222-го гвардійського стрілецького полку 72-ї гвардійської стрілецької дивізії визволяв Кіровоградщину і побував у щойно визволеному місті, є запис за 29 січня 1944 року (рос. мовою): *«Рассказ: в Кировограде немцы поймали нашу летчицу. Идет молодая, красивая, вся в орденах. Ведут городом. К ней полицей с тротуара, гнусно ругаясь:*

– Это ты, скаяя-таяя, нас прилетала бомбить?

– Пошел вон, шмаркач, продажная шкура!

Он ничего и ответить не мог. На улице к населению обращается:

– Братья и сестры, потерпите еще немного, наши близко, скоро-скоро придут!».

Гітлерівці хотіли зламати Сіму, а тому намагалися налаштувати проти неї жителів Кіровограда, поширивши інформацію, що Ситник – одна з тих радянських льотчиків, які нещадно бомбардували місто, незважаючи на жертви серед мирного населення. Дехто з кіровоградських краєзнавців стверджує, що полонену радянську льотчицю у Кіровограді гітлерівці розстріляли. Якщо мається на увазі Сіма Ситник, то це не так.

Після зазначеного відверто антинімецького виступу Ситник перед населенням Кіровограда гітлерівцям не залишалося нічого іншого як передати її до СД/гестапо, звідки тільки дві дороги – негайна страта чи мученицька смерть у концтаборі для ворогів рейху. Проте співробітники розвідслужби люфтваффе зробили по-іншому. Вони на спеціальному літаку вивезли її з Кіровограда разом з матір'ю та сином Валерієм до м. Ліцманштадт (нині Лодзь, Польща), де був табір для військовополонених-льотчиків, з якими активно працювали пропагандисти з абверу та власівської РОА.

У книзі німецького історика Й.Хоффманна «Історія власовської армії», виданій ще в далекому 1990 році і активно критикованій у нинішній Росії, були вперше опубліковані сенсаційні і невідомі читачам на території тодішнього СРСР матеріали про співпрацю радянських військовополонених з гітлерівцями на базі підтримки ідеї російського визвольного руху антисталінської орієнтації. У книзі вказано, що *«знайшла шлях до співвітчизників майор-орденоносець Серафима Захарівна Ситник, начальник розвідки 205-ї винищувальної авіаційної дивізії».*

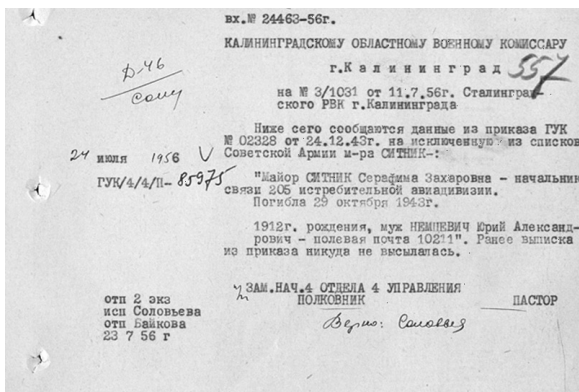
Ситуація розвивалася таким чином. Коли у відповідь на пропозицію прямо співпрацювати з німецькою розвідкою і підтвердити вже відому інформацію про командний склад 205-ї авіадивізії Сіма відповіла відмовою, до справи підключилися пропагандисти з оточення генерала-зрадни-

«Батею» і яких він представляв до звання Героїв Радянського Союзу, не знайдено. Довідка Міністерства оборони СРСР від 24 липня 1956 року визнає її загибель при виконанні бойового завдання 29 жовтня 1943 року, але це не так.

У книзі одного з діячів власовського руху Фреліха С.Б. «Генерал Власов: Русские и немцы между Гитлером и Сталиным» є епізод про зустріч автора з Сімою Ситник: «Льотчик (не була Сіма льотчиком – В.Д.) майор Серафима Захарівна Ситник, відома під кличкою Сімочка, високого зросту, красива, самовпевнена жінка років тридцяти. Її літак був збитий у повітряному бою. Вона змогла врятуватися на парашуті, але при цьому була важко поранена. Вона ходила ще в своїй радянській формі з майорськими нашивками і з трьома орденами на грудях, Вона була начальником розвідувального відділення 205-ї дивізії винищувачів. Та обставина, що німці привезли до неї її матір і п'ятирічного сина із зайнятих областей, привело її до Власова. Вона провела декілька вечорів з ним і його супутниками, грала на гітарі і співала приємним голосом. Від неї я вперше почув загальновідому солдатську пісню часів Другої світової війни у Червоній армії «Землянка». Мати Сімочки була простою селянкою, яка говорила, те, що думала... Так, вона сказала мені, хрестячись при цьому: «Господь нагородить Сталіна, Господь дасть йому здоров'я і успіх. Адже це він зробив з моєї Сіми льотчика і офіцера. Не будь Сталіна, вона б тепер доїла корів і вивозила б гній!». Про себе я думав: швидше за все при цьому Сімочка була б щасливішою, ніж ставши майором. Кінець Сімочки був сумним. Через поранення її перевели в пропагандивну частину, і вона стала жертвою німецької провокації. В Мазурських лісах (це територія Польщі – В.Д.), як припускали, діяли партизани. З Сімочкою заговорили німецькі агенти, які видавали себе за радянських партизанів. Сімочка повірила цьому обману (тобто пішла на контакт з «партизанами» – В.Д.) і за це заплатила життям...» Цей епізод ще раз підтверджує що Сіма Ситник не підкорилася

долі, а, як вона написала в останньому листі Немцевичу Ю.О., «не посоромила землі радянської».

Якби вона дійсно займалася активною ворожою діяльністю на шкоду СРСР у лавах власовської армії, радянська розвідка доповіла б Сталіну про негідну поведінку дружини радянського командира авіаційної дивізії, тим більше, що «справа Немцевича» все-таки була під його контролем. Але, напевно, були отримані якісь додаткові дані про поведінку С. Ситник в полоні, які не спричинили різких дій щодо її чоловіка. 12 квітня 1944 року за резолюцією Сталіна щодо командира 205-ї Кіровоградської винищувальної авіадивізії було прийнято рішення – командуванню ВПС наказувалося перемістити його по посаді. Наприкінці квітня 1944 року полковника Немцевича Ю.О. було звільнено з посади командира 205-ї винищувальної Кіровоградської авіадивізії і направлено зі значним пониженням на посаду заступника командира з льотної підготовки авіабригади у тиловому Приволзькому військовому окрузі. На початку 1945 року радянською розвідкою була отримана ще якась позитивна інформація про перебування С. Ситник у полоні, яка ставила під сумнів попередню, і Немцевича призначають командиром 250-ї винищувальної авіаційної дивізії у складі 9-ї армії Далекосхідного фронту. У серпні-вересні 1945 року 250-а винищувальна авіаційна дивізія під командуванням Немцевича Ю.О. брала участь у радянсько-японській війні, 8 вересня 1945 року йому було присвоєно звання генерал-майора авіації. Після завершення війни Немцевич Ю.О. продовжував командувати дивізією у складі Приморського військового округу, але у 1947 році його, бойового генерала, у віці всього 42 роки, відправили у відставку. Проте в одній з публікацій про участь радянських льотчиків у корейській війні 1950-1953 р.р. йшлося про причетність до війни і очолюваної ним 250-ї авіадивізії. Помер він у 1956 році, проживаючи самотньо у м. Калінінграді. Чи не стала причиною такої ранньої смерті отримання офіційної довідки з Міністерства оборони про визнання загиблою його дружини? Може, його живила віра у те, що вона із сином ще живі й рано чи пізно вони знайдуть одне одного?

Якщо допустити, що Сіма Ситник залишилася живою, то вона неодмінно потрапила б у поле зору радянських спецслужб, що полювали у післявоєнні роки за колишніми громадянами СРСР, які прислужували гітлерівцям і якимось чином проявили себе. Але у так званий «Розшуковій книзі МГБ/КГБ» її прізвища не було. Ймовірно, що саме Сталін за наслідками розглядів листів Немцевича Ю.О. коригував його долю, вважаючи геройського льотчика потрібним під час війни. Характерно, що

довідка про загибель Ситник С.З. 29 жовтня 1943 року була видана тільки у 1956 році. Тобто і після смерті Сталіна армійською бюрократією підтримувалася його версія про те, що дружина бойового льотчика не потрапила у ворожий полон, а загинула у бою. Хоч цим з неї знімалася підозра у зраді Батьківщині, у яку, на жаль, вірили підопічні Немцевича Ю.О.

Командир 205-ї винищувальної авіаційної
Кіровоградської дивізії Ю.О. Немцевич

Відомості про автора: *Даценко Василь Всеволодович*, член Національної спілки краєзнавців України, м. Кропивницький.

Леся Дмитрієва

Є така професія – захищати Батьківщину!

Стаття висвітлює деякі моменти біографії Володимира Степанка – майора, заступника командира по роботі з особовим складом 42-го окремого мотопіхотного батальйону 57-ї окремої мотопіхотної бригади Збройних Сил України, який героїчно загинув, виконуючи бойове завдання, у битві біля міста Дебальцеве на Донеччині 26 січня 2015 року. Написана з метою увічнення пам'яті Володимира Степанка та всіх загиблих воїнів, які захищали незалежність та територіальну цілісність України від російського агресора. Серед матеріалів, використаних у праці, на особливу увагу заслуговують особисті записники Володимира Івановича. Робота містить спогади автора про вказану особу, спогади його дружини та друзів, біографічну довідку. Стаття має виховний характер та має історичну цінність, оскільки може бути використана дослідниками бойових дій в зоні АТО та упорядниками підручників з історії. Вона також призначена для прочитання широкою аудиторією.

Ключові слова: *Володимир Степанок, Збройні Сили України, Дебальцеве, АТО, Герой, ВО «Свобода».*

The article shows some aspects of the biography of Major Vladimir Stepanok, Personnel officer of the 42-nd separate mechanized battalion of the 57-th special motorized infantry brigade of the Armed Forces of Ukraine, who died heroically performing a combat mission in the battle near the town of Debaltsevo Donetsk Region on January, 26, 2015. The article was written with a view to perpetuate the memory of Vladimir Stepanok and all fallen soldiers, who defended the independence and territorial integrity of Ukraine from the threat of the Russian aggressor. A special attention among the materials used in the work deserve personal notebooks of Vladimir Ivanovich. The work contains the author's reminiscences him, reminiscences of his wife and friends, his biography. The article is of educational character and has historical value, because it can be used by researchers of fighting in the ATO area and drafters of history textbooks; it is also intended for wider reading audience.

Key words: *Vladimir Stepanok, Armed Forces of Ukraine, Debaltsevo, ATO, Hero, the All-Ukrainian Union «Svoboda».*

Статья освещает некоторые моменты биографии Владимира Степанка – майора, заместителя командира по работе с личным составом 42-го отдельного мотопехотного батальона 57-й отдельной мотопехотной бригады Вооруженных Сил Украины, который героически погиб, выполняя боевую задачу в битве возле города Дебальцево Донецкой области 26 января 2015 года. Написана с целью увековечения памяти Владимира Степанка и всех погибших воинов, защищавших независимость и территориальную целостность Украины от российского агрессора. Среди материалов, использованных в работе, особого внимания заслуживают личные записные тетради Владимира Ивановича. Работа содержит воспоминания автора об указанном лице, воспоминания его жены и друзей, биографическую справку. Статья имеет воспитательный характер и имеет историческую ценность, поскольку может быть использована исследователями боевых действий в зоне АТО и составителями учебников по истории. Также предназначена для прочтения широкой аудиторией.

Ключевые слова: *Владимир Степанок, Вооруженные Силы Украины, Дебальцево, АТО, Герой, ВО «Свобода».*

Двадцять четвертого січня 2016 року родина, друзі, побратими і однопартийдці ВО «Свобода» згадували і поминали щирого друга нашого музею, справжнього патріота України, люблячого чоловіка й батька, майора-десантника Збройних Сил України Володимира Степанка, який, виконуючи бойове завдання, героїчно загинув у пекельному бою біля міста Дебальцеве на Донеччині 26 січня 2015 року.

Мені особисто випала нагода познайомитись з Володимиром Івановичем ще у 2003 році, коли до музею прийшла працювати його дружина Олена Валентинівна, яку призначили на посаду завідуючою відділом науково-просвітницької роботи. Вже перше спілкування з Володимиром Івановичем подарувало багато вражень та позитивних емоцій. Адже це була

непересічна, дуже цікава і ерудована з будь-яких питань людина. Про таких зазвичай кажуть – «ходяча енциклопедія». А ще присмню вражали його безмежна любов до Батьківщини і своєї родини, феєричне почуття гумору і чарівна посмішка. З ним одразу склалися теплі й довірливі стосунки, він постійно намагався розсмішити, підтримати і, звісно, розтлумачити, що відбувається в політичному середовищі країни.

Для колективу музею Володимир Іванович одразу став і залишається в наших серцях членом великої музейної родини. Усі ми щиро любили і поважали його, називаючи довірливо між собою «наш Степанок», «наш Іванович», «наш правдолюб». Він за будь-якої можливості із задоволенням та характерним для нього ентузіазмом брав участь у різноманітних культурно-мистецьких заходах міста: акції «Ніч музеїв» в обласному художньому музеї, фестивалі «Вересневі самоцвіти» в державному музеї заповіднику Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія», фестивалі «Степограй» у селі Карбівці, різноманітних виставках. До сих пір не віриться, що не відкриються вхідні двері музею, не зайде Володимир Іванович до приміщення і не скаже голосно: «Слава Україні!»...

Народився Володимир Степанок 27 січня 1968 року в селі Майському Джанкойського району АР Крим. Уродженець Криму Володимир Іванович прожив неповних 47 років, 20 з них присвятив армії, якою марив з раннього дитинства і яка стала його другою домівкою.

Втілення своєї мрії про військову кар'єру він розпочав у 1985 році з навчання у Новосибірському вищому військово-політичному загальновійськовому училищі. Однокурсники запам'ятали його як всебічно розвинену людину, в якій органічно поєднувалися високий рівень інтелекту з відмінною фізичною підготовкою. За неймовірну любов до читання та аскетизм у побуті курсанти дали йому прізвисько «Апостол», яке і закріпилося за ним на все життя. Зі спогадів друга й однокурсника Івана Шевчука: «Володя був всебічно обдарованою особистістю. Він захоплювався буквально усім. На всі запитання давав аргументовані відповіді. Мав безліч зошитів та записників, у яких занотовував свої думки з приводу різних подій, постійно вирізав з газет цікаву йому інформацію, вклею-

вав у зошити і потім перечитував. Все це він ховав під матрац та в тумбочку, за що йому завжди перепадало від керівництва».

По закінченні училища у 1989 році молодий офіцер був направлений в Туркестанський військовий округ, де отримав свій перший бойовий досвід у прикордонних сутичках з афганськими контрабандистами.

Після здобуття Україною державної незалежності Володимир Степанок не вагаючись прийняв присягу на вірність Україні та продовжив військову службу в лавах Збройних Сил новоствореної держави. Служив у 3-му окремому полку спеціального призначення (1992 – 1998, 2004 – 2005) та 50-му окремому навчальному загоні спеціальної підготовки (1998–2004). Завжди дуже пишався і часто підкреслював це у довірливих дружніх розмовах, що йому випало навчатися саме в роті аеромобільного спрямування, і що він є офіцером - спецпризначенцем. До речі, за час проходження військової служби Володимир Іванович мав 165 стрибків з парашутом!

Відчуваючи потребу у самовдосконаленні та набутті нових знань, він вступив до Київського військового гуманітарного інституту (1996 – 1998) на факультет виховної і соціально-психологічної роботи, де опановував навички з військової психології та педагогіки.

Але різкі розбіжності з командуванням у поглядах щодо майбутнього України та її армії змусили Володимира Степанка у вересні 2005 року вийти у відставку в званні майора.

Двома найголовнішими подіями в особистому житті Володимира Івановича можна вважати одруження у 1993 році з Оленою Валентинівною Степанок (Мельник) та народження у 1994 році доньки Юлії. З 1998 року він разом з сім'єю проживав у місті Кіровограді.

«Незважаючи на те, що Володимир був кадровим військовим і дуже вимогливим до підлеглих, з нами він завжди був дуже ніжний і люблячий. Не розмірковуючи міг за кожного зі своїх друзів віддати життя. Мріяв мати власний будинок. Будучи справжнім патріотом, любив подорожувати Україною. Про рівень світогляду та ерудованості красномовно свідчить той факт, що серед його величезної бібліотеки було чимало книг історичного і патріотичного спрямування, а також – 40 книг з афоризмами, особливо про роль людини в цьому світі, довідники з різноманітних галузей, а також військової тематики. Володимир Іванович списав понад 10 товстих зошитів з афоризмами та філософськими міркуваннями, на одній із останніх сторінок він написав своє прізвище СТЕПАНОК і поділив на СТЕП та ПАН (можливо, він мав на увазі панування над степом). На чільному місці для нього особисто завжди була

його офіцерська честь, військову службу він вважав своїм покликанням, інших людей оцінював, виходячи з того, наскільки правдивими й щирими вони є», – згадує Олена Валентинівна.

Активна життєва позиція, бажання не бути байдужим до тих процесів, що відбуваються у суспільстві, загострене почуття справедливості завжди вимагали від нього бути там, де найважче. Боронячи свої переконання, він брав безпосередню участь у подіях на Майдані 2004 року та Революції Гідності (Євромайдані) 2013 – 2014 років. Постійна робота над собою, самовдосконалення, зростання і значне переосмислення та усвідомлення свого майбутнього привели Володимира Івановича у реальну політику. З 2012 року він перебував у лавах ВО «Свобода». Ще задовго до подій Революції Гідності він вже зробив свій свідомий вибір на користь правди, свободи, рівності прав, соціальної справедливості, патріотизму, духовності, національного самовизначення та ідентичності.

Після вторгнення російських окупантів на територію України Володимир Іванович пішов добровольцем до війська. Він завжди наголошував на тому, що державу мають захищати чоловіки старшого віку, а не молоді хлопці, які навіть не проходили військову службу і ще не мають сім'ї. З 5 серпня 2014 року, за винятком трьох тижнів лікування у госпіталі для ветеранів війни, постійно перебував на передньому краї фронту.

Разом з капітаном 1-го рангу Ю. Б. Олефіренком, майор Володимир Степанок фактично створював 42-ий батальйон територіальної оборони Кіровоградської області. Займаючи посаду заступника командира батальйону по роботі з особовим складом, особисто перевіряв усіх мобілізованих, дбав про їх належне забезпечення зброєю, амуніцією та технікою (отримав позивний «Комісар-Апостол»). Використовуючи свої дружні та родинні зв'язки, знаходив меценатів, що допомагали батальйону – купували бронжилети, шоломи та комп'ютерну техніку. Долаючи опір заздрісників та недоброзичливців, намагався створити із мобілізованих хлопців потужну бойову одиницю з суворою дисципліною. У листопаді 2014 року батальйон було переформовано у 42-й окремий мотопіхотний батальйон 57-ї окремої мотопіхотної бригади Збройних Сил України.

З середини січня 2015 року 42-й батальйон офіційно перебував на ротації. Але, з огляду на активізацію ворога на Дебальцевському напрямку, солдати та командири не полишали своїх бойових позицій.

У той трагічний день 26 січня майор Степанок був у складі загону із 72-х бійців, які добровільно відгукнулися на заклик прийти на допомогу 128-й гірсько-піхотній бригаді, що потрапила у надзвичайно скрутне становище і зазнавала великих втрат під Дебальцевим. Володимир Іванович

пішов на бойове завдання без бронжилета та шолома, які віддав молодим необстріляним солдатам. Декілька днів загін під ураганим обстрілом артилерії супротивника героїчно відбивав атаки ворожих танків та піхоти в районі Санжарівки. Але з цього бою хороброму офіцеру не судилося повернутися живим: у бойову машину, біля якої був майор Володимир Степанок, влучив протитанковий реактивний снаряд. Множинні уламки (більше 200) завдали смертельних уражень. 27 січня він би святкував свій 47-й день народження....

Поховали Героя 30 січня 2015 року на Алеї Слави Рівнянського кладовища міста Кіровограда.

Під час поминального обіду мені особливо врізалися в пам'ять слова однокурсника з Новосибірського вищого військово-політичного загальновійськового училища Олега Дрофи: *«Володя був єдиним, хто випустився з політичного училища не комуністом. У нього не було семи кольорів, у нього було чорне і біле, і те, у що він вірив, було для нього святим і незмінним. Він готовий був життя віддати за своїх друзів, за тих, кого любив. Мало хто знає про той факт, що у серпні 2014 року Володимир вів перемовини про обмін його самого на шістьох полонених бійців із 42-го батальйону, які потрапили до сепаратистів під Іловайськом. Він був незвичайною людиною, здатною заради Батьківщини й побратимів терпіти не лише воєнні труднощі, а й піти на самопожертву. Світла пам'ять нашому другові, нехай земля йому буде пухом...»*.

7 лютого 2015 року нагороджений найвищою партійною нагородою – Золотим нагрудним знаком ВО «Свобода» (посмертно).

3 квітня 2015 року Всеукраїнською громадською організацією «Спілка ветеранів та працівників силових структур України «Звитяга» нагороджений нагрудним знаком «Гідність та честь» (посмертно).

5 травня 2015 року – нагороджений відзнакою Кіровоградської області нагрудним знаком «За мужність і відвагу» (посмертно).

Указом Президента України № 311 / 2015 від 4 червня 2015 року «За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі» Степанка Володимира Івановича нагороджено орденем Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно).

11 серпня 2015 року нагороджений відзнакою виконавчого комітету Кіровоградської міської ради – нагрудним знаком «За заслуги» II ступеня (посмертно).

24 вересня 2015 року наказом Міністерства оборони України № 714 присвоєно звання підполковника Збройних Сил України (посмертно).

Указом Патріарха Української православної церкви Київського патріархату № 12729 від 1 червня 2016 року нагороджений медаллю «За жертвність і любов до України» (посмертно).

Пам'ять про Героя увічнена в графіті в районі залізничного вокзалу, яке було створено активістами Кіровоградського міського осередку ВГО «Сокіл» (до речі, якісь вандали навмисно сплюндрували зображення, потім активісти знову його відновили), на Алеї Слави військово-меморіального комплексу на Фортечних Валах, на бігбордах при виїзді з міста. Одну з вулиць міста (Червонофлотська) перейменовано на вулицю імені Володимира Степанка.

З дозволу Олени Валентинівни я переглядала записні книги Володимира Івановича, дивуючись гарному почерку, манері написання, висловками про Україну і «братську Росію», звісно і про спецпризначенців, і філософськими роздумами про роль людини у світі. В одному із блокнотів натрапила на записаний вірш українського поета Василя Симоненка, що особливо припав мені до душі, який, я вважаю, позиціонує з постаттю справжнього патріота Батьківщини, офіцера з Великої Літери – Володимира Степанка:

Люди – прекрасні. Земля – мов казка.

Кращого сонця ніде нема.

Загруз я по серце у землю в'язко,

Вона мене цупко трима.

І хочеться бути дужим,

І хочеться так любить,

Щоб навіть каміння байдуже

Захотіло ожити і жить!

Воскресайте, камінні душі,

Розширяйте серця і чоло,

Щоб не сказали про вас грядущі:

Їх на землі не було...

Джерела та література:

1. Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]: Степанок Володимир Іванович. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BA_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

2. Всеукраїнське об'єднання «Свобода»: офіційна сторінка [Електронний ресурс]: Володимир Степанок. – Режим доступу: http://svoboda.org.ua/party/celestial_squad/volodymyr_stepaniuk/

3. Гречка: інформаційний портал Кіровоградщини [Електронний ресурс]: У пам'ять про «Апостола» – майора Володимира Степанка. – Режим доступу: <http://gre4ka.info/suspilstvo/20519-u-pam-iat-pro-apostola-maiora-volodymyra-stepanka-foto>

4. Гречка: інформаційний портал Кіровоградщини [Електронний ресурс]: Кіровоград провів в останню путь майора-десантника Володимира Степанка. – Режим доступу: <http://gre4ka.info/suspilstvo/>

5. Рідний край [Електронний ресурс]: Яким був загиблий майор-доброволець з Кіровограда Володимир Степанок. – Режим доступу: <http://rk.kr.ua/>

Відомості про автора: *Дмітрієва Леся Петрівна*, науковий співробітник Кіровоградського обласного художнього музею, м.Кропивницький

Микола Правда

З Україною в серці

Стаття висвітлює життєвий шлях Віктора Анатолійовича Голого – небайдужого українця, який героїчно загинув у зоні АТО. Написана з метою увічнення пам'яті Віктора Голого, який поклав своє життя, захищаючи незалежну Україну. Робота містить спогади автора про вказану особу. Призначена для прочитання учнями шкіл, студентами, краєзнавцями, широкою аудиторією. Має інформаційно-виховний характер. Має історичну та краєзнавчу цінність.

Ключові слова: Віктор Голий, патріот, козак, «Чорноліська сотня», Дебальцеве, АТО, герой, «Свобода».

The article tells biography of Viktor Anatolyevich Holyj – passionate Ukrainian, who heroically died in the ATO zone. It is written with the purpose of perpetuating the memory of Victor Holyj, who sacrificed their life in battle for independence of Ukraine. The work contains memories of the author about this person. Designed for the perusal of students, ethnographers, wide audience. It is has an informational and educational character. Has historical and ethnographical value.

Key words: Victor Holyj, patriot, Cossack, «Chornoliska hundred», Debaltsevo, ATO, hero, Ukrainian community «Freedom».

Статья освещает жизненный путь Виктора Анатольевича Голого – неравнодушного украинца, который героически погиб в зоне АТО. Написана с целью увековечения памяти Виктора Голого, который отдал свою жизнь, защищая независимую Украину. Работа содержит воспоминания автора об указанном лице. Предназначена для прочтения учащимися школ, студентами, краеведами,

широкой аудиторией. Имеет информационно-воспитательный характер. Несет историческую и краеведческую ценность.

Ключевые слова: Виктор Гольий, патриот, козак, «Чернолесская сотня», Дебальцево, АТО, герой, «Свобода».

28 вересня 2014 року виповнилось б 33 роки нашому славетному земляку, історику, краєзнавцю, щирому козаку та справжньому патріоту України Голому Віктору Анатолійовичу. Він загинув рівно за місяць до свого дня народження та віку Христа, поклавши своє молоде життя на алтар Незалежності України. Загинув як справжній козак, захищаючи свою Вітчизну від російських окупантів на Донбасі, що став епіцентром російсько-української війни, яку до сих пір помилково називають АТО.

Гольий Віктор Анатолійович народився 28 вересня 1981 року на Знам'янщині. Здобув дві вищі освіти. У 2003 році закінчив Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка за фахом «Вчитель історії та географії», а в 2007 році Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної Академії державного управління при Президентіві України за кваліфікацією «Магістр державного управління».

У 2007 – 2008 роках працює на різних посадах у Дніпропетровській обласній державній адміністрації, в 2008 – 2009 роках – вчителем історії Знам'янської загальноосвітньої школи №1, з лютого 2010 року до 31 травня 2013 року – на посаді методиста з питань туризму Знам'янського міського краєзнавчого музею. Коли він з'являвся в середовищі музейників у козацькому жупані, з оселедцем і, звичайно ж, у вишиванці, то викликав справжній фурор, – до нього одразу потягнулися люди – такі ж патріоти, як і він сам. До того ж Вітя був дуже цікавою та ерудованою особистістю – володів енциклопедичними знаннями з української історії, спеціалізувався на дослідженнях її козацької доби та періоду української революції 1917 – 1923 років, професійно займався археологією, був порядною, доброю, скромною і щирою людиною.

Вихований у козацькому дусі, він назавжди пов'язав свою долю з вільним козацьким братством – був гармашем Чорноліської сотні Чорноліського куреня Буго-Гардівського округу українського козацтва, членом всеукраїнського товариства «Просвіта», з 2010 року став членом

всеукраїнського об'єднання «Свобода». Віктор жив життям козака, щиро захоплювався українською історією, краєзнавством, археологією. У свою роботу він вкладав всю свою широку душу. У 2010 році виступив ініціатором створення на базі Знам'янського міського краєзнавчого музею міської громадської організації туристично-краєзнавчого клубу «Чорнолісся», метою якої є організація дозвілля мешканців міста, пропаганда здорового способу життя та координація діяльності усіх видів туризму у місті. Регулярно особисто був організатором та учасником різних туристичних змагань та заходів. За період своєї роботи в Знам'янському міському краєзнавчому музеї Віктор створив більше десяти туристичних маршрутів, більшість з них є досить популярними серед жителів та гостей міста.

На високопрофесійному рівні він займався краєзнавчо-пошуковою роботою. Темі його досліджень: «Археологія рідного краю», «Козацький період історії краю», «Заселення краю» та ін. Своєрідним підсумком його роботи став диплом переможця конкурсу «Кращий музей Кіровоградщини» за II місце у номінації «Краще наукове дослідження», який він так і не отримав.

Колишня влада не могла довго терпіти хлопця-патріота на посаді методиста з питань туризму Знам'янського міського краєзнавчого музею і 31 травня 2013 року він був скорочений зі своєї улюбленої роботи. Тобто влада знайшла можливість позбавитись від незручної людини.

Життєві переконання Віктора значною мірою формувалися під впливом світогляду його дідуся Миколи, який, за його розповідями, був щиро закоханий в Україну.

Особисто я познайомився з Віктором у 2010 – 2011 роках і одразу зрозумів, що це – чудова людина та патріот з великої літери, якому не байдуже те, що відбувалося в нашій країні. Будучи за освітою вчителем історії, Віктор передбачав, що за ту вільну і соборну Україну, яку він бачив у своїй уяві, треба буде воювати. Тож і готував себе до цього, перебуваючи в рядах українського козацтва.

Цікавим моментом у житті Героя був епізод зі зміною прізвища, адже тривалий час Віктор носив прізвище Голіков, яке перейшло йому від батька, хоча справжнє прізвище родини було Голі. У 70-х – 80-х роках минулого століття його батько, – Анатолій Миколайович, під тиском життєвих обставин, навчаючись у Кіровоградському педагогічному інституті, змушений був змінити прізвище на Голіков. Ця проблема довго турбувала Віктора, він виношував ідею повернути родині історичне прізвище, дізнаючись усі юридичні наслідки свого кроку. Коли він вирішив цю пробле-

му, я одного разу запитав у нього: «Вітю, ти що змінив прізвище?». У відповідь він тільки загадково посміхнувся.

У листопаді 2013 року, на початку подій Революції Гідності, Віктор був удома. Тоді в нього тільки народився син – Мирослав. Віктор постійно тримав руку на пульсі подій – слідкував за новинами, телефонував побратимам, щиро вірив у світле майбутнє України. Коли у березні 2014 року почався сепаратистський заколот на сході нашої держави, Віктор не міг стояти осторонь. Почав звертатись до військкомату, щоб отримати можливість захищати країну від російської агресії. Йому не вдалося відразу потрапити до війська, оскільки він мав деякі проблеми зі здоров'ям. Лише 19 червня 2014 року чоловіка було зараховано до складу 42-го батальйону територіальної оборони. Зі слів командира підрозділу, у якому служив наш славетний земляк, стало відомо, що він дуже хотів навчитися добре володіти зброєю, пізнати всі навички військової майстерності.

Вже 7 серпня 2014 року підрозділ вирушив на схід і базувався у місті Краматорськ Донецької області, маючи своїм завданням охорону аеропорту.

28 серпня 2014 року Віктор разом зі своїми побратимами виїхав на бойове завдання із супроводження колони з продовольством до міста Дебальцеве Донецької області. Під час виконання бойового завдання колона потрапила у засідку. Ворожий снайпер смертельно вразив водія їхнього автомобіля – Миколу Сінченка. Розвернувши зенітну установку, хлопці вступили в бій, випустивши по ворогах більше двохсот снарядів та завдавши їм чималих втрат. Віктор разом з іншими військовослужбовцями прикривав відхід колони.

У результаті бою колона відступила, але якою ціною!

Взявши вогонь на себе, Вітя загинув геройською козацькою смертю у бою з ворогами України під мінометним обстрілом бойовиків, як гинули українські козаки в минулих століттях, життя яких досліджував, вивчав та шанував Віктор Анатолійович Голий.

У вересні 2014 року в мережі «youtube» сепаратистами було розміщено відео передачі тіл загиблих українських воїнів Миколи Сінченка та Віктора Голого. За словами самих сепаратистів, вони хотіли поховати їх на підконтрольній їм території – цвинтарі в місті Брянка Луганської області, але потім вирішили, що ці воїни гідні того, щоб бути похованими на рідній землі, тому й прийняли рішення про передачу тіл українських військовослужбовців для подальшого поховання.

Поховали Вітю Голого на цвинтарі села Плоске Знам'янського району біля могили його дідуся, як він і заповідав.

26 квітня 2015 року в Холодному яру під час заходів з вшанування Героїв Холодноярської організації родині загиблого з благословення Святішого Патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета була вручена медаль «За жертвовність і любов до України».

6 травня 2015 року в місті Знам'янка на будівлі загальноосвітньої школи I – III ступенів імені Тараса Шевченка колишньому випускнику та вчителю історії урочисто відкрито меморіальну дошку.

Вулиці Фрунзе у Знам'янці вдячні земляки героя надали ім'я Віктора Голого.

За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Указом Президента України №270/2015 від 15 травня 2015 року Віктор Анатолійович Голий нагороджений орденом за мужність III ступеня (посмертно).

На жаль, Герої вмирають, залишаючи наш земний світ, але їхні душі отримують безсмертя, зокрема – завдяки людській пам'яті про них та усвідомленню кожним з нас своєї відповідальності за майбутнє нашої держави! Їхні життя та смерть – гідний приклад для справжніх патріотів України – сучасних та прийдешніх.

Слава Україні!

Джерела та література:

1. Всеукраїнське об'єднання «Свобода»: офіційна сторінка [Електронний ресурс]: Віктор Голий. – Режим доступу: http://svoboda.org.ua/party/celestial_squad/viktor_holyu/
2. Гуцалюк М. Мы были солдатами. 42-й мотопехотный батальон отметил свое двухлетие/ М. Гуцалюк// Первая Гордская. – №25, – 23.06.2016. – С. 4.
3. Ера медіа: твій медіа навігатор [Електронний ресурс]: Віктор Голий не дожив місяць до свого 33-ого дня народження – Режим доступу: http://www.eramedia.com.ua/article/208995-vktor_goliyi_ne_dojiv_msyatc_do_svogo_ogo_dnya_naro_djennya/
4. Наша Знам'янина: Знам'янська місцева щотижнева інформаційна газета [Електронний ресурс]: Віктор Голий нагороджений орденом “За мужність” III ступеня (посмертно) – Режим доступу: <http://www.nashaznam.kr.ua/?p=1525>
5. Радіо «HOLOS.FM» [Електронний ресурс]: На Кіровоградщині поховали вояку Віктора Голого. – Режим доступу: <http://holos.fm/page/nakirovogradshhini-pohovali-svobodivcya-viktora-gologo>
6. Радіо «HOLOS.FM» [Електронний ресурс]: У зоні АТО загинув вояку Віктор Голий. – Режим доступу: <http://holos.fm/page/u-zoni-ato-zaginuv-svobodivec-viktor-golij>

Відомості про автора: **Правда Микола Миколайович**, науковий співробітник Кіровоградського обласного художнього музею, м.Кропивницький.

Expedition

Ірина Романько

Виховання громадянина-патріота засобами краєзнавства (з досвіду Кіровоградської льотної академії НАУ)

У статті аналізуються форми і методи патріотичного виховання у вищих навчальних закладах на прикладі організації краєзнавчої роботи у Кіровоградській льотній академії Національного авіаційного університету (діяльність краєзнавчих музейних кімнат, Студії історичної реконструкції тощо).

Ключові слова: *патріотичне виховання, краєзнавство, експозиція, музейна кімната, Студія історичної реконструкції, Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету.*

The article analyzes forms and methods of patriotic upbringing in institutions of higher education on the example of ethnographic work in Kirovograd Flight Academy of National Aviation University (activities of ethnography museum rooms, of the Studio for historic reconstruction, etc.).

Key words: *patriotic upbringing, ethnography, exhibit, museum room, the Studio for historic reconstruction, Kirovograd Flight Academy of National Aviation University.*

В статье анализируются формы и методы патриотического воспитания в высших учебных заведениях на примере организации краеведческой работы в Кіровоградской летной академии Национального авиационного университета (деятельность краеведческих музейных комнат, Студии исторической реконструкции и т.п.).

Ключевые слова: *патриотическое воспитание, краеведение, экспозиция, музейная комната, Студия исторической реконструкции, Кіровоградская летная академия Национального авиационного университета.*

Події, що нині відбуваються в Україні, засвідчили зростання ролі історичної освіти, складовою якої є краєзнавство, у вихованні особистості, здатної жити в демократичному суспільстві.

Євромайдан показав правильність послідовної і цілеспрямованої праці викладацького загалу в ідеологічній та історіософській сферах

упродовж останніх двох десятиліть. Ставка на формування нової української людини із ціннісними характеристиками громадянина України та європейця дали можливість врятувати Україну від повзучого процесу денаціоналізації, втрати державної незалежності та підпорядкування іншій державі, яка реанімує неосталінізм.

Револьюційні зміни в листопаді 2013 – березні 2014 років продемонстрували готовність молодого покоління обстоювати національні цінності, українську державність, орієнтацію на фундаментальні досягнення світової цивілізації на противагу застарілим традиціям компартійної тиранії, рабської психології підданих.

Очевидним є факт, що в сучасних умовах історична освіта виступає своєрідною серцевиною моральності, патріотичності, правової культури й поведінки, виховання честі й гідності у молодого покоління.

Вищі навчальні заклади України володіють величезним потенціалом у формуванні патріотизму майбутніх фахівців. Патріотизм виявляється насамперед в емоційно піднесеному ставленні до Батьківщини і виступає як найважливіша складова духовного багатства суспільства. Істинний патріотизм завжди поєднує духовність, громадянську зрілість і соціальну активність суспільства, реалізується в діяльності на користь Вітчизни, сприянні становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави та в готовності відстояти її незалежність.

Патріот – це не той, хто говорить красиві слова про Україну, прикрашає дійсність, а той, хто бачить труднощі, помилки, невирішені проблеми, розуміє суспільно-політичну ситуацію в країні і світі, проте не панікує, не носиться зі своїми егоїстичними претензіями, не збирається тікати, а готовий долати перешкоди, зв'язати свою долю з долею Вітчизни. Патріот – це той, хто розуміє, що просто так ні свободи, ні прав ніхто не роздає, їх потрібно взяти самому. Український патріотизм має бути інтегрувальним, відповідальним, дієвим і без ненависті.

Згідно з Указом Президента України “Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки” (Указ № 580/2015 від 13.10.2015 р.) національно-патріотичне виховання має набути характеру системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, навчальних закладів, інститутів громадянського суспільства, громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй державі [1].

Відсутність донедавна цілісної державної політики щодо подолання наслідків тоталітаризму та спричинених ним конфліктів пам'яті викликає

наявність значних регіональних, вікових і освітніх розбіжностей в оцінках певних історичних подій та осіб. Ситуація, що склалася в Україні, зумовлює необхідність проведення активної інформаційної політики з метою реалізації та захисту національних інтересів в історичній сфері, цілісної державної політики, спрямованої на відновлення історичної національної пам'яті.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності; історію, звичай, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Здавна наш край славився своїм патріотичним духом, бо тут усе – і природа, й історія – є живими свідками днів минулих. Нам є в кого вчитись любові до рідної землі. Тернистим був шлях до незалежності наших країн. Тяжіла над нами російська окупація, спопеляли нашу вроду і фашистські зайди. Кров'ю стікали в застінках НКВС наші доньки і сини, вічною славою вкрили себе підпільники-націоналісти.

В Кіровоградській льотній академії НАУ (далі – Академія) питанню героїзації осіб, які віддали життя за нашу державу, та шануванню їхньої пам'яті приділяється особлива увага. На прикладі їхніх героїчних вчинків науково-педагогічний колектив виховує відважних, гордих, сміливих, вільних і щасливих громадян незалежної країни, заради квітучого майбутнього якої тисячі патріотів віддали своє життя.

В академії понад шість років діє музейна експозиція краєзнавства [2].

Серед музейних об'єктів кілька присвячено Другій світовій війні: “Друга світова війна в історичній долі нашого краю”, “Авіатори Кіровоградщини – герої Другої світової війни” [3].

14 жовтня 2015 р. відбулося відкриття музейної кімнати “Україна більше за життя”.

Площа експозиції умовно розділена на оглядові зони:

- козацтво на теренах нашого краю;
- загиблі воїни-земляки – учасники антитерористичної операції.

Ця частина виставки складається з п'яти історій життя Героїв, полеглих за святу справу в ім'я України.

Йдеться про синів української нації – Бузуляка Анатолія Віталійовича, Бульдовича Сергія Івановича, Котового Сергія Феліксівича, Сніцара Павла Леонідовича, Тельнова Євгенія Львовича. Сторінки біографії кожного з них були пов'язані з нашим навчальним закладом [4].

В музейній кімнаті експонуються стенди з портретами та біографічними довідками загиблих воїнів-земляків, артефакти з місця бойових дій, особисті речі бійців, їхні однострої, частини обмундирування, різноманітні світлини, посвідчення, грамоти, нагороди тощо.

Створити колекцію військового спорядження, документів та фотоматеріалів вдалося завдяки родичам загиблих бійців, які передали особисті речі Героїв, аби увічнити пам'ять про них і їхній подвиг. Тому до цих експонатів особлива повага, вони омиті сльозами і пройняті болем.

У наших планах – створення окремої експозиції по кожному полеглому в АТО земляку. Для цього наразі налагоджуються зв'язки з сім'ями Героїв.

Проводиться конкурс серед курсантів на створення сайту “Загиблі воїни-земляки – учасники антитерористичної операції”.

Експозиція постійно оновлюється, змінюється. Вона використовується як простір для дискусій, різноманітних заходів, що мають на меті допомогти в подоланні суспільних суперечностей, в побудові порозуміння та в спільному творенні нової України. Музейні матеріали покликані стати дійовим засобом того, щоб відвідувачі усвідомили трагедію війни і не забували про неї, щоб їхні серця билися в ритмі серця стражденої української землі.

В оформленні музейних кімнат використані інтерактивні творчі методи “експозиційного мислення”, що зосереджені на відвідувачах і принципі їх залучення, етапах процесу творення виставок, сегментації аудиторій та ін. Більша частина експонатів зберігається поза скляною вітриною, доступна відвідувачам.

Технічне оснащення дозволяє проводити віртуальні відео-конференції. Створюється відеотека та колекція тематичних мультимедійних презентацій з історії та культури нашого регіону, які за допомогою телевізора, проектора та екрана можна переглянути. Це сприяє кращому засвоєнню матеріалу екскурсії, оскільки використовуються динамічні засоби – рух і звук.

Щороку проводиться конкурс екскурсоводів, до якого курсанти ретельно готуються. Щоб підготовка здійснювалась цілеспрямовано, методично правильно, сприяла розвитку всіх головних компетентностей курсантів, автором статті розроблені методичні рекомендації щодо виступу курсантів, оформлення підсумкової роботи, використання наочної інформації, що експонується на стендах.

Екскурсії по музейному комплексу проводять курсанти – переможці конкурсу екскурсоводів. Застосовуються різні методики проведення ек-

екскурсії: 1) екскурсовод-курсант – це вчитель аудиторії; 2) якщо серед екскурсантів присутні особи, які є спеціалістами з тих чи інших питань, у такому разі екскурсовод ставить запитання, а екскурсант дає професійну відповідь. Отже, слухачка аудиторія розуміє, що для екскурсовода їхня думка є цінною.

Під час створення експозиції враховувалося питання цільової аудиторії музею. У кожній категорії (учнівські класи, студентські групи та ін.) є свої потреби. Наприклад, студенти та школярі прагнуть дізнатися нової інформації, відмінної від тієї, що вони отримують на занятті.

Після завершення екскурсії гостям пропонується заповнити анкети: «Що спонукає Вас відвідувати музей?»

Серед основних мотивів найчастіше називають: духовність; унікальність виставки; позитивні емоції від перегляду; дозвілля, задоволення; соціалізація.

Складовими успіху роботи музейних кімнат історичного краєзнавства є:

- активна участь курсантського колективу в оформленні, упорядкуванні та функціонуванні експозиції;
- підтримка з боку адміністрації Академії;
- співпраця з громадськими організаціями.

Прийнято вважати, що музей у навчальному закладі відвідують винятково його студенти чи учні. Двері будинку муз в Академії відкриті й батькам, й студентству з інших навчальних закладів та всім охочим.

Музейні кімнати історичного краєзнавства є складовою навчально-методичного комплексу з вивчення історії України та історії української культури, а також краєзнавчої науково-дослідної та пошукової роботи, що здійснюється курсантським колективом під керівництвом викладача.

У створенні музейного комплексу брали участь курсанти – члени волюнтерської Студії історичної реконструкції, національного ландшафтного дизайну і туризму, що діє в Академії з 2014 року.

За своїм змістом робота Студії поділяється на дві основні групи:

- 1) та, що цілком ґрунтується на краєзнавчому матеріалі;
- 2) загальноісторична з використанням місцевого матеріалу.

Перша дає можливість курсантам здобути систематичні знання з історії краю, в другій краєзнавчий матеріал включається тільки на основі логічних зв'язків.

Дослідницька спрямованість у роботі Студії є необхідною умовою її успішної діяльності. Тому особлива увага приділяється самостійному опрацюванню курсантами матеріалів з історії краю. Заняття вимагають

диференційованого підходу до курсантів, врахування їхніх інтересів, навичок і можливостей.

Організація діяльності Студії здійснюється за кількома напрямками, серед яких:

- встановлення імен та дослідження біографій наших краян – військових льотчиків Героїв Радянського Союзу [5];
- збирання інформації про загиблих воїнів-земляків – учасників АТО.

Участь у роботі Студії активізує курсантів, створює можливість індивідуального сприйняття музейної інформації, виховує шанобливе ставлення до історії, культури минулого і сучасного, навчає толерантності, формує навички самостійної системно-аналітичної діяльності з різними джерелами інформації, науково-дослідницькі здібності, уміння писати та захищати творчі роботи з краєзнавчої тематики.

Поглиблене вивчення курсантами краєзнавчих об'єктів передбачає використання різноманітних форм і методів діяльності:

- лабораторні роботи з документами, архівними матеріалами, експонатами;
- зустрічі з учасниками АТО, родинами загиблих Героїв;
- тематичні походи та експедиції;
- краєзнавчі конференції, круглі столи;
- конкурси, фестивалі, пересувні виставки;
- заходи до знаменних дат у житті країни та Кіровоградщини;
- літературні вітальні й художні вернісажі;
- конкурси світлин і газет, плакатів і малюнків;
- бесіди та дискусії, історичні заходи, які є реконструкціями певних історичних періодів.

На засіданнях Студії курсанти вчаться діловому спілкуванню – умінню правильно вести бесіди, дискутувати, доводити свої думки тощо.

Серед методів і форм патріотичного виховання курсантів пріоритетна роль належить активним, що спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості курсантської спільноти: ситуаційно-рольові ігри, соціограма, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, «мозкові атаки», метод аналізу соціальних ситуацій із морально-етичним характером, ігри-драматизації, створення проблемних ситуацій, ситуацій успіху, аналіз конфліктів, моделей, стилів поведінки, прийняття рішень, демократичний діалог, педагогічне керівництво лідером і культивування його авторитету, використання засобів масової комунікації, методики колективних творчих справ, засобів народної педагогіки.

Окрім цих методів використовуються також традиційні: бесіди, диспути, лекції, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, самостійне рецензування тощо, а саме: *бесіди, диспути*: «Що означає бути патріотом України», «Чи потрібен я державі таким, яким я є сьогодні?», «Як українці відповідають на виклики національної історії?», «Якими є завдання політики національної пам'яті?», «Як можна поєднати патріотизм і толерантність?», «Чи потрібна світові українська свобода?», «Чи потрібна Європі українська революція?», «Як Майдан змінив культуру?», «Чи може пам'ять врятувати нас від історії? Чи може історія врятувати нас від пам'яті?», «Що зберегла наша пам'ять про події, свідками яких ми були в недалекому минулому?», «Як потрібно поводитися з пам'яттю про радянське минуле під час формування українського історичного метанаративу: забувати чи інтерпретувати?», «Яким має бути патріотизм?»; *конкурси*: козацької пісні, «Нумо, хлопці!» (до дня Збройних сил України), творів, присвячених річниці визволення України від німецько-фашистської окупації; *вечори*: пам'яті героїв Крут, до річниці визволення Кіровоградської області від нацизму; *акції*: «Милосердя»; *дебати*: «Я – українець. Чи престижно це?»; *круглі столи*: «Захист Вітчизни, шанування її державних символів – обов'язок громадянина України», «Земляки – національні герої, їхня роль у боротьбі за волю України».

Застосування наведених форм і методів патріотичного виховання покликане формувати в особистості когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти, що передбачають вироблення вмій міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмій та навичок адаптації до нових суспільних відносин, адекватної орієнтації, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізуватися тощо.

Особлива увага приділяється курсантам, які обрали складний і відповідальний напрям краєзнавчої діяльності – пошуково-дослідний. Він вимагає не тільки певної системи знань, а й практичних умінь працювати з першоджерелами, архівними документами [6].

Робота починається з вибору теми, яка є найбільш цікавою або найменш вивченою і потребує доопрацювання й узагальнення. Потім визначаються цілі і завдання написання роботи, очікувані результати. Наступний етап – підготовка плану вивчення певної теми.

Завершальний етап роботи – це власне, те, заради чого досліджувалося питання – поглиблене вивчення наукової краєзнавчої літератури, участь у відповідних краєзнавчих експедиціях, написання та захист реферативної

статті, тез та апробація досліджень на науково-практичних конференціях, круглих столах, семінарах тощо. У результаті курсанти здобувають глибокі знання з теми, яка їх цікавить, набувають навичок проведення наукового дослідження, мають змогу поділитися цими знаннями з іншими.

Серед напрямків науково-дослідної роботи курсантів – історія авіації на Кіровоградщині. Щорічно вони виступають на пленарних засіданнях Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та курсантів, що проводиться на базі Академії. Доповіді присвячуються визначним діячам авіації та космонавтики в історії нашого краю.

Науково-пошукова діяльність має чітко визначений системний характер: кожна наступна робота має зв'язок із попередньою, продовжує розпочатий пошук, піднімаючи його на вищий щабель. Наприклад, одна з перших наукових робіт курсантів, підготовлена на конкурс-захист, була присвячена історичним пам'ятникам, пов'язаним із заснуванням та розбудовою нашого краю, друга – пам'ятникам часів Другої світової війни на території області. Така послідовність роботи надає можливість постійно поповнювати експозиції, повніше використовувати матеріали пошукової діяльності активу Студії, підтримувати сталий інтерес до минулого рідного краю, забезпечує успіх наукової роботи курсантів, адже ситуація успіху є необхідною умовою творчої праці, коли курсант отримує не лише задоволення від творчого пошуку, а й визнання значущості своєї діяльності.

Роль краєзнавчого контенту у формуванні громадянської свідомості курсантської молоді можна простежити в науково-дослідних роботах, адже важливо знати та враховувати погляди молодих дослідників на окреслені проблеми. Одним із тематичних блоків реферативних робіт курсантів Академії є питання українського державотворення. Досліджуючи “Етногенез та характерні риси української ментальності на прикладі Кіровоградщини”, автор дослідження акцентує увагу на тому, що розбудова української державності вимагає глибокого та об'єктивного вивчення особливостей нашого народу. А знання основних рис конкретної нації виконують прогностичну функцію, дають можливість згадати минуле і зазирнути у майбутнє, адаптуватися до нього.

Курсанти зосереджують свою увагу на питаннях культурної, мовної самоідентифікації українського народу, збереженні духовних цінностей, вивченні історії свого родоvodu. Молоде покоління прагне жити в Україні, вірить у її національне відродження, намагається знайти вихід з духовної, економічної, соціальної кризи.

Застосовуючи реконструктивно-утворюючі методи, курсанти набувають уміння описувати об'єкт чи явище у причинно-наслідковому кон-

тексті, зв'язках і залежностях; логічно осмислювати, синхронізувати, зіставляти знайдений та досліджений матеріал тощо. Так, у ході підготовки краєзнавчого проекту “Наш козацький край” курсанти вчать не тільки отримувати інформацію з різних джерел, зіставляти її, а й самостійно визначати критерії для порівняння, встановлювати достовірність інформації, визначати мотиви, в тому числі й особисті, робити власні висновки тощо.

Організація пошуково-дослідної роботи студійців в атмосфері спільного захоплення допомагає об'єднати навчання та виховання, стимулює пізнавальні потреби й творчість, сприяє формуванню особистісних якостей та системи цінностей курсантів. Вони легко дають відповіді на класичні питання педагогіки: “Що я роблю?”, “Яким чином?”; “Навіщо мені це потрібно?”, “Що я відчуваю під час дослідження?”. Фактично це і є емоційно-ціннісна складова ключових компетентностей особистості.

Важливу роль у науково-пошуковій роботі курсантів відіграє джерельна база та література. Гордістю музейного комплексу є велика бібліотека навчальної, методичної, історичної та мистецтвознавчої літератури. Зібрано понад 300 книжок, серед яких є наукові праці, мемуари, художня література, збірки віршів поетів-краян, періодичні видання з історії рідного краю.

Працюючи з різними джерелами знань, курсанти закріплюють інформаційну, логічну, аксіологічну компетентності, повагу й довіру до друкованого слова. Підбірка літератури допомагає ознайомитись із видатними людьми, які творили історію нашого краю, вона є цінним джерелом для пошукової та наукової роботи курсантів, підготовки як до занять з краєзнавства, так і позааудиторної та виховної роботи. Особливо цінують курсанти книжки та видання, подаровані авторами, із якими організовуються зустрічі, творчі вечори, літературні читання та конференції. Бібліотека постійно поповнюється. Видавництво Академії друкує матеріали про діяльність музейного комплексу краєзнавства [7, 8, 9].

Яскравою і неповторною сторінкою життя Студії є виїзні засідання. Досліджувати краєзнавчу проблематику учасникам Студії допомагають спільні поїздки по козацьких місцях області.

Екскурсії є наймасовішою формою краєзнавчої роботи, оскільки створюють правильне відображення минулого, безпосередньо пов'язують знання про нього з конкретними історичними речами, пам'ятками. Інтерес курсантів до вивчення теми під час екскурсій є особливо значним.

Після екскурсії студійці складають звіти про те, що дізнались нового, що можуть доповнити до пізнаного з інших джерел. Так формується не

лише джерельна база експозиції, а й дослідницькі здібності кожного курсанта. Узагальнення цієї роботи відбувається у формі проєктів.

Курсантам, які об'єктом краєзнавчої роботи обрали історію села Високі Байраки, було запропоновано взяти участь у реалізації Проєкту створення музейно-туристичного комплексу під відкритим небом «Земля козака Мамая». З цією метою розроблена пам'ятка послідовності вивчення об'єкта [10].

Для успішної реалізації Проєкту налагоджена співпраця з науковими установами, громадським об'єднанням «Духовний центр Кіровоградщини», комунальним закладом «Кіровоградський обласний центр туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді», Високобайрацькою та Великосеверинівською сільськими радами, громадською організацією «Високі Байраки козацькі», Високобайрацьким НВК «ЗШ І – III ст. – ДНЗ», приватними підприємствами.

Серед форм впровадження Проєкту слід відзначити: квести юних екскурсоводів-музеезнавців, вікторини, конкурси-захисти дослідницьких рефератів, виставки курсантської творчості, краєзнавчо-мистецькі акції, тематичні флешмоби, прокладання екскурсійного маршруту «Стежками козака Мамая».

У квітні 2015 року відбулися Всеукраїнські змагання зі спортивних походів серед учнівської та студентської молоді. Цей захід став черговим кроком з розбудови туристичного об'єкта «Земля козака Мамая». Юнаки та дівчата, серед яких були курсанти Академії, долали маршрут по місцях Кіровоградського району, пов'язаних з легендами про козака Мамая: с. Підгайці Великосеверинківської сільради (колишня назва – с.Мамайка) – долина річки Мамайка – с. Високі Байраки (колишня назва – с. Мала Мамайка) – с. Андросове.

У селі Високі Байраки відбулося урочисте закладання алеї, присвяченої козакові Мамаю, та створення відповідної козацької зони відпочинку.

Студія історичної реконструкції, національного ландшафтного дизайну і туризму надає сприятливі умови щодо самореалізації та гармонійного розвитку своїх учасників, її діяльність спрямована на гуманізацію та демократизацію курсантської спільноти.

Важливим аспектом проведення краєзнавчої роботи в Академії є викладання спецкурсу з історичного краєзнавства [11]. Заняття посідають проміжне місце між курсом історії України та різноманітними видами і формами позааудиторної роботи. Навчання сплановане таким чином, щоб поєднати традиційні заняття з інноваційними технологіями. Форми, методи і прийоми занять обираються з урахуванням пізнавальних можливо-

стей курсантів, а також їхніх індивідуальних нахилів та вподобань. Спецкурс з історичного краєзнавства дає можливість широко впроваджувати диференційоване навчання, особистісно орієнтований підхід [12].

Виховання особистості в Академії спрямоване передусім на розвиток патріотизму – любові до свого народу, до України, оскільки стабільність і могутність держави багато в чому залежить від патріотизму її громадян.

У нашому навчальному закладі діє концепція виховної роботи, основою якої є гуманізація всього навчального процесу, що базується на комплексному підході до вивчення дисциплін гуманітарного циклу, складовою якого є краєзнавство. Гуманітарні знання, набуті курсантами, сприяють подоланню вузькофахового мислення, вихованню фахівців вищої кваліфікації, духовно багатих особистостей, які відчують моральну відповідальність за сучасне і майбутнє своєї Батьківщини. Курсантів недостатньо закликати бути патріотами своєї країни – їм необхідно переконливо показати, за що її можна любити і пишатися тим, що ти є її сином чи донькою.

Отже, метою сучасного українського суспільства є формування якісно нового – як у національному, так і в соціальному плані – громадянина незалежної Української держави, завдяки яким Україна посяде гідне місце у світовому співтоваристві. Вірець такого громадянина має всі ті найкращі риси, які відповідають уявленням, надіям, очікуванням широких шарків суспільства. Замовлення на формування таких громадян держава видає насамперед освітньо-виховним закладам. Нагальність здійснення вказаного замовлення пояснюється тим, що саме молодь у недалекому майбутньому розв’язуватиме проблеми української державності та громадянського суспільства, а значить, і проблеми власної долі.

Джерела і література:

1. Указ Президента України “Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки” (Указ № 580/2015 від 13.10.2015 р.) // www.president.gov.ua/documents/5802015-19494
2. Романько І.І. Щоб Україна вся біля серця була: музей краєзнавства в Кіровоградській льотній академії НАУ / І.Романько // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск IV. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – С. 349 – 351.
3. Романько І.І. Визначні авіатори Кіровоградщини – Герої Другої світової війни. Альбом-довідник / І.Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2014. – 50 с.
4. Романько І.І. Україна більше за життя: загиблі воїни-земляки – учасники антитерористичної операції (на матеріалах музейної експозиції КЛА НАУ) / І.Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 128 с.

5. Романько І.І. Двічі Герой Радянського Союзу Т.Я. Бегельдінов (видатний військовий льотчик, учасник визволення Кіровоградщини) / І.Романько // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – С. 169 – 176.
6. Романько І.І. Методичні рекомендації з організації самостійної навчально-пізнавальної та науково-дослідної роботи. Для курсантів та слухачів КЛА НАУ / І. Романько – Кіровоград: КЛА НАУ, 2016. – 202 с.
7. Романько І.І. Декоративно-ужиткове мистецтво Кіровоградщини/ І.Романько. – Кіровоград: ДЛАУ, 2010. – 43 с.
8. Романько І.І. Кабінет історичного краєзнавства / І.Романько. – Кіровоград: ДЛАУ, 2011. – 48 с.
9. Романько І.І. Декоративно-ужиткове мистецтво. На матеріалах музейної експозиції краєзнавства в Кіровоградській льотній академії НАУ. Навчальний посібник / І.Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 184 с.
10. Романько І.І. Козак Мамай: історична дійсність чи легенда?/ І.Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 24 с.
11. Романько І.І. Історія рідного краю. На матеріалах музейної експозиції краєзнавства в Кіровоградській льотній академії НАУ. Довідник / І.Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – 228 с.
12. Романько І.І. Використання краєзнавчих матеріалів у процесі викладання історії України в КЛА НАУ. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції “Управління високошвидкісними руховими об’єктами та професійна підготовка операторів складних систем” 26-27 листопада
13. 2015 року / І.Романько. – Кіровоград: КЛА НАУ, 2015. – С. 248 – 250.

Відомості про автора: **Романько Ірина Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри професійної педагогіки та соціально-гуманітарних наук, Кіровоградська льотна академія Національного авіаційного університету, м.Кропивницький.

Музей в системі патріотичного виховання молоді

У статті розповідається про створення та функціонування народного музею «Визволення Кіровоградщини» при загальноосвітній школі №22, стаття знайомить з етапами та головними методами збирання колекції народного музею, використання колекції у справі патріотичного виховання молодого покоління українців, а також для розвитку музейної справи у місті та області.

Ключові слова: *військова історія Кіровоградщини, народний музей, патріотичне виховання.*

The article tells about creation and functioning of a people's museum named "The Liberation of Kirovograd Region" at the city school # 22. The article introduces main stages and chief methods of forming the collection of the museum, forms of using the collection in patriotic upbringing of the young generation of Ukrainians, as well as for development of the city museums.

Key words: *military history of Kirovograd region, people's museum, patriotic upbringing.*

Статья рассказывает о создании и функционировании народного музея «Освобождения Кировоградщины» при общеобразовательной школе №22, статья знакомит с основными этапами и главными методами формирования коллекции музея, формами использования коллекции в деле патриотического воспитания молодого поколения украинцев, а также для развития музейного дела в городе.

Ключевые слова: *военная история Кировоградщины, народный музей, патриотическое воспитание.*

Немає безіменних героїв, немає безіменних могил, треба, щоб кожний пам'ятав, треба, щоб кожний зберігав, – ці слова стали девізом пошукового заgonу музею «Визволення Кіровоградщини».

Питання національно-патріотичного виховання молоді і роль музею в цьому процесі перебувають у центрі уваги громадськості та держави. Це пов'язано з пріоритетним значенням патріотичного виховання для розвитку країни, духовного відродження нації. Сучасне українське суспільство все більше приходить до розуміння того, що навчити нові покоління поважати людей, що живуть поряд, їхні традиції, історію, любити рідний край, місто, народ, що в ньому живе – значить зміцнити основи державності. Кажуть, що держава, в якій забувають про героїв і не шанують їх, втрачає свій статус, а людей у ньому позбавляє духовності, яка несе в собі повагу до старших, любов до Батьківщини, до землі, на якій ти

народився, пам'ять про тих, хто ціною свого життя захистив і захищає її суверенітет і територіальну цілісність.

Патріотизм сьогодні є нагальною потребою і для людей, і для держави, оскільки високий рівень патріотизму громадян забезпечить повноцінний гармонійний розвиток як особистості в державі, так і суспільства в цілому. На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза де-націоналізації, втрати державної незалежності, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді, особливої ваги набуває робота музею, якому відводиться почесна місія формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей та демонструє готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України. Метою діяльності музею є створення умов для виховання громадянськості та патріотизму засобами музейної педагогіки на основі героїчних традицій боротьби української нації.

Головними завданнями в роботі музею є: використання музейного потенціалу для модернізації освітньої системи; сприяння розвитку національної свідомості, людської гідності, любові до рідної землі, родини, народу на основі духовних вітчизняних традицій та їх наступності, на основі осмислення сімейних і національних цінностей через систему екскурсійної, виставкової діяльності та музейно-педагогічних занять; розвиток її творчих інтересів до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької роботи; допомога педагогічному колективу у впровадженні нових нетрадиційних форм роботи. У досвіді розкриваються актуальні напрямки в роботі музею на основі використання сучасних інноваційних технологій, форм та методів ефективної реалізації патріотичного виховання через музейну педагогіку; демонструються нові підходи до роботи музею як інструменту патріотичного виховання, що роблять його центром національно-патріотичного виховання. Основними напрямками діяльності музею є: дослідницько-пошукова робота; лекційно-екскурсійна; освітня; культурно-просвітницька. Актуальним напрямком в роботі музею є використання інноваційних педагогічних технологій, перш за все це комп'ютерні технології, які використовуються в діяльності музею за такими напрямками діяльності: – створення комп'ютерної бази експонатів фондосховища музею; створення комп'ютерних розділів експозицій музею; створення різних комп'ютерних презентацій; створення музейного сайту. Але найголовнішою роботою в музеї є комплектування його фондів.

А почалося все у вересні 1980 року. Закінчивши Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. О. С. Пушкіна, я був направлений на роботу до загальноосвітньої школи № 22. Крім основних предметів, вчитель повинен був займатися позашкільною роботою. Для мене вона була визначена ще з дитинства, коли разом з батьком розшукували місця поховання його загиблих братів. Пошукова діяльність стала захопленням, якому присвячене все життя. У той час, коли Україна входила до складу Радянського Союзу, в столиці Білорусії Мінську був оголошений Всесоюзний похід молоді по місцях бойової і трудової слави. Пошуковий рух, розгорнутий серед школярів та молоді, дав можливість відкрити невідомі сторінки історії Другої світової війни. Ставши класним керівником четвертого класу, я часто їздив на сільгоспроботи до підшефного колгоспу в село Первозванівку. Їхали мимо обеліска, зацікавилися його історією. Стало відомо, що в братській могилі поховано 111 людей, із яких відомі прізвища тільки 48 – ми. Часто зупинялися, прибирали біля пам'ятника, клали квіти. Перший лист ми написали в газету «Піонерська правда», в ньому розповіли про своє шкільне життя та про братську могилу, за якою пошуковці доглядають. Нам відповіли, що було б непогано знайти прізвища невідомих солдат. Це був стимул і великий поштовх для майбутньої пошукової роботи. На святковому засіданні, в присутності ветеранів, було прочитано лист з газети і прийняте рішення про організацію пошукової роботи. Так було створено загін «Пошук.» Ми почали збирати матеріали, писали в різні архіви та редакції газет, діти ходили від будинку до будинку, дізнавалися про деталі воєнних подій на території селища. Стало відомо, що в селі був польовий госпіталь, там працювала молоденька медсестричка. Палатка з важкопораненими бійцями містилася на території колгоспного саду. І ось одного разу хтось із поранених перекинув лампу, запалало вогнище. Кого змогла, того і врятувала медсестра, але провалився дах, дівчину привалило, так загинула вона сама разом з важкопораненими воїнами. В ході пошуку ми дізналися, що серед загиблих значаться танкісти, льотчики, воїни стрілецьких частин, навіть моряк – Малиновський Михайло Данилович. Цей пошуковий матеріал став основою фондів майбутнього музею. В архів музею лягли фотографії, фронтові листи, листи від рідних загиблих та різні документи.

Одинадцять пошукових груп пішли по місту від будинку до будинку, відвідуючи ветеранів війни. Їх цікавило все: де воювали ветерани, які мають нагороди та за які бойові подвиги їх отримали, як склалася їхня доля в повоєнні роки. Щоб розширити географію пошуку, виникла ідея написати листи до всіх редакцій газет Радянського Союзу, враховуючи фабричні

заводські, із проханням відгукнутися учасників оборонних боїв, учасників підпілля та партизанського руху, жителів міста в окупацію та учасників визволення Кіровоградщини, а також просили відгукнутися ветеранів Другої світової війни – визволителів села Первозванівки. Редакції всіх газет нашої країни відгукнулися на прохання пошуковців і на сторінках своїх видань надрукували замітки. Через тиждень почали надходити листи – відгуки від ветеранів – визволителів. Спочатку п'ять потім десять, двадцять. Потім зателефонували з пошти про велику кількість листів, бандеролей та посилок. У цих відгуках про поховання та бойові дії в Первозванівці майже нічого не було. Останні писали: «я визволитель Кіровоградщини», «я воював у п'ятій танковій армії», «я з боями пройшов по області в стрілковій дивізії». Адже численні відповіді, які надходили від ветеранів війни, розповідали про війну мовою, відмінною від загальних речень навчальних посібників. Відкривалися долі конкретних людей з їхніми звичаями і стражданнями, світоглядом і переконаннями. Присланих матеріалів було дуже багато. Це були фотографії, грамоти, особисті речі, фронтові газети, трикутнички (листи з фронту), подяки від Сталіна та багато інших документів, у яких розкривалися нові сторінки історії нашого краю в роки Другої світової війни. Факт за фактом, штрих за штрихом вимальовувалась картина дійсно народного подвигу, визволення Кіровоградщини від німецько-фашистських загарбників. В період із 1980 до 1985 року пошуковці брали участь у різних виставках, зльотах, демонстрували свої експонати під час зустрічей з ветеранами. Матеріалів стало достатньо для створення музею, який широко відкрив двері для своїх перших відвідувачів 8 травня 1985 року.

Кіровоградщину визволяли воїни Другого Українського фронту, а це дуже велика кількість армій, дивізій, полків, різних частин та підрозділів і про кожну з них треба зібрати матеріали, щоб відобразити в розділах музею. Крім тих частин, були оборонні бої, окупація нашого краю, підпілля та партизанський рух, потрібно було охопити увагою період від 1941 до 1945 року. Розпочалась велика робота з фондами музею, треба було систематизувати архів, а він нараховував велику кількість експонатів. Крім того, продовжувалось листування з ветеранами. Весь час надходили нові експонати. Були створені інвентарні книги надходження матеріалів, план роботи, книга обліку проведених екскурсій, книга обліку навчальних занять та масових заходів, акти прийому – видачі експонатів. Кожен пошуковець мав свій напрямок роботи. Були відповідальні за листування з ветеранами, за ветеранів – визволителів, які проживають у нашому місті, за архівну роботу та інші. Пошуківцями була створена картотека, що

налічує сьогодні понад 30000 визволителів нашого краю. Кожна картка має об'ємну інформацію про ветерана: дата народження, частина, в якій проходив військову службу, домашня адреса, населений пункт Кіровоградської області, який він визволяв, чи був поранений, чи мав нагороди. І сьогодні, користуючись картотекою, можна проводити екскурсію. Проводячи переписку з ветеранами, в музеї складали свої списки ветеранів – визволителів з різних частин та підрозділів 2 Українського фронту, а коли ради ветеранів надіслали в музей свої списки (після їх обробки), стало відомо, що наші списки більші. Радам ветеранів допомагали знаходити місця поховань їх воїнів, родичів померлих ветеранів різних частин, котрі не значаться в списках ветеранів. Ось уже 36 років музей отримує листи від родичів, які просять розшукати могили своїх дідів, батьків, чоловіків, також зверталися ветерани – учасники визволення Кіровоградщини з проханням знайти їх фронтових друзів. Велику допомогу музею надав голова комісії по музеях Бойової слави Єгоров Анатолій Васильович, фронтовий фотокореспондент, один із кращих майстрів радянського фото. Анатолій Васильович, будучи учасником визволення Кіровоградщини, прислав у музей рідкісні фотографії про перші післявоєнні дні нашої області.

Комплектування фондів музею здійснюється в процесі організації пошукових експедицій, походів, екскурсій. Музейний актив складає план комплектування фондів, у якому міститься перелік необхідних музею матеріалів, указані місця їх пошуку. Важливо також, щоб пошуковці навчилися користуватися бібліотечними каталогами, бібліографічними покажчиками, статистичними довідками, працювати в архіві, адже ці навички є основою справжнього пошуку. Спланували ознайомлення музейного активу з інструкційними матеріалами з обліку і зберігання музейних предметів, правилами та специфікою обліку і збереження надходжень у музеї: від складання акту прийому-видачі, запису легенди до роботи над допоміжними формами обліку та запису основного фонду в інвентарній книзі музею.

Почесний громадянин нашого міста (під час війни начальник штабу 32 корпусу 5-ої гвардійської Армії) Самчук Іван Оникійович після зустрічі з пошуковцями записав у книзі відгуків: «Благодарю за порядок и за отличное военно-патриотическое воспитание. Мне приятно, что у нас растет прекрасная молодежь, поколение, воспитанное в духе патриотизма и любви к своей Родине. Вы делаете доброе дело, ребята.»

За 36 років факт за фактом, штрих за штрихом пишеться картина народного подвигу, літопису визволення Кіровоградщини. Багато дали «ближні походи». Пошуковці не тільки краще познайомилися з учасника-

ми боїв за наш рідний край, але й зібрали багато матеріалів. Чим більше доводиться зустрічатися з ветеранами, тим більшу доводиться проводити роботу. Адже пошук захоплює, вимагає з удвоєною енергією продовжувати збирати матеріали. Звідси і виходить, що виникають нові експедиції музею, складаються нові листи, підтримуються контакти з багатьма архівами і радіємо, коли на наші прохання приходять ділові відповіді. Пошуковці вивчають надіслані матеріали, реєструють їх, заносять до картотеки імена авторів, групують за напрямленнями, готують до експозиції в основних фондах музею.

Цікавим було питання не тільки визволення, а й що було в нашому місті й області в перші дні війни. Ось так і виникла нова проблема: розкрити сторінку історії 1941 року. І почався новий пошук тих людей, хто із зброєю в руках починав оборону міст і сіл нашої області. І дізналися ми про те, що на території міста Кіровограда і області формувалися частини і підрозділи, які потім вступали в бої з фашистами, а на Кіровоградському аеродромі був сформований 5-й бомбардувальний авіаційний полк. Це був полк нічних бомбардувальників. Льотчики цього полку до перших днів війни проживали у Кіровограді і несли службу. Багато з них з перших вильотів не повернулись додому. Така ж доля льотчиків чекала з іншого формування – 160 резервного авіаційного полку, який базувався в передмісті Кіровограда в Канатово. Щоб зібрати цю інформацію, довелося багато писати листів та відшукувати в передмістях і в місті Кіровограда квартири і людей, де проживали льотчики в перші дні війни.

Трагічна доля в перші дні війни спіткала і дві наші Армії 6-ту та 12-ту в районі річки Синюхи (села Підвисокого). Ці дві Армії потрапили в оточення, вели жорстокі бої. Багато воїнів загинуло, багато потрапило в полон. Лише небагатьом у жорстоких сутичках з ворогом вдалося вийти з оточення. Пошуковому загону довелося вести широке листування для розшуку воїнів 6-ї та 12-ї Армії. Писали в архіви, редакції багатьох газет. Налагодили зв'язок з письменником Долматовським, який воював у тих місцях і якому вдалося вийти з оточення. Через багато років Євген Долматовський приїздив на Кіровоградщину, відвідав ті місця, де загинули його товариші по зброї. Після тієї зустрічі з минулим він написав книгу “Зелена брама”. Ми зустрічалися з письменником, не раз доводилось бувати в тих місцях. Їздили на розкопки. Знаходили цікаві експонати для музею. Зустрічалися з пошуковцями Новоархангельського району, а також із жителями, які проживали в той час у районі жорстоких боїв 6-ї та 12-ї Армії. Із зустрічей з ветеранами та з листування ми склали картину трагічної долі наших воїнів у 1941 році.

Не менш захоплюючий став інший пошук – воїнів 79-го Ізмаїльського прикордонного загону (командир Грачов С.Г.), який з боями відступав від кордону і відбув до Кіровограда для охорони тилів Південно – Західного фронту. Після тривалої роботи в архівах, а також із листування та зустрічей очевидців розкрилась ще одна цікава історія 1941 року. Прорвавши оборону 6-ї та 12-ї Армії фашистські війська навально просувалися в напрямку Кіровограда. Необхідно було терміново організовувати оборону міста. Було прийнято сміливе рішення приєднати до 79-го прикордонного загону окремі розрізнені групи, які виходили з оточення. Узявши на себе командування (усього 1000 чоловік), С.Г. Грачов вирішив дати бій ворогу. Для збору інформації про ворога висилались групи розвідників. Це були кінні роз'їзди, дозорні на бронемашинах і мотоциклах. Вже 4-го серпня 1941 року в районі нинішньої обласної лікарні перед виритим населенням міста протитанковим ровом прикордонники зустріли влучним вогнем гітлерівський передовий дозор. Почалися жорстокі бої. Прикордонники кілька разів кидалися в багнетну атаку. Кожен з них бився за десяткох. Незважаючи на перевагу в живій силі і техніці, ворог зазнав значних втрат, доводилось відбивати наступ танкістів-автоматників. Невеликий гарнізон цілу добу тримав оборону. Із численних листів від жителів нашого міста, які тепер проживають не тільки в Україні, ми дізналися про те, що коли йшли бої на підступах до міста, частини радянських воїнів і мешканців міста організували евакуацію матеріальних цінностей, грошових коштовностей банку, архіви та цінне обладнання промислових підприємств. Підготували до підриву залізничного мосту. Як відзначалось у зведенні політуправління прикордонних військ, незважаючи на нечисельність гарнізону та посилений артилерійський і мінометний вогонь з боку противника, не було ні одного випадку паніки, безладної стрілянини, або ж втечі з поля бою. Нам довелося їздити в місто Калугу, де проживає дочка Грачова. Це була незабутня зустріч (музей поповнили новими матеріалами), а дізналися ми про місце її проживання у нас в Кіровограді від Георгія Пилиповича Цуканова. Ці зустрічі у нас стали постійними і різноманітними. Директором школи в передмісті Кіровограда в Бережинці працював двоюрідний брат Цуканова. Частенько учні цієї школи бували в нашому музеї, а зацікавленість в цьому дуже проста. Учасником захисту Кіровограда в складі 79-го прикордонного загону була наша землячка Тамара Пилипівна Аксьонкіна (Цуканова). Після закінчення школи Тамара навчалась на курсах медсестер, а потім працювала в навчально – виробничому підприємстві глухонімих. Коли почались бойові дії, вона залишила маленького сина у своїх батьків і пішла добро-

вольцем в погранзагін. Зараз син живе в Москві, працював викладачем у військово-політичній Академії. В нагородному листі від 5 лютого 1941 року відзначалося, що Тамара Пилипівна Аксьонкіна, медсестра 79-го прикордонного загону, проявила в боях безстрашність, мужність, відвагу, допомагала пораненим бійцям і командирам. У одному з боїв, коли фашисти вели ураганний артилерійський, мінометний та кулеметний вогонь, Тамара Пилипівна схопила гвинтівку, ризикуючи своїм життям, кинулася до палаючого танка і врятувала життя командира танка. Разом з бійцями Аксьонкіна зі зброєю в руках йшла в атаку на противника і своєю мужністю запалювала всіх бійців. За мужність і відвагу Тамара Пилипівна була нагороджена орденом Червоного прапора В 1942 році наша землячка загинула на території Харківської області. Згідно з рішенням Кіровоградського міськвиконкому вулиця Спортивна в Кіровограді перейменована на вулицю Тамари Аксьонкіної. Таким чином у фонди музею лягли нові документи, спогади ветеранів 79-го прикордонного загону, цікаві фотографії та особисті речі.

Під час екскурсій (а їх було багато по території Радянського Союзу) зустрічалися з ветеранами – визволителями. Таким чином поповнювали музей новими експонатами, цікавими документами. На сьогодні фонди музею нараховують більше 10000 експонатів.

За активну науково – освітню та пошукову роботу з питань збереження традицій і культури рідного краю Постановою колегії управління культури Кіровоградського облвиконкому від 26.01.1995 року № 3 музею було присвоєно почесне звання «Народний». Рішенням комісії департаменту культури, туризму та культурної спадщини облдержадміністрації № 7 від 24 лютого 2016 р. музею підтверджено звання «Народний музей». Члени атестаційної комісії підтвердили, що робота виконується на достатньому рівні.

У 2013 році, зважаючи на важливість та унікальність музею для патріотичного виховання учнівської та студентської молоді, музей перенесено до школи-гімназії №5 ім. Т.Г. Шевченка. Створено Народний музей за сприяння Кіровоградської міськради, відділу освіти міськвиконкому та дирекції гімназії ім. Т.Г. Шевченка. Організація оновленого музею стала однією з кращих форм суспільно-корисної роботи юних краєзнавців, що об'єднує не тільки актив і раду музею, а й широкі маси учнів, вчителів, батьків, бабусь і дідусів, ради ветеранів, громадськості. Нині музей продовжує свою роботу з вивчення історії, виховання любові і патріотизму до рідного краю та України.

Оновлений Народний музей гармонійно поєднав у собі минуле і сучасність. Два зали, як два мікрокосми людських доль та історії, де сусідять Друга світова та новітня гібридна війна на сході України.

Музей має багато розділів та тем за якими проводяться тематичні експерсії з використанням хронікальних та документальних фільмів, ось деякі з них:

1)Напередодні трагедії

Напередодні нападу фашистської Німеччини на СРСР Україна залишалася однією з найважливіших складових частин Радянського Союзу. Керівництво Німеччини, готуючись до нової війни, переслідувало стосовно України основну мету: перетворити українські землі на аграрно-сировинний придаток рейху, заселений німецькими колоністами. Українців, як і взагалі всіх слов'ян, державна ідеологія гітлерівської Німеччини розглядала як неповноцінних недолюдків, які заслуговують частково на фізичне знищення, а частково на становище рабів. Радянський Союз також давно готувався до великої війни. Мільйонами людських життів та дармової, рабської праці своїх громадян у так званих виправних таборах системи ГУЛАГ створювався потужний, небачених масштабів військово-промисловий комплекс. Червона армія до кінця 1930-х років за сумарною потужністю й чисельністю озброєння посіла перше місце у світі. Воєнно-політичне керівництво СРСР, очолюване Й.Сталіним, своєю внутрішньою й зовнішньою політикою, що проявилася в розгортанні масового терору, примусовій колективізації, голодоморах, непродуманій індустріалізації, веденні активної підривної роботи в країнах Європи, заграванні з потенційним агресором – Гітлерівською Німеччиною, а потім і підписанням пакту про ненапад, більш відомого як «Пакт Молотова-Рібентропа», поставило країну і світ на межу катастрофи. Сталінське керівництво фактично дезорієнтувало населення країни й армію, переконуючи їх, що в майбутній війні радянські війська вестимуть воєнні дії на «ворожій території», «малою кров'ю» і перетворять її на громадянську – «війну світового пролетаріату зі світовою буржуазією». Відповідно до доктрини війни на території ворога армія і тил були переорієнтовані на наступальні дії, чим була порушена оборонна система СРСР.

Величезного удару по суспільному укладу та дієздатності армії було завдано репресіями 1930 – 1940-х років, які обезголовили командну верхівку й відучили тих, що залишилися живими, від прийняття самостійних рішень.

За даними статистики 1932 – 1940 років у результаті терору і штучного голоду лише місто Кіровоград втратило близько 90 тисяч населення.

Непохитною рукою Й.Сталін, нарком оборони К. Ворошилов руками органів НКВС під орудою Г. Ягоди (розстріляний 1938р.), М. Єжова (розстріляний 1940р.), Л. Берії (розстріляний 1953р.) відправляють на смерть десятки тисяч ні в чому не винних людей. Цифри приголомшують – 44 тисячі командирів! Близько 200 тисяч «членів сімей зрадників Батьківщини»! Армію почали «очищати» від небажаного елементу ще в другій половині 1920-х років. Під це «чищення» підпадали передусім офіцери старої армії (1921 р. вони складали 34 відсотки командирів РСЧА). У середині 1930-х армію почали «очищати» від новостворених кадрів командирів – 1935 р. звільнено 6198 чол., 1936 р. – 5677 чол., 1937 р. – 18658 чол., 1938 р. – 16362 чол.

За книгою історика С.Шевченка «Вершники на Інгулі», у нині загальновідомій сфабрикованій органами НКВС СРСР справі «Весна» в м.Зінов'євську на початку 1930-х рр. було заарештовано майже таку ж кількість офіцерського складу, як і в м.Одесі. Були репресовані майже всі офіцери – військовослужбовці місцевих частин, зокрема генерал А.Вишневський, полковники – Б.Свидло, І.Леві, В.Федяй, А.Ребицький, В.Любомудров, О.Карпенко та багато інших. Далі буде справа «контрреволюційної організації» «Школа», за якою, за матеріалами досліджень краєзнавця Ф.Шепеля, 1933 року за незгоду з політикою голодомору було репресовано гурт молодих червоних командирів, до якого входили Григорій Косяков, Василь Молчанов, Кіндрат Тараненко, Петро Строганов, Андрій Назаренко, Василь Тарасенко, Іларіон Підвальный, Костянтин Невдаха, Володимир Сухар, Олександр Кривоногов та Віктор Курилях. А попереду – «Великий терор» 1937-1938рр.

За даними комісії «з установлення причин масових репресій проти членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії» під головуванням Петра Поспелова (1956 р.), у 1937-38 роках було арештовано за звинуваченням у антирадянській діяльності 1 548 366 чоловік і з них розстріляно 681 692 (тобто в середньому розстрілювалося близько 1000 чоловік у день).

Незважаючи на трагічні події й жорстокі умови життя, за офіційними даними, з часу створення Кіровоградської області й до початку війни почали роботу вуглерозріз «Байдаківський» та декілька шахт в м.Олександрії. Видобуток вугілля 1940 року становив 340 тис.тонн. Вироби заводу «Червона зірка» здобули Велику золоту медаль та Гран-прі на міжнародній виставці у м.Лібава в Латвії, Грушківська МТС Ульяновського району першою в СРСР відзначена орденом Леніна – найвищою нагородою країни на той час. В області діяло 1769 колгоспів, 15 радгоспів,

64 машинно-тракторні станції. На полях працювало 4572 трактори, 2062 комбайни. Урожай становив 15,5 центнера з гектара і був найвищим за всі попередні роки. 1940 року кількість письменного населення області зросла до 90 відсотків. Працювало 1176 загальноосвітніх шкіл (200 тис. учнів), педагогічний інститут, 18 технікумів, 594 масові бібліотеки, 1073 клубні установи, 2 обласні та 31 районна газети. Проводилася оборонно-масова робота, посилена увага приділялася військово-патріотичній пропаганді. Діяли 2409 організацій військово-спортивного товариства СОВІАХІМУ, що об'єднували 78936 чоловік, які отримували спеціальності кулеметника, снайпера, танкіста, мотоцикліста. Відомим на всю Україну був аероклуб м.Кіровограда, де готували пілотів літака У-2. Двоє з його випускників М.З.Талішевський і А.І.Труд у боях Другої світової війни стали Героями Радянського Союзу. Восени 1939 року бригадир тракторної бригади Добровеличківського району І.Силенко, трактористи С.Рижик і А.Тарасенко виступили з ініціативою організації танкового екіпажу запасу. Невдовзі в області нараховувалося 30 таких екіпажів, у яких пройшли підготовку 304 чоловіки. За якісними показниками підготовки призовників до армії та флоту у 1940 році область посіла друге місце по Одеському округу. З весни 1939 року були розпочаті тристоронні переговори між Радянським Союзом, Великою Британією та Францією на випадок агресії з боку Німеччини, які було призупинено через питання проходу радянських військ територією Польщі у випадку німецької агресії. Польські посадовці вважали, що один раз потрапивши на польську територію, Червона Армія ніколи її не покине. Міністр зовнішніх справ Польщі Ю. Бек зазначив, що «маршал Ворошилов намагається зараз досягти мирними засобами того, чого він хотів домогтися збройним шляхом 1920 року».

19 серпня 1939 року – СРСР та Німеччина уклали торговельний договір

24 серпня 1939 року – СРСР та Німеччина уклали пакт про ненапад та розподіл сфер впливу у Східній Європі.

1 вересня 1939 року – Німеччина напала на Польщу. Почалася Друга світова війна.

17 вересня 1939 року – СРСР напав на Польщу. 30 листопада 1939 року – СРСР напав на Фінляндію.

28 червня 1940 року – СРСР напав на Румунію. 14 липня 1940 року – СРСР окупував Литву, Латвію та Естонію.

18 грудня 1940 року – Німеччина затвердила план «Барбаросса». 1 червня 1941 року – Німеччина окупувала країни Балкан.

2) Вторгнення

22 червня 1941 року рано-вранці Німеччина без оголошення війни за підтримки своїх союзників – Італії, Угорщини, Румунії та Словаччини – напала на СРСР. Почалася німецько-радянська війна, яку в радянській та сучасній російській історіографії називають Великою Вітчизняною війною.

Німецькі війська завдали потужного раптового удару по всьому західному радянському кордону трьома групами армій: «Північ», «Центр» та «Південь». Першого ж дня знищено або захоплено значну частину радянських боєприпасів, пального та військової техніки; знищено близько 1200 літаків. 23-25 червня радянські фронти намагаються завдати контрударів, проте зазнали невдач.

Південно-Західний фронт Червоної Армії також зазнав поразки і був відкинутий від кордону. Але контрудар радянських мехкорпусів, незважаючи на втрати, не дозволив німецьким військам здійснити глибокий прорив і захопити Київ. В Україні 30 червня ОУН Степана Бандери (бандерівці) у Львові проголосила акт відновлення Української Держави. Німецька окупаційна влада заарештувала керівників ОУН і відправила їх у концтабори. До кінця першої декади липня німецькі війська захопили Латвію, Литву, Білорусь, значну частину України, Молдову та Естонію.

У Кіровоградській області, як і по всій Україні, формуються загони народного ополчення. У Кіровограді до складу ополчення записалося 1600 чоловіків та жінок, більшість із яких працювали на заводі «Червона зірка». Населення області залучається до спорудження оборонних рубежів. Лише на території Новомиргородського укріпрайону було створено мережу оборони загальною довжиною 276 км. У районах Лелеківки, Балашівки, Масляниківки вирости протитанкові рови і дзоти.

В червні 1941 р. «Червона зірка» перейшла працювати на 11-годинний робочий день, почала випуск озброєння, боєприпасів, ремонт військової техніки. Під госпіталь переобладнано приміщення педінституту. Облвиконком зобов'язав рай – і сільвиконками організувати охорону врожаю. Липень 1941 р. 2398 добровольців подали заяви з проханням послати їх на фронт. В області діяли 32 винищувальні батальйони, до складу яких входило 5939 чоловік, і 1015 груп сприяння винищувальним батальйонам, які налічували 15938 членів. У ряди народного ополчення вступило близько 100 тис. чоловік. Було створено підпільний обком, 2 міськкоми, 28 райкомів КП(б)У, 5 партизанських загонів і 29 диверсійних груп. За розпорядженням генерал-майора Нікольського із співробітників міліції Молдавської РСР, Львівської, Кіровоградської областей сформовано

полк у складі трьох батальйонів чисельністю 1127 чол. командиром призначено начальника УНКВС Львівської області М. І. Верьовку. Серпень 1941 р. Через окупацію Молдавської РСР, Ізмаїльської, Кіровоградської та частково Одеської областей згідно з постановою Військової Ради Південного фронту від 10 серпня 1941 р. з числа співробітників міліції та НКВС вищезгаданих територій, які перебували в межах тилу Південного фронту, була сформована бригада міліції у складі 2-х полків. Сміливий рейд тилами противника здійснили бійці 16-го мехкорпусу під командуванням комдива А. Соколова, які полягли в нерівному бою на Синюсі. У районі с.Красногірки воїни 96-ї стрілецької дивізії 18-ї армії в оточенні відбили десятки танкових атак фашистів. Бійці 79-го прикордонного Ізмаїльського загону, 4-го авіаційного корпусу, 296-го винищувального полку під Кіровоградом зазнали удару гітлерівських частин, які переважали чисельно та озброєнням. Область було повністю окуповано фашистами. Узявши на себе командування зібраними в Кіровограді залишками різних частин (усього близько 1000 чол.), С.Г. Грачов вирішив дати бій ворогу, щоб виграти час і дозволити вивезти з міста обладнання, архіви, людей.

“Я не можу забути, та важко згадувати близьких мені товаришів, бійців, які воювали в ці страшні дні без шматка хліба, без боєприпасів і без засобів зв'язку. Вони, як живі, і зараз проходять перед моїми очима в одиночку, групами й цілими частинами, із гвинтівками наперевіс, в атаку проти танкового й артилерійського вогню ворога.” (Зі спогадів генерал-майора Тонконогова Я.І. – учасника прориву в районі с.Смилівка Голованівського району, в'язень концтаборів у містах Замостя й Хаммельбург)

У кінці липня – на початку серпня в районі урочища Зелена Брама, сіл Підвисоке, Нерубайка, Красногірка, міст Новоархангельськ, Голованівськ, Умань точилися виснажливі, кровопролитні бої. У ході наступу групи німецько-фашистських армій «Південь» 6-та та 12-та армії радянського Південно-західного фронту і окремі частини Південного фронту потрапили в оточення, й були знищені. У полон потрапили командувачі – генерал-лейтенант І. М. Музиченко і генерал-майор П. Г. Понеделін – та велика кількість солдат і офіцерів Червоної армії зокрема: Командир 49-го стрілецького корпусу генерал-майор С. Я. Огурцов; Командир 13-го стрілецького корпусу генерал-майор М. К. Кирилов; 8-го стрілецького корпусу генерал-майор М. Г. Снегов; Командир 16-го механізованого корпусу – комдив О. Д. Соколов; Командир 80-ї Червонопрапорної Донецької дивізії генерал-майор В. І. Прохоров; Начальник

штабу 192-ї гірсько-стрілецької дивізії підполковник Свечніков В. І. Серед сотень загиблих були: командири 44-ї танкової дивізії полковник В. П. Кримов, командир 8-ї танкової дивізії полковник П. С. Фотченков, командир 24-го механізованого корпусу генерал-майор В. І. Чистяков.

Радянських військовополонених помістили в створений на території кар'єру біля міста Умань концтабір, неофіційно названий «Уманська Яма». У ньому через погані умови утримання багато хто загинув. У місцях боїв і в таборі німці та їхні посібники розстрілювали військовополонених євреїв, комісарів, політпрацівників, поранених і ослаблених

Вони здавалися в полон, коли закінчувалися набої. Сталінська влада наказом № 270 зробила їх та їхніх родичів зрадниками, ворогами Батьківщини. Біля лісу «Полковничий» на узбіччі автотраси, що веде від Новоархангельська до Умані, на початку серпня 2006 року були заховані останки 150-ти воїнів, знайдені пошуковцями. Так було покладено початок меморіальному кладовищу воїнів-прикордонників, над яким узяв шефство Оршанецький навчальний центр Державної прикордонної служби України. Адже більшість загиблих, яким віддали останні військові почесні, воювали у складі прикордонних загонів, що відступали від західного кордону разом з частинами Червоної Армії.

3) Життя в окупації

20 квітня 1941 року Гітлер доручив майбутньому міністру окупованих територій Європи Альфреду Розенбергу підготувати план політичної перебудови СРСР після його захоплення німецькими військами. Була розроблена концепція нових географічних утворень – Райхскомісаріатів. Планувалось заснувати 5 райхскомісаріатів, одним із них мала стати Україна..

Райхскомісаром України було призначено гауляйтера НСДАП в Східній Пруссії Еріха Коха. Столицею визначено місто Рівне.

Досить швидко після встановлення окупаційної влади на території Кіровоградської області відновлюється робота більшості промислових підприємств та сільських господарств, які змушені працювати на забезпечення Третього рейху та гітлерівської армії. Населення й тилові служби вермахту залучалися до розчищення вулиць, ремонту каналізації і електростанцій. У Кіровограді діяло близько 100 підприємств, серед яких 64 дрібних. Діяли лісозаготівельні пункти в Гутниці, Перегінній, Федварі, Хирівці, паперова фабрика в Комишуватому. Для потреб вермахту використовувалися шкірзаводи в Бобринці, Златополі, Кіровограді, Чегирині. Працювали спиртзаводи в Кам'янці, Косарах, Кіровограді, Малій Висці. У Хмельовому виготовлялися безалкогольні напої. Відновили виробництво

цукрозаводи в Олександрівці, Малій Висці, Капітанівці, Сабліно-Знам'янці, Кам'янці. Цивільній владі було дозволено відновити діяльність частини культосвітніх закладів. З кінця 1941 року поновив роботу обласний краєзнавчий музей, працювала театральна група «Вар'єте», діяв драмтеатр ім.І.К.Тобілевича. Працювали також театри в Єлисаветградівці, Олександрії, Піщаному Броді, Кіровоградська музична школа. У кінотеатрах «Сивашець» (Кіровоград), «Рекс» (Олександрія), «Скелет» (Бандурівка), у Помічній з метою пропаганди демонструвалися німецькі фільми й хроніка в українському перекладі. З дозволу окупаційної влади на початку вересня 1941 року почали видаватися газети, які виконували настанови окупаційної адміністрації. Відновилося релігійне життя. Місцева влада наказала охрестити всіх дітей віком до 12 років.

«Принципова лінія для нас абсолютно ясна: цьому народу не треба давати культуру. Я хочу повторити слово в слово те, що казав мені фюрер. Цілком достатньо, по-перше, щоб діти в школах запам'ятали дорожні знаки й не кидалися під машини; по-друге, щоб вони вивчили таблицю множення, але тільки до 25; по-третє, щоб вони навчилися підписувати своє прізвище. Більше їм нічого не треба». З виступу рейхсфюрера СС Гімлера перед вищими керівниками СС і поліції на півдні СРСР. Житомир, вересень 1942р.

За даними різних джерел з 1190 000 жителів, які проживали на території Кіровоградської області на 1 січня 1941р., понад 52000 було вивезено на роботи до Німеччини.

За час правління Е.Коха в Україні було знищено близько 4 млн людей, включаючи єврейське населення. Ще 2,5 млн чол. депортовані до Німеччини, де працювали як «остарбайтери». Під його керівництвом нещадно експлуатувалися природні багатства України, пограбовано й вивезено до Німеччини величезну кількість пам'яток культури. «Я вичавлю з цієї країни все до останньої краплі... Я прийшов сюди не ради добродійності... Місцеве населення повинно працювати, працювати і ще раз працювати! Ми – раса панів і повинні пам'ятати, що рядовий німецький трудівник в расовому і біологічному плані має в тисячу разів більшу цінність, ніж місцеве населення» Еріх Кох. Київ, 5 березня 1943р

Робочий день на промислових підприємствах тривав по 14-16 годин. У грудні 1941р., заробляючи в середньому 200 – 500 окупаційних карбованців, городянин віддавав за 1кг м'яса 400крб., вершкового масла – 320крб., картоплі – 30-40крб., за 1л молока – 80 крб., коробку сірників – 10 крб., за десяток яєць – 150-200крб., за буханець хліба – 35-40 крб. На

ринку панував натуральний обмін, щоб якось вижити населення змушене було продавати або міняти на продукти товари домашнього вжитку.

Винищення «неповноцінних» народів та етнічних груп стало основою лінією політики Берліна на сході Європи. Україна поряд з іншими європейськими державами стала жакливим полігоном нацистського конвеєру смерті. Судний день для єврейського населення Кіровоградщини настав, як і на всій Україні, 30 вересня 1941 року, коли айзатцгрупи розпочали масові розстріли. Дорогою смерті в Кіровограді став шлях від синагоги до протитанкового рову, на місті якого нині стоїть скромний обеліск. У Новомиргороді місцем масових розстрілів став Грушевий Яр та підвальне приміщення колишньої МТС, у Новоукраїнці – Гусарський ліс, в Олександрівці та Голованівську – яри у прилеглих лісах. У Кіровограді в районі Кушівки було розстріляно 6000 євреїв, у с.Хашуватому – 1115 осіб, Олександрівці у жовтні 1941 – 49 чол., Бобринці – 358 чол (106 дітей, 160 жінок, 72 чоловіки), Олександрії – 2572, Голованівському р-ні – понад 1000 осіб.

Страшною була й доля військовополонених. Нацистське командування знищувало їх, порушуючи будь-які міжнародні конвенції. Бранців катували й знищували, за найменший непослух – розстріл на місці. У Кіровограді, Олександрії, Павлиші, Адабаші, Терновій Балці було створено концтабори для військовополонених. Особливо страшними були умови перебування в шталагу № 305 у Кіровограді і його філії № 305/Г на станції Адабаш. Як свідчать документи Нюрнберзького процесу, наказ про створення таборів для військовополонених у Хоролі, Кременчуку, Олександрії, Павлиші, Кіровограді, Новоукраїнці, Умані, Гайсині, Вінниці віддав начальник тилового забезпечення групи армій «Центр» генерал фон Рок. У цілому в таборах групи армій «Південь» лише в лютому 1942 р. померло 134000 полонених (по 4300 чоловік за добу). Загалом в Кіровоградській області за період окупації було знищено понад 100000 мирних громадян та 54000 військовополонених.

4) *Хроніка трагедій і зв'язя*

У боях за визволення Кіровоградської області 400 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Подвиг Олександра Матросова повторив Архип Маніта. Наші земляки І. Д. Діброва, І. Г. Мельник стали героями визволення Чехословаччини. В італійському Русі Опору воювали кіровоградці С. Базенков і В. Поліщук. Звання почесного громадянина Кракова присвоєно О. Т. Шаповалову, який брав участь у його врятуванні від знищення фашистськими мінерами. Уродженець Гайворонського району Г. В. Балицький став Героєм Радянського Союзу та кавалером По-

льського Золотого Хреста. Перемога, визволення – в роки війни люди в ці слова вкладали одне, єдине значення – МИР.

Мир, як продовження життя, надія на краще майбутнє, на те, що не буде більше крові, терору, репресій і голоду, що будуть створюватися нові сім'ї і народжуватися діти, які зможуть жити вільно, а для цього потрібен мир, а значить потрібна ПЕРЕМОГА. Вдивіться в збережені світлинами воєнного часу. Тут не лише кадрові військові, переважно це селяни і робітники, лікарі, вчителі, інженери, художники, письменники, актори, музиканти – люди мирного життя, яких війна зробила солдатами. В їхньому житті ще не сталося багатьох подій. Вони не знають, що знову в Україні розпочнеться великий голод, викликаний страхітливою політикою комуністичного Сталінського режиму, і за законом «3-х колосків» знову багато хто з них, їхніх батьків і дітей поповнить радянські каземати та буцегарні, що за Перемогу можновладці віддячать військовим новими репресіями в армії, що всі громадяни, визволені з-під фашистського ярма, довгі роки будуть жити з клеймом потенційного зрадника, як «ті, що проживали на окупованій території», що бійці партизанських загонів до 1960-х років не будуть визнаватися ветеранами цієї жакливого війни, що ветеранів-інвалідів будуть висилати до ГУЛАГів, аби вони своїм виглядом не псували картину щасливого соціалістичного побуту, а цілі народи, звинувачені у співпраці з Гітлером, насильно переселялися зі своїх територій, та ще багато чого страхітливого, що очікує на них у житті – вони не знають. Їхні очі сповнені надії на завтрашній день, радості, що вони вижили та гордості, що перемогли!

Згідно з даними місцевих комісій зі встановлення збитків, спричинених окупантами, загальна сума втрат господарсько-промислового комплексу Кіровоградщини у грошовому еквіваленті сягає близько 6,5 мільярда крб.

«Та уже навесні 1944 року в обласному центрі почали випускати першу продукцію заводи «Червона зірка», «Червоний профінтерн», канатний, 2 хлібозаводи, 5 пекарень. В Олександрії запрацювали 2 буровугільні шахти, маслозавод. За 1944 рік в області відновили свою діяльність 235 різних державних підприємств і 166 промислових артілей. Силами військових у взаємодії з населенням відновлювалося залізничне господарство.

Одночасно йшло відновлення соціально-культурних об'єктів. У кінці 1944 року відновили роботу всі кінотеатри, 2 театри, педінститут, 9 технікумів, 1063 школи, 70 лікарень, 132 поліклініки й амбулаторії, майже всі будинки культури, клуби, бібліотеки, у т.ч. обласна бібліотека ім.

Н.Крупської. В області почали діяти 8172 радіоточки, виходила газета «Кіровоградська правда». Навесні 1944 року в парках Кіровограда було посаджено більше 20 тисяч саджанців».

Відразу після звільнення Кіровограда в місто прибула оперативна група НКДБ УРСР під керівництвом Д.Є. Лебіна для відновлення обласного управління НКДБ, його органів на місцях, організації їх оперативної роботи у визволених районах. До їх компетенції належало і розслідування злочинів фашистського окупаційного режиму. Окупація та військові дії завдали значних збитків промисловості та сільському господарству Кіровоградщини. З особливою люттю нацисти нищили і грабували, застосовуючи принцип «випаленої землі», наприкінці окупації. Тільки по обласному центру збитки сягнули понад 602 млн крб. У місті майже цілком були знищені всі промислові підприємства, у т. ч. цехи «Червоної зірки», хлібозавод, електростанція, водогін, а також зруйновано або пошкоджено школи, педінститут, технікуми, лікарні, дитячі заклади, кінотеатри, клуби, бібліотеки, 1300 житлових будинків, пограбовано фонди трьох музеїв і обласного державного архіву. В Олександрії спалено театр, підірвано кінотеатр, а також будинок піонерів, медшколу, водогін, дитячі ясла, електростанцію, брикетну фабрику, затоплено шахту № 2. Виведено з ладу шкільні приміщення, поліклініку, залізничну колію, розгромлено 47 житлових будинків і 54 спалено.

У другому залі проводиться екскурсія про війну на сході України, про героїзм наших відважних воїнів АТО, про тих хто віддав своє життя (а їх на сьогодні вже більше 160) за майбутнє України.

5) Достойні пам'яті батьків (АТО)

В зоні антитерористичної операції від Кіровоградщини беруть участь:

50-й окремий навчальний загін спеціальної підготовки

Спеціальний навчальний підрозділ Збройних сил України, частина спеціального призначення, створена на базі колишньої 9-ої окремої бригади спеціального призначення Збройних сил СРСР. 9-а окрема бригада спеціального призначення Київського військового округу була сформована у Кіровограді згідно з Директивою ГШ ЗС СРСР від 10 вересня 1962 року.

15 жовтня 1962 року орггрупою на чолі з підполковником Г. М. Сафоновим були розпочаті заходи з формування частини.

Основою і організаційним ядром майбутньої частини став взвод СпП лейтенанта В. А. Рубцова. Кіровоградським обласним військкоматом виділено на укомплектування бригади 30 новобранців молодого поповнення. Формування частини завершилося 31 грудня 1962 року. У 1963

році частині було вручено бойовий прапор. У серпні 1984 року на базі частини сформували 668-й окремий загін спеціального призначення, який після підготовки та проведення бойового злагодження був направлений для виконання завдань у Демократичну Республіку Афганістан. У квітні 1989 року батальйон під командуванням кавалера ордена Червоного Прапора підполковника В. А. Горатенкова повернувся з Афганістану і ввійшов до складу рідної бригади.

26 березня 1996 року відповідно до наказу Міністра оборони України 9-а окрема бригада спеціального призначення перейменована в 50-й навчальний центр спеціальної підготовки Головного управління розвідки. А у грудні 2003 року – в 50-й окремий навчальний загін спеціальної підготовки, який здійснює підготовку фахівців для з'єднань і частин Головного управління розвідки МО України. Більшість офіцерів і значна частина вихованців 50-го навчального центру брали участь у миротворчих операціях у Боснії і Герцеговині, Іраку, Сьєрра-Леоне, Косовому.

3-й окремий полк спеціального призначення Збройних сил України

Сформований на базі 10-ої окремої бригади спеціального призначення Збройних сил СРСР. Дислокується у Кіровограді та підпорядкований Головному управлінню розвідки Міністерства оборони України і входить до складу об'єднаних сил швидкого реагування.

У жовтні 1962 року, у місті Старий Крим, відповідно до Директиви начальника Генерального штабу Збройних сил СРСР була сформована 10 окрема бригада спеціального призначення.

У квітні 1964 року бригаді вручено бойовий прапор.

Афганська війна 1979 – 1989 років стала суворим випробуванням для особового складу бригади.

Легендарними постатями афганської війни стали колишній командир 10 обр СпП полковник Ю. Т. Старов, який в Афганістані командував 15 бригадою спеціального призначення, та старший лейтенант В.П. Ковтун, розвідгрупа якого першою захопила зразок американського ПЗРК «Стінгер».

З набуттям Україною незалежності 10 обр СпП була перепідпорядкована Міністру оборони України, а особовий склад військової частини склав присягу на вірність українському народові. У вересні 2000 року 10 окремий полк спеціального призначення був перейменований у 3 окремий полк спеціального призначення і у липні 2003 року був передислокований з міста Старий Крим до міста Кіровограда.

За роки незалежності розвідники 3-го оп СпП неодноразово брали участь у міжнародних навчаннях та миротворчих операціях. Зокрема, представники полку два роки поспіль представляли Збройні сили України на міжнародних змаганнях розвідувальних груп, які проводилися у Словаччині. Вони здобували призові місця серед команд з-понад десяти країн-учасниць, ставали бронзовими призерами серед 127 команд, які брали участь у міжнародних змаганнях Cambrian Patrol у Великобританії у 2013 році.

Вірні славним традиціям спецпризначенці кіровоградщини і сьогодні гідно виконують покладені на них завдання по захисту територіальної цілісності нашої держави.

Батальйони територіальної оборони Збройних сил України

Відповідно до закону «Про оборону України» головними завданнями новостворених батальйонів територіальної оборони Міністерства оборони України стали: захист державного суверенітету і незалежності держави; підтримання безпеки і правопорядку; забезпечення діяльності органів державного управління в регіонах; охорона стратегічно важливих об'єктів і комунікацій; боротьба з диверсійними та іншими незаконно створеними озброєними формуваннями; допомога в охороні державного кордону.

У вересні 2014 року у Кіровоградській області було сформовано три батальйони територіальної оборони – це найбільша кількість ТрО в Україні.

Батальйон «Батьківщина» (34-й БТрО; повна назва: 34-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області «Батьківщина» Збройних сил України при формуванні «Кіровоград-2») – добровольче збройне формування, створене на території та в основному із мешканців Кіровоградської області, решта – з Одеської, Львівської, східних областей України та Криму.

На момент заснування 34-й БТрО налічував у своєму складі 421 бійця, більшість з яких – професійні військові різного віку.

На базі 34-го батальйону територіальної оборони формується 1-а Спеціальна бригада територіальної оборони ЗСУ.

17-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області («Кіровоград») – окремий батальйон, створений у Кіровоградській області, що перебуває в оперативному підпорядкуванні Міністерства оборони України.

2 травня 2014 року в приміщенні КДА зібралися представники громадськості, чиновники, військовослужбовці, де з кіровоградців, мобілізо-

ваних до лав Збройних сил України, було створено батальйон територіальної оборони. До 10 травня проходило бойове улагодження батальйону. Основні завдання, поставлені перед ними, – боротьба з диверсійними групами, забезпечення проходження через Кіровоградщину військової техніки Збройних сил України, охорона 21-го стратегічного об'єкта області.

Батальйон «Рух опору» (42-й БТрО; повна назва: 42-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області «Рух опору» Збройних сил України) – добровольче збройне формування територіальної оборони, офіційно підпорядковане Міністерству оборони України, що діє на Сході України у складі підрозділів АТО.

Паралельно зі створенням батальйонів територіальної оборони ЗСУ, з яких лише окремі були добровольчими, проходило формування добровольчих резервних батальйонів Національної гвардії та добровольчих батальйонів патрульної служби міліції особливого призначення Міністерства внутрішніх справ України з представників громади в регіонах.

Батальйон «Кіровоград» – добровольчий батальйон патрульної служби міліції особливого призначення, створений у травні 2014 року в структурі УМВС України в Кіровоградській області.

Антитерористична операція на Донбасі, охорона громадського порядку на території Кіровоградської області.

1 серпня 2014 року бійці батальйону прийняли присягу на вірність українському народові. На складанні присяги були присутні заступник Міністра внутрішніх справ України Микола Величкович, керівник Департаменту міліції особливого призначення Віктор Чалован, начальник УМВС України в Кіровоградській області Анатолій Вітюк.

Витримавши перший удар ворога, показавши свою боєздатність, батальйони територіальної оборони стають основою для реформування української армії.

6) Миті гідності і звитяг (АТО)

В антитерористичній операції 3-й полк бере участь з перших днів. Всі найважливіші й відповідно найнебезпечніші завдання командування доручало саме спецпризначенцям. І віра в спецназ виправдалася. Вони, перебуваючи по кілька тижнів у цілковитому оточенні ворога під Слов'янськом чи Савур Могилою, боронили кожен клаптик української землі. Вони протистояли атакам російських танків та палили їх під Ілловайськом. Вони неодноразово вступали в двобій з ворожими елітними військовими частинами, отримували тяжкі поранення але перемогали.

Вони ... стали справжньою військовою елітою, якою гордиться нова українська армія й держава!

Пресцентр управління військової розвідки Збройних сил України. 4 жовтня 2014 року.

Воїни 3-го полку здійснили багато героїчних вчинків, але, на жаль, зазнали найбільше втрат.

Пам'ятаєте кадри розбитої техніки російських найманців під Донецьким аеропортом у травні 2014 року? Так сталося, що цей бій прийняла саме група Євгена. – Успіх того бою залежав і від Жені, тому що оборона була грамотно організована. Він був затятий, не боявся брати на себе відповідальність. Він не служив в армії, а жив нею. Якби він жив у XVII столітті, то був би запорожцем-козаком і ми б про нього зараз читали у книжках. Смерть у бою – це була та смерть, якої він хотів. Але це бажання реалізувалося занадто рано.

Загинув Євген 14 вересня, захищаючи все той же Донецький аеропорт, у час офіційно оголошеного перемир'я. Він був у жилеті і касці, але осколок гранати потрапив у щок і зачепив мозок. Помер Женя вже дорогою до госпіталю.

...Розвідники отримали бойове завдання замінювати лісосмугу, якою терористи намагалися пройти та відрізати захисників у будівлях Донецького аеропорту від селища Піски. Завдання бійці виконали. Коли поверталися, натрапили на дозор російських найманців. Бій відбувався на відкритій місцевості. Те, що поранення дуже серйозне, “Дев'ятий” зрозумів не відразу. Був сильний удар. Куля влучила в руку. Відповз і почав перевіряти правою рукою, чи ліва на місці... За героїзм, проявлений у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, а також продемонстровані при цьому особисту мужність, стійкість, високий патріотизм і вірність військовій присязі,” розвідник, молодший сержант Дмитро Дев'ятилов був нагороджений іменною вогнепальною зброєю.

Не всі повернулися додому живими. За оцінками українських ЗМІ Донецький аеропорт – це Сталінград сучасності.

Заступник командира загону спецпризначення, підполковник Юрій Коваленко.

За мужність та героїзм, виявлені при захисті суверенітету та територіальної цілісності України, заступника командира загону спеціального призначення підполковника Юрія Коваленка представлено до звання Героя України (посмертно).

Особисто ним було сплановано та реалізовано прорив розвідувального загону крізь бойові порядки терористів у район населеного пункту Ізва-

рине та перекриті основні напрямки висування сил супротивника, зброї та бойової техніки на територію України.

Під час воєнних дій у зоні АТО особовий склад 34-го БТрО звільнив 6 населених пунктів, серед яких Дзержинськ, брав участь у боях під Дебальцевим, ліквідував 2-х ватажків ЛНР та перекрив на десяти блокпостах половину підступів до Горлівки (північний і західний напрямки).

42-й БТрО «Руху Опору» був відряджений до Краматорська охороняти аеродром. Частину підрозділу відправили на Савур-Могили. Потім 42-й батальйон перекинули до Іловайська. Під час бою в районі міста Дебальцеве при виконанні бойового завдання загинув Голий Віктор, рядовий боєць 42-го батальйону територіальної оборони Кіровоградської області «Рух Опору».

Під час сутички з сепаратистами під Горлівкою від вогневого обстрілу з мінометів та реактивних систем загинули вояки 34-го БТрО молодший сержант Петрович Віталій Іванович (1981 р.н.) та рядовий солдат Крадожон Роман Павлович (1977 р.н.)

Герої, герої, герої... Як багато змісту у цих словах! Сльози втрати і радості зустрічей, боротьба за свою Батьківщину і безмежне бажання жити, історія героїв і долі мільйонів людей.

Музейне освітнє середовище допомагає виконувати виховні функції, формує практичні навички пошукової, дослідницької діяльності, розвиває громадську активність учнів, дає можливість розвивати в учнів творчі здібності, розвивати комунікативність. У сучасних учнів новий світогляд і природно, щоб виховати їх патріотами і громадянами своєї країни потрібно застосовувати сучасні методи, форми і підходи для прищеплення правил і норм суспільного життя. Тому патріотичне і громадянське виховання засобами шкільного музею має величезне значення в становленні особистості, є ефективним методом вдосконалення освітнього середовища.

Відомості про автора: *Присяжнюк Віктор Павлович, завідувач Народного музею «Визволення Кіровоградщини», лауреат обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, м.Кропивницький.*

Conferentia

Віктор Голобородько

Реконструкція повсякденного життя засновників Усиківки-Олександрії: від легендарного образу до реальних історичних постатей Гетьманщини

У статті розглядається питання реконструкції повсякденного життя засновників сучасного міста Олександрії. Часовий проміжок реконструкції охоплює час з появи перших свідчень про населений пункт, що датуються 30-ми роками XVIII століття, до часів примусового переселення за межі Усиківки під час реалізації імперського військово-поселенського проекту під назвою Нова Сербія. Розглянуто вплив козацького елементу на творчість, культуру, побут сучасного міста. Звертається увага на необхідність передачі історичної інформації широкому колу населення, доведення правдивих історичних фактів до жителів міста. Автор ставить питання про подолання міфотворчості у розкритті теми історії міст і сіл краю шляхом популяризації знань, отриманих завдяки дослідженням краєзнавців.

Ключові слова: Усиківка, Грицько Усик, Задніпров'я, зброя, рушниця, виборні козаки, поселення, Олександрія, усна історія, легенди.

The article discusses the problem of reconstruction of Alexandria's founders' everyday life. The timeframe of research covers the period from the first mention about this settlement, dating 30-th of XVIII century, to time of forced deportation from Usykivka during the imperial project of military settlement, which was named New Serbia. It investigates Cossack's influence on art, culture and way of life of nowadays Alexandria. Attention is drawn to the necessity of giving historical information to a wide range of population and proving historical facts to city inhabitants. The author raises question of overcoming the myths in discovering the history of cities and villages of region through promotion of knowledge from research by historical ethnography.

Keywords: Usykivka, Grigory Usyk, Zadneprovye, weapon, gun, elected Cossacks, settlement, Alexandria, oral history, legends.

В статье рассматривается вопрос реконструкции повседневной жизни основателей современного города Александрии. Временной промежуток реконструкции начинается с появления первых свидетельств о населенном пункте, датируемых 30-ми годами XVIII века, до времени принудительного переселения за пределы

Усиковки, во время реализации имперского военно-поселенческого проекта под названием Новая Сербия. Рассмотрено влияние казацкого элемента на творчество, культуру, быт современного города. Обращается внимание на необходимость передачи исторической информации широкому кругу населения, доведение правдивых исторических фактов до жителей города. Автор ставит вопрос о преодолении мифотворчества в раскрытии темы истории городов и сел края путем популяризации знаний, полученных историческим краеведением.

Ключевые слова: Усиковка, Григорий Усик, Заднепровья, оружие, ружье, выборные казаки, поселение, Александрия, устная история, легенды.

Сучасне місто Олександрія, як частина великої спадщини українського козацького Задніпров'я, містить у собі чималий сегмент історії, який пов'язаний саме з козаччиною, військовою справою та лицарським минулим наших предків. Лише силою зброї козаччині вдалось відстояти свої права та права всього українського народу. Але крім воєн і звияжних перемог чи навпаки, сумних поразок, було і повсякденне життя у заснованій козаками Усиківці, яка стане містом Олександрією, історія якого характерна для багатьох населених пунктів межиріччя Дніпра і Бугу.

Кількість легенд та міфів навколо образу козака, якому приписується заснування міста Олександрії, тотожна типовій ситуації у інших містах і містечках Кіровоградщини. Історичне ж краєзнавство, відкидаючи неперевірені і дуже часто наміряні міфічні образи, може пролити світло на справжню історію краю, спираючись на перевірені факти, які є значно цікавішими, ніж вигадані казкові персонажі. Побутування легенд і їх постійне та тривале повторення руйнує правдиве відтворення історії заснування населених пунктів.

Спробуємо досягнути, якими були у повсякденному житті козаки, що заснували сучасне місто Олександрію, тодішній населений пункт із різними статусами, але незмінною назвою Усиківка. Це дасть змогу відтворити на рівні дослідження реальну, а не міфологічну картину повсякденного життя засновників міста, наблизити їх до сучасників, створюючи зрозумілі для всіх образи, які стали б предметом передачі цієї інформації, її поширення серед населення, для розвитку патріотизму, досягнення історичного минулого краю⁵.

Схожу проблему можна поставити і щодо вивчення історії повсякденності інших населених пунктів району, області, інших регіонів України. Це дало б змогу виконати важливу місію історичного краєзнавства як сфе-

---

⁵ Голобородько В. Олександрійський район: пам'ять століть. Рік дві тисячі шістнадцятий / В. Голобородько, І. Голобородько, Н. Чуянова. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2016. – С.9

ри активної просвітницької діяльності, яка повинна доторкатись до практичних дій, а не тільки виконувати роль галузі наукового пізнання⁶.

Поставимо перед собою мету дослідити за допомогою інструментарію, який дає нам як історичне краєзнавство, так і суміжні історичні дисципліни, повсякденність життя козаків-засновників міста. Поділяємо думку про те, що дослідження повсякденності – це комплексне дослідження життєвих ситуацій, що повторюються, які є узвичаєними і які відтворюють стиль і спосіб життя, в тому числі напіввійськового чи військового життя перших колонізаторів краю⁷.

Питання окремих, найважливіших епізодів життя легендарного засновника міста намагались висвітлити перші дослідники історії краю, зокрема Микола Бублиєв, що стверджував про наявність⁸ в центральній частині міста могили козака Вуса. Проте, як правильно зазначає краєзнавець Надія Жахалова, в своїх пошуках дослідник користувався поширеними тоді легендами⁹. В цій же розвідці, яка датується першою половиною XIX століття, зазначається про перекази про заселення краю козаччиною та непідконтрольне імперії життя козацтва на території міста до заснування Нової Сербії, які передавались усно від одного покоління місцевих жителів до іншого¹⁰.

Цікаво, що Бублиєв дає детальний опис збережених за його часів земляних укріплень на території Олександрії.

Практично всі інші дослідження, серед яких чимало цікавих праць другої половини XIX століття, зокрема розвідка Афанасія Коваленкова¹¹ та цікава спроба осягнути минуле міста в енциклопедичному виданні про міські поселення імперії, теж повторюють легенди про засновників міста¹².

Ці ж погляди без змін, але з варіаціями, повторюються у дослідників різних поколінь і різних течій до появи у 2003 році книги Анатолія Пиво-

⁶ Альков В. А. Повсякдення: проблема дефініції та предмету на локальному рівні [Електронний ресурс] / В. А. Альков // Гуржійські історичні читання. – 2014. – Вип. 7. – С. 98-101. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2014_7_37

⁷ Там само, С. 98-101. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2014_7_37

⁸ Жахалова Н. В. О Н. Бублиеве – одном из первых краеведов Александрии [Електронний ресурс] / Н. В. Жахалова. – Режим доступу: http://alexandriyahistory.blogspot.com/2015/04/blog-post_14.html

⁹ Там само

¹⁰ Бублиев Н. Укрепления запорожских казаков в г. Александрии и Александрийском уезде: Т.2 / Н. Бублиев. – ЗООИД. 1850.-С. 827

¹¹ Кохан А.І. Стара Олександрія в листівка і фотографіях / А.І. Кохан. – Олександрія, 2006. – С. 38-40

¹² Городские поселения в Российской империи : Т. 5 Ч. 2. – Санкт-Петербург: Типография товарищества Общественная Польза и типография К. Вульфа. – С.31-26

вара «Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття». Саме з видання великого корпусу унікальних джерел з історії краю вперше вдалось дізнатись про прізвища історичних осіб, які і були засновниками міста Олександрії, точніше комплексу невеликих населених пунктів, які створили майбутнє місто¹³.

Аналітичні витяги і зіставлення фактів дала красназавець Надія Жахалова, яка спробувала дослідити саме родовід, історію виникнення та будь-які наявні в опублікованих джерелах факти про засновників міста. Ці дослідження викладені у декількох різноманітних публікаціях, зокрема у великому коментарі до археографічного видання¹⁴.

Надзвичайно цінною для дослідження теми публікацією є стаття Н.Жахалової, присвячена ювілею з дня народження одного з козаків-засновників – Грицька Усика, де вона уточнює рік народження та дає власну оцінку ідеї дослідити життя і побут перших поселенців майбутнього міста¹⁵.

Окремо питання про дослідження життя і побуту, повсякдення перших поселенців нашого краю дає автор рядків у розлогіій газетній публікації, де зроблена спроба популярного дослідження з теми реконструкції повсякдення козаків Гетьманщини, що першими колонізували територію краю¹⁶.

Практично ці розвідки дають перші спроби реконструкції історичного повсякдення і пошуки вирішення цієї проблеми, через порівняння фактів та їх співставлення синтетичним та аналітичним методом.

Якими ж вони були, легендарні, а тепер вже відомі нам як реальні, козаки Кременчуцької сотні Миргородського полку Гетьманщини, що оселились на території злиття річок Інгулець та Березівка? Для того, щоб почати нашу реконструкцію, спробуємо відновити хоча б найменші деталі, які відомі про перших поселенців і на їх підставі дати уявний реконструйований образ козаччини Усиківки середини XVIII століття.

У багатьох джерелах, в тому числі ґрунтовному найсучаснішому виданні про історію межиріччя Дніпра і Бугу, авторами якої є відомі дослідники історії краю, повторюється відома ще з першої половини XIX століття теза про «родовід майбутньої Олександрії», яка була започаткова-

---

¹³ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.

¹⁴ Мержанов Ф. Н. Александрия до Октябрьской Революции 1896—1913 годы / Ф. Н. Мержанов. – Вінниця: Глобус-Прес, 2008. – С. 61-68

¹⁵ Жахалова Н. Григорію Усику – 310 / Н. Жахалова // Городской курьер. – 2011. – 3 лютого. – С.1,7

¹⁶ Голобородько В. Яким був козак Грицько Усик? / В.Голобородько // Городской курьер. – 2011. – 3 березня. – С.7

на зимівником козака Вуса¹⁷. Такі ж легенди, причому з локалізацією місця розміщення запорозького зимівника, поширюються і надалі¹⁸, хоча варто ставитись до таких повідомлень критично.

Всі згадані описи мали стосунок до часів після облаштування новосербських поселень, в яких дійсно були споруджені укріплення, що не виключено, були на місцях колишніх укріплень Усиківки. Проте фактичних даних про спорудження запорозьких зимівників в Усиківці або навколо неї немає і навряд чи знайдеться, оскільки ця територія входила у межу володінь саме Гетьманщини.

У поіменній відомості 1752 року про Задніпровські поселення Миргородського полку за матеріалами тогорічної ревізії, зазначено хутір Усиківку, в якому проживали козаки виборні малогрунтові Грицько Усик, Сидір Усик, Пилип Усик, Кирило Усик. Також у населеному пункті жили козаки виборні «ніщетні» Грицько Куцовол, Костя Куцовол, Грицько Куценко, Фесько Куценко, Хома Куценко. Були і козаки «однокінні ніщетні» Юсько Бочка, Максим Бочка, Фесько Шовкун, Федір Шовкун¹⁹.

Виборні козаки, які складали місцеву козацьку еліту, вважались тими, які були вибрані з декількох один, тобто коли декілька чоловік могли поставити на службу одного – «два третього виставляли». Не обрані для постійної служби козаки мусили забезпечити виборного озброєнням, фуражем, провіантом, кіньми, амуніцією. Козацька служба ставала спадковою, тож діти і родичі козаків мусили бути сильними і здоровими, щоб нести військову службу та залишатись у привілейованому становищі, не потрапити під виписування з реєстру²⁰.

Поняття виборний козак означало фактично наявний майновий стан і за визначенням полкових старшин для цього необхідно було збирати з земельних наділів не менше 10 чвертей хліба та 50 возів сіна. «З підмогою» служили козаки із землею, яка могла давати їм 5 чвертей хліба і 10 возів сіна. Ознакою виборного козака також була наявність у нього 2-3 коней, 2-3 волів і овець²¹.

¹⁷ Кіровоградщина. Історія рідного краю: Навчальний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів Кіровоградської області. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С.82

¹⁸ Шевченко С. Публікація археологічних пам'яток козацької доби на території Кіровоградщини (кін. XVIII-поч. XXI ст.) / С. Шевченко // Між Бугом і Дніпром : Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – Вип. IV. – С.31

¹⁹ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 58

²⁰ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття : монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ. – ПП Ліра ЛТД, 2003. – С. 87-88

²¹ Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. / О. Репан. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 33

За сучасними мірами ваги кожен козак Усиківки зі статусом виборного мусив у такому випадку забезпечити себе 1312 кг хлібного зерна та 50 возами сіна щорічно.

Виборний козак мусив пройти і певний соціально-психологічний контроль, оскільки на службу брали лише тих, хто був «не престарілий або не малолітній... ввічливий... бадьорий і надійний».

Щодо спорядження, то кожен виборний козак повинен був мати «ко-ней двое добрих і здорових, і надійних, вигодуваних і до випадку військового благоугонних, також вогняну рушницю справну і до оної належну амуніцію, порох, кулі, свинець, кремені, а особливо інше військоове знаряддя: спис, шаблю, також сідло добре та інше мати повинний».

Також до виборного козака ставились вимоги щодо його військових здібностей. Кожен виборний козак мусив не перейматись всіма іншими справами, а лише удосконалювати себе у військовій майстерності для «порядочного стріляння». Причому передбачалось не тільки навчання, але й постійна перепідготовка для того, щоб виборні козаки були навчені «військових потреб обов'язково»²².

Під час скликання у похід козацьких загонів козаки брали їжу з собою і це зазвичай були такі харчі, які давали можливість тривалий час бути незалежним від постачання провіантом з інших джерел. Серед традиційного набору козацького воїнства був класичний і для теперішнього часу набір продуктів: сухарі, крупи, сіль, сало, борошно, цибуля, часник, солоне м'ясо, сушена риба.

Виборні козаки були дійсно привілейованою групою військового стану Правобережної України у XVIII столітті²³. Слід зазначити що належність до цього стану давала право відповідно до розпорядження Правління гетьманського уряду кожному виборному козаку не сплачувати жодних податків. Також виборні козаки мали відпрацьовувати державі свій особливий статус постійною військовою службою. Варто зазначити, що створення виборного козацького товариства належить ще гетьману Івану Мазепі, чії ідеї потім були використані і поширені на всю Гетьманщину.

Крім виборних козаків, Усиківка мала в собі чималу кількість підпомічників, тобто козаків, що були оподатковуваним станом, але не

---

²² Материалы для истории Южной Руси изданные Григорием Милорадовичем. – Чернигов : Губ. Типография, 1858. С. 100-102

²³ Гуржий О.І. Виборні козаки [Електронний ресурс] / О.І. Гуржий // Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Наукова думка, 2003. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vyborni_kozaky

мали потреби служити у війську та мусили займатись домашнім господарством для підтримки виборних козаків. Саме такий стан справ підтверджувався вже згаданим розпорядженням «Про поділ малоросійських козаків на виборних і підпомічників», хоча перехід з виборного у підпомічники практично нічим, крім наявних ресурсних можливостей, не регламентувався.

Разом з тим належність до привілейованого стану не означала отримання чималих статків. Усиківці, які були малоґрунтовими козаками, мали змогу після багаторічної служби у війську утримувати лише невеликий хутір чи сільце, яке називали в офіційних документах того часу, Усиківку. Розміри населеного пункту були малими і не дозволяли вести на ньому велике господарство. Станом на 1752 рік в Усиківці було 12 дворів, 38 хат та 40 сімей²⁴.

Проте не виключено, що офіційна статистика не охоплювала всіх або поселення стрімко зростало, перебуваючи на перетині шляхів та маючи чимало вільної для обробітки і родючої землі. Вже 1754 року, у відповідь на запит щодо проведення підрахунків про кількість охочих переселитись у Новослобідський козацький полк, «слобода Усівка» показує 69 таких охочих з 73 поселенців, яких за наказом про створення Нової Сербії, мусили виселити з рідних місць або на Лівобережну Україну, або у новостворюваний полк²⁵.

Про події, які відбувались в Усиківці чи навколо неї, практично нічого невідомо. Єдиний відомий нам документ про минуле Усиківки, що повністю побудований на зображенні повсякдення усиківців XVIII століття – це рапорт секунд-майора Бібікова. Цей документ цитує з архіву Київського губернського правління відома дослідниця Наталія Бракер з посиланням на приватні виписки з нього олександрійського краєзнавця Василя Нікіфорова²⁶.

З рапорту нам стає відомим те, що усиківська козацька залога мала ко-ней і могла чинити ефективний опір ватагам гайдамак. В Усиківці також був свій отаман – Павло Ревуцький, а зіткнення з гайдамаками було на користь козаків. Хоча опису зброї чи інших деталей життя усиківців рапорт не містить, опис переслідування досить цікавий.

²⁴ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А.В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 112

²⁵ Там само. – С. 237

²⁶ История города Александрия. Сборник краеведческих очерков В. Никифорова / сост. В.В. Голобородько. – Александрия: Информационно-развлекательный еженедельник "Городской курьер", 2009. – С. 122-123

Історія почалася з того, що в останніх числах квітня 1752 року одного із жителів Крюкова (частина сучасного міста Кременчука) під час заготівлі дров захопила гайдамацька ватага. Зі слів «полоненого» потім частина гайдамаків, які пов'язували себе із суміжною закордонною територією Лівобережжя (тодішня Польща), пішли до села Березівки, що було поруч з Усиківкою. Там вони захопили місцевих жителів – «хлопців».

Полон був досить дивним, бо незабаром березівчан разом із крюківським поселянином відпустили, але наказ не йти до Усиківки і не повідомляти про пересування гайдамаків, «хлопці» не виконали. Зрештою, Кіндрат Кучеренко, яким і був захоплений крюківський житель, розповів про пригоду усиківським козакам. Отаман Усиківки віддав наказ повідомити компанійську козацю команду (тобто гетьманські наймані підрозділи) про подію, а сам разом із дев'ятьма усиківцями вирушив назустріч гайдамакам.

Ввечері на верхів'ях балок біля річок Омельничок та Кам'янка вони наздогнали гайдамацьку ватагу. Діалог із гайдамаками спочатку базувався на з'ясуванні причетності гайдамаків до певної групи людей, проте відповідь була не конкретна: «ті оголосили, що ми, мовляв, знаємо, що за люди». Крім того гайдамаки заявили, що козацька команда – «зłodії».

Навпаки, отаман наполягав на тому, щоб гайдамаки «змирилися», оскільки незабаром підійдуть підкріплення з боку гетьманських компанійського і російського регулярного підрозділу. У відповідь гайдамаки «кинули у двох мішках вкрадені пожитки» і поїхали до річки Інгул. Далі відбувається на наш погляд типова гра слів, бо переслідувати і, тим більше влаштовувати бій, навряд чи усиківці мали бажання. В будь-якому разі, після, мовляв, тривалого переслідування гайдамаків, його припинили ввечері, бо настала темрява і «вже не видно було де й вони ділися». Саме тоді усиківці повернулися додому.

Можемо лише здогадуватись, які аргументи висунув усиківський отаман гайдамакам, але схоже на те, що аргументація була сильною. Дивує і те, чому невелика кількість козаків вирішила перемогти гайдамацьку ватагу. Імовірно, що для боротьби із супротивником використовувались не тільки словесні аргументи, але й щось суттєвіше, хоча жодних свідчень про наявність чи відсутність зброї у козаків Усиківки ми не маємо. Спробуємо, хоча б теоретично, спрогнозувати озброєння усиківців.

Характерно, що чимало авторів скульптур, пам'ятників, художників, дизайнерів намагаються при відтворенні образу козацтва Усиківки-Олександрії прималювати будь-якому, навіть рядовому козаку, пістоля. Це аб-

солотно неприпустима помилка, оскільки пістоль був елітною зброєю, доступною дуже обмеженому колу осіб через свою неймовірно високу вартість і користувалась нею винятково старшина.

Чи могли мати усяківці на озброєнні рушниці? Імовірно так, адже це вимагали не тільки документи, що були затверджені як офіційні вимоги до виборних козаків всієї Гетьманщини, але й необхідно було з точки зору безпеки. Варто згадати, що Усяківка була прикордонною територією, адже поруч в ті часи проходив кордон з Польщею, а на півдні пролягали степові обшири, що були доступні кримським татарам (киримли). Вони не тільки кочували у межириччі Інгулу та Інгульця, але й могли вступити у збройну сутичку з козаками. Разом з тим козаки Миргородського полку до кінця існування підрозділу не отримали рушницю та іншу зброю, що виготовлялись на замовлення²⁷.

Можемо прогнозувати те, що найімовірнішим варіантом рушниці, яка могла використовуватись усяківцями, була «формена козацька ручниця», яка була виготовлена вперше у 1735 році та затверджена у 1740 році як стандартна зброя підрозділів виборних козаків. Ця зброя була зручна кіннотникам, які переважно і були усяківці. Довжина цівки цієї рушниці була 1070 міліметрів, калібр – 16,5 міліметра, а довжина всієї рушниці – 1,4 метра за ваги 4,3 кілограма²⁸.

Щодо шабель, то оскільки найближчим до Усяківки були такі центри місцевого виготовлення холодної зброї як Чигирин, Черкаси і полкове місто Миргород, то швидше всього усяківці користувались саме шаблями на «козацький» манер, виготовленими у зброярнях цих міст²⁹.

Виключати те, що на озброєнні могли бути і шаблі польського чи турецького походження, не можна, адже Усяківка була, як ми вже зазначали, прикордонним з Польщею містом, а тісні контакти, в тому числі на рівні торгівлі, були також і з кирилми. Проте вартість такої зброї була значно вищою, ніж вітчизняних шабель.

Для забезпечення служби у війську усяківці повинні були мати не тільки рушницю, але й списи, згадані шаблі, ладівниці з патронами (сучасний патронташ), порохівницю (місткість для пороху), натруську

²⁷ Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р [Електронний ресурс] / Д.С. Вирський. – Київ, 2004. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/vyrskyj/32.html#Star>

²⁸ Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. [Електронний ресурс] / Є. Славутич // Військово-історичний альманах. – 2008. – №1(16). – Режим доступу: <http://www.orluka.h16.ru/kw03.html>

²⁹ Тоїчкін Д. Козацька шабля: XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження/Д. Тоїчкін. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – С.368

(місткість, з якої насипали порох на полицку рушниці), кульницю, вилупку, кисети з кулями, кремені, кресало, трут, шкіряну сумку.

Загальний вигляд озброєння козацької залоги Усиківки 30-50-их років XVIII століття міг мати такий перелік: рушниця зразка 1735 року, шаблі місцевого чи закордонного виробництва та стандартний набір військово-технічного забезпечення виборного козака. Вартість такого озброєння та спорядження складала не менше 31 рубля 22 копійок³⁰.

Чи брали усиківці участь у військових походах? Імовірно що так, адже саме у період створення Усиківки та її зростання, історія Гетьманщини заповнена майже безперервними військовими походами, зокрема участю у численних російсько-турецьких війнах. В багатьох кампаніях проти Туреччини, а також Кримського ханства брали участь козаки Миргородського полку (в склад якого входила Усиківка) на чолі з козацькими ватажками Д. Апостолом або Капністом.

Щодо одягу козаків Усиківки, то ми можемо з певною імовірністю стверджувати, що вона навряд чи сильно відрізнялась від загальних строїв Гетьманщини. «Розпорядження» 1735 року зобов'язувало кожного виборного козака мати такий набір одягу і спорядження: ярмолук з простого сукна, суконний жупан, козацьку шапку, ялові чоботи, вовняний чи полотняний пояс, шаровари з грубого білого сукна, білий овечий кожух та опанчу чи бурку. Саме тоді був затверджений єдиний для всіх виборних козаків і колір одностроєвого каптану – синій. Цей колір відрізняв виборних козаків від підпомічників та компанійців. У 1744 році всім виборним козакам було наказано носити новий однострій, який зберігся практично без змін наступні два десятиліття, тобто до часу скасування козацького устрою. Замість ярмолука чи верхнього каптану, козаки всіх полків Гетьманщини зобов'язані були одягати синю черкеску, яка замінили жупан і стала основою нового мундиру³¹.

Проте навіть тоді, коли козацькі підрозділи були частково розформовані, а частково перетворені на регулярні військові одиниці імперського війська, традиція одягатися чоловікам саме в жупан, залишилась у спадок в Усиківці-Олександрії. У XIX столітті місцевий дослідник В. Нікіфоров пише, що хоча і досить рідко, проте в місті можна було зустріти людину, одягнену в «національний верхній одяг, жупан».

---

³⁰ Репан А. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років / А. Репан. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – С. 33

³¹ Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження: Дис.... канд. іст. наук № 07.00.06 / Є.В. Славутич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 278 с.

Цікаво зазначити, що один з архаїчних елементів козацького побуту, а саме чоловічу зачіску, усиківці-олександрійці зберегли аж до кінця XIX століття. Волосся стригли коротко, проте не голили, як це зазвичай робили запорожці. Чоловіки відпускали також вуса, голилися, голили бакенбарди, тобто мали вигляд типового жителя Гетьманщини. Таку зачіску та її елементи вони називали стригтися «по-козацьки». Зачіски «по-козацьки» мало все молоде покоління олександрійців та чоловіки середнього віку. Виняток був для старих чоловіків, які могли не голитися. Імовірно, що саме такий вигляд свого часу був і у козаків-першопоселенців³².

Важливим елементом збереження козацьких традицій засновників було і відбиття у місцевій сакральній архітектурі традиційних для українського козацького бароко різновидів церковних споруд. Свято-Миколаївська церква міста, яку краєзнавці вважають першою відомою в місті спорудою, про яку збереглися писемні свідчення, була на початку XIX століття перебудована. Вигляд перебудованої церкви був дуже цікавим: «побудована вона була з міцного дерева, мала зіркову форму, з прибудованими з трьох сторін невеликими притворами, що надавало їй гарного вигляду. Схожої архітектури не вдавалося зустрічати в нашому краї... зразком...стилю може слугувати старий Новомосковський собор, з тією різницею, що він мав не три, а десять глав»³³.

Варто сказати, що новомосковський храм дослідники української архітектури вважають класичним зразком козацького бароко, в якому сакральні споруди будувались тридільними, хрещатими та з декількома поверхами, що символізували поверхи неба³⁴.

Природа тодішньої Усиківки-Олександрії була майже заповідна. В степах можна було побачити і диких коней-тарпанів³⁵ і навіть екзотичного для нашої місцини благородного оленя (*Cervus elaphus*). Відомо, що лови на цього рідкісного звіра організовувались аж до Бугу козаками Миргородського і Лубенського полків³⁶.

Степи в ті часи були практично не розорані, а територія краю подорожнім здавалася пустою, де можна було тільки іноді зустріти чумацькі

³² История города Александрия. Сборник краеведческих очерков В. Никифорова / сост. В.В. Голобородько.— Александрия: Информационно-развлекательный еженедельник "Городской курьер", 2009.— С. 63

³³ Там само.— С. 74

³⁴ Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура. Ілюстрований словник-довідник / Я. Тарас.— Львів : Національна Академія наук України: Інститут народознавства, 2006.— С. 212

³⁵ Жванко В.І. Бароківі закарпелки Олександрії /В.І. Жванко.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015.— С.26

³⁶ Кириков С.В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. / С.В. Кириков.— Москва: Наука, 1979.— С.153

валки. Через скорочення копитних звірів з'явилась густа і висока трава³⁷. Серед диких рослин були у степу терен, степова вишня, чияги та інші степові кущі³⁸.

Серед поширених у ті часи звірів, на яких полювали і вживали у їжу, був сайгак (*Saiga tatarica* L). У першій половині XVIII століття сайгак зустрічався в степах, в тому числі по Інгульцю, Інгулу, Ташлику, Синюсі і Мертвоводу³⁹.

Відомо про те, що на території, де розміщена нині Усиківка-Олександрія, були тарпани, вовки, лисиці, косулі, борсуки, ховрахи⁴⁰. В Інгульці часів козацтва ловили сомів, коропів, лящів, окунів, судаків, щук. Серед поширених дерев були звичні нам терен, осоки і тополи⁴¹.

В садках Задніпров'я вирощували черешню, бергамот, персики, абрикоси, айву, шовковицю, сливи, яблука, груші, вишні. В чагарниках та лісах росли дуби, липи, граби, в'язи, клени, верба. На полях вирощували зазвичай гречку, просо, овес, ячмінь та пшеницю⁴².

Образи козаків-засновників, яких часто-густо місцеве населення не розрізняло між запорожцями та гетьманськими реєстровими козаками, були настільки сильно вкорінені у свідомість жителів міста, що інформація про заселення міста передавалась у вигляді усної народної пам'яті аж до сучасності. Образно представив цей фрагмент усної історії міста один з видатних письменників-олександрійців Леонід Чернов-Малошийченко, коли у 1930 році у автобіографії згадує про свого батька: «Оженився, збудував хату – і зажив у славному місті – Олександрії, на Березівці, край колишнього старовинного запорозького шляху, біля якого з давніх давен осів хутором старий запорожець Вус, чийм ім'ям і звалось довгий час славне селище: Вусівка, – аж доки не перейменували його російські завойовники на Олександрію.

---

³⁷ Кириков С.В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. / С.В. Кириков. – Москва: Наука, 1979. – С.45

³⁸ Там само. – С.45-46

³⁹ Там само. – С.77

⁴⁰ Кириков С. В. Человек и природа степной зоны. Конец X-середина XIX в. / С.В. Кириков. – М.: Наука, 1983. – 187 с.

⁴¹ Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – С-Пб, 1787. – 226-228

⁴² Гильденштедт Йоган-Анто Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 р. / Й.-А. Гильденштедт; упоряд. А. В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2005. – 50 с.

Одним оком дивиться вона на Кремінчук і Чигирин, другим на «Слісавет», задрімала вона серед запеклих, одчайдушних, жагучих південноукраїнських степів»⁴³.

Образи козака засновника міста донедавна прикрашали і Палац урочистих подій у центрі міста, зокрема, у вигляді gobелену «Пісня про козака Уса» художників Івана Литовченка та Володимира Прядка. У банкетному залі Палацу також були використані образи козака-засновника⁴⁴.

Ім'я Усика було зафіксовано і в назві та інтер'єрах міського ресторану «Світлиця козака Уса», який нині перебудований і змінив назву. Саме у ресторані було реалізовано художниками Миколою Шкарапутою, Леонідом Тоцьким і архітектором Василем Смілянцем у 1968-1969 роках монументально-декоративні твори, а саме у залі для святкових церемоній⁴⁵.

Також була спроба увічнити пам'ять про козаків-засновників шляхом створення дендрологічного парку на місці намитого під час розчищення річки острова. Острів отримав неофіційну назву Заснова. Але ідея не була реалізована і сьогодні не збереглося не тільки пам'ятної дошки, але навіть насипаного кургану. Крім того, свого часу в Олександрії випускалось пиво місцевого виробництва з назвою «Козак Ус». Ім'ям козака-засновника також була названа місцева газета, яка певний час друкувалась в місті. Її засновником була середня школа № 1 імені Т.Г.Шевченка, а редактором і автором більшої частини публікацій Геннадій Могилей⁴⁶.

Важливим етапом відновлення історичної пам'яті про козаків-засновників стало перейменування у 2016 однієї з вулиць міста у центрі Олександрії на вулицю Григорія Усика за пропозицією громадськості та краєзнавців міста⁴⁷.

Відтворюючи повсякденне життя козацької громади, яка заснувала та розвивала місто Олександрію, тодішню Усиківку, як типового населеного пункту північно-східного Задніпров'я, можемо зазначити, що характер

⁴³ Чернов-Малошійченко Л.К. Кобзар на мотоциклі: вірші, гуморески, оповідання, листи, спогади про письменника / Л.К. Чернов-Малошійченко; упорядн. І.М. Задоля. – Одеса: Барбашин, 2005. – С.15

⁴⁴ Шинкаренко Д. Плац одружень з міста Олександрія Кіровоградської області, як джерело монументального новаторства 1960-х / Д. Шинкаренко // МСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2010. – Вип. 7. – С. 179-182

⁴⁵ Майданець-Баргилевич О.Л. Монументально-декоративне мистецтво, творене соломою, другої половини ХХ століття. Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. : Вип. 19. / О.Л. Майданець-Баргилевич. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. – 312 с.

⁴⁶ Голобородько В. Яким був козак Грицько Усик? / В.Голобородько // Городской курьер. – 2011. – 3 березня. – С.7

⁴⁷ Голобородько В. Перейменування вулиць Олександрії: пропозиції робочої групи, політичні емоції і назви на століття / В.Голобородько // Городской курьер. – 2016. – 11 лютого. – С.7

життя тодішніх поселенців був напіввійськовим. Про це свідчать нечисленні документи, розшук яких необхідно продовжити.

Наявна інформація про життя і побут Усиківки дає можливість цілком достовірно, ґрунтуючись на відомих історичній науці фактах, відновити характерні риси життя козаків-засновників. Разом з тим ці факти варто повідомляти, поширювати серед населення міста та краю. В них постає образ сміливих людей, що заснували населені пункти у необхідному на той час місці, мали змогу захищати свою територію та імовірно брали активну участь у тогочасних суспільно-політичних процесах, сприяли новій колонізації степової території Задніпров'я. Цьому сприяли багаті природні ресурси, можливості отримати збройну допомогу від гетьманського уряду.

Народна усна історична пам'ять про козаків, що заснували місто, мала продовження через століття та сьогодні реалізована в архітектурних, мистецьких творах, найменуванні вулиць.

Сьогодні постає питання про відновлення взаємозв'язку між історичними фактами та уявленнями громади, що нині є населенням міста Олександрії, заснованого козаками Миргородського полку Гетьманщини, як початкової форми української державності.

Відомості про автора: *Голобородько Віктор Валентинович*, редактор телерадіокомпанія «Контакт-ЛТД», член Національної спілки краєзнавців України, м. Олександрія.

Роман Базака

Українська видавнича справа, просвітня робота на Кіровоградщині періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1919 років

У статті розглянуто особливості видавничої справи української громади Кіровоградщини періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1919 років. Зокрема приділено увагу видавничій та просвітній діяльності місцевих проукраїнських громадських діячів, таких як М. Левитський та Т. Біланенко. Проаналізовано місце національно-патріотичних видань у системі преси краю 1917 – 1919 років.

Ключові слова: *видавнича справа, преса, газета, Кіровоградщина, національно-визвольні змагання, національно-патріотичні видання, політика, часопис.*

The article considers the features of publishing by the Kirovograd Ukrainian community during the period of the national liberation movement of 1917 – 1919. It focuses

on the publishing and public education of the local pro-Ukrainian public persons such as M. Levitskiy and T. Bilanenko. It analyzes the place of national-patriotic publications in the press system of the region during 1917 – 1919.

Keywords: *publishing, press, newspaper, Kirovograd, national liberation movement, national-patriotic publications, policy, journal.*

В статье рассмотрены особенности издательского дела украинской общины Кировоградской области периода национально-освободительной борьбы 1917 – 1919 годов. В частности уделено внимание издательской и просветительской деятельности местных проукраинских общественных деятелей, таких как М. Левитский и Т. Биланенко. Проанализировано место национально-патриотических изданий в системе прессы края 1917 – 1919 годов.

Ключевые слова: *издательское дело, пресса, газета, Кировоградщина, национально-освободительное движение, национально-патриотические издания, политика, журнал.*

Сьогодні, коли існує загроза соборності України іззовні та гостро поставлена проблема децентралізації управління ізсередини, для науковців пріоритетним напрямом є дослідження регіональних ідентичностей для пошуку механізмів національного об'єднання народу, який був століттями розділений, мав відмінну історію, мову та культуру, оскільки перебував у складі різних імперій. Крім того, актуальним є вивчення досвіду попередніх поколінь українських громадських діячів у розвитку видавничої справи та просвітньої діяльності.

Мета статті: проаналізувати особливості української видавничої справи та просвітньої діяльності на Кіровоградщині періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1919 років.

Знаковий етап розвитку української справи та зародження періодичної преси Кіровоградщини був пов'язаний з діяльністю українських політичних партій та громадських організацій. Відділи українських політичних сил з'явилися в Єлисаветграді ще в часи революції 1905 – 1907 років, проте справжньої політичної ваги набули вже після лютневої революції 1917 року. На той час певний вплив у місті та краї мала Українська партія соціалістів-революціонерів, яка заснувала по селах відділи народної оборони.

Під час виборів до Єлисаветградської Ради робітничих і солдатських депутатів 1917 року з-поміж 20087 виборців цивільного населення та 5233 – від військових частин за Українських соціал-демократів проголосувало 3640 цивільного населення та 1000 виборців із військових частин [1]. Більше голосів набрав тільки Єврейський національний блок та каде-

ти. Отже, майже третину місцевих органів влади становили проукраїнські діячі.

Центральна рада не проводила у Єлисаветграді систематичної просвітньої діяльності та не видавала жодного офіційного періодичного видання. Організацію інформаційної діяльності взяли на себе проукраїнські громадські товариства та окремі небайдужі активісти. При єлисаветградському відділенні Селянського Союзу видавалася газета «Известия Елисаветградского Крестьянского Союза», яка виходила у друкарні І. Пікуса двома мовами й у першу чергу представляла інтереси свідомих українців – переважно заможних селян.

Газета була соціалістично спрямована. Перший номер – за 8 квітня – був присвячений актуальним суспільно-політичним та офіційним питанням, що стосувалися життя селян: «Організація особливого земельного комітету», «Про передачу в казну кабінетських земель», «Хлібна монополія», «Постанова про передачу хліба у розпорядження держави», «Тверді ціни на зернові хліба у районах виробництва» та повідомлення від Тимчасового Уряду «Тверді ціни на предмети першої необхідності». В наступних номерах публікувалася офіційна інформація та про діяльність Тимчасового Уряду.

Вже в № 2 від 15 квітня були вміщені проукраїнські матеріали, в яких підіймалися питання незалежності України, розвитку рідної школи та національної освіти загалом. Так, у матеріалі П. Христюка «Товариші Кооператори-селяне», окрім питань екзистенції селян у час революції, автор підняв питання рідної мови: *«Треба вжити заходів, щоб у стінах школи нашої негайно залунало рідне слово... і слово наше повинно голосно залунати по всій країні нашій – в церкві, в суді, а насамперед – в школі. Слово рідне – велика сила, велика зброя і ви, товариші, негайно повинні взяти ту зброю до своїх рук»*. Публіцист наголошує на необхідності патріотичного виховання у школі задля захисту своєї незалежності: *«Ради сільські й волостні, станьте як найближче до справи освітньої, подбайте про те, щоб ваших дітей навчали доброї науки і рідним словом. Темнота народня – найбільший ворог волі народньої.... У вільній країні всі громадяни повинні бути зрячими, письменними, щоб не підкралися до волі вороги наші і не вкрали її у нас»*.

У цьому ж номері був поміщений матеріал громадського діяча, політика, члена Центральної Ради Ф. Матушевського «Царь чи Республіка?», присвячений історії та державності України, ментальності українського народу, тонкощам міжнародних відносин України та «Московської держави». Основна ідея публікації – автономія чи навіть неза-

лежність України у складі Росії: *«Невже ж ти, великий і вільний Народе Український, знаючи оці всі кривди, які ти 250 літ витерпів, знову захо-чеш свою голову у Московське ярмо всунути?.. Демократичною, автономною, незалежною вона і повинна знову стати серед об'єднаних у одному союзі автономних країн Російської федеративної республіки»*. Стаття згодом була видана окремою листівкою у Києві 9 квітня товариством «Час» [4].

Українські сили Єлисаветграда розуміли необхідність ґрунтовної просвітницької роботи, оскільки місцеве населення не мало патріотичної освіти й не усвідомлювало інтересів національного відродження. Так, у № 4 від 1 травня 1917 року було вміщено матеріал, очевидно, передрукований із Київської преси, кооператора В. Ігнатієнка (а згодом – видатного українського бібліографа та пресознавця) «Чергова робота». Автор популяризував справу просвіти, наголошував на необхідності відкриття осередків організації «Просвіта» у всіх містах України, оскільки народ потребує знань, щоб запобігти поневоленням: *«Мусимо стати до роботи і ми – українці. ...Треба в селах найшвидше засновувати просвітні товариства, книгарні, улаштовувати прилюдні читанки, бесіди... Беріться до праці коло культурного освідомлення селянських, народніх мас»*. В. Ігнатієнко наголошував на необхідності заснування найголовнішого осередку освіти – україномовної школи, бо існуюча школа чужа для української дитини: *«Отже, борці за рідну школу, учителі і вся свідома інтелігенція, гуртуйтеся і беріться за роботу, навчайте в школах українською мовою. Закладайте бібліотеки українські по школах»*. Для зразка під статтею редакція опублікувала статут товариства «Просвіта».

Згодом у газеті почали з'являтися агітаційні матеріали за соборність України. Так, в № 16 від 30 серпня 1917 року на першій шпальті була опублікована стаття О. Семененка, в якій автор демонстрував незгоду з Тимчасовим Урядом щодо складу українських земель та закликав мешканців України до національного самоусвідомлення.

У тому ж номері був поміщений протокол Українського Селянського Повітового з'їзду, який 13 – 14 серпня провела Українська міська рада – альтернативна міська влада від УЦР. До складу Ради входили декілька проукраїнських організацій: Український соціалістичний робітничий клуб, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія та інші. Українські сили мали свій варіант назви міста – Єлисавет, який функціонував паралельно з офіційною. Вперше він з'явився на шпальтах преси саме в «Известиях Єлисаветградского Крестьянского Союза» й у подальшому використову-

вався всіма українськими урядами та в українськомовному більшовицькому дискурсі аж до перейменування міста в Зінов'євськ у 1924 році. Програма з'їзду складалася з низки доповідей: «Історія України», «Українська Центральна Рада і сучасний момент», «Шкільна освіта», ряду доповідей сільськогосподарської тематики тощо. Головою з'їзду обирали українського есера Акацатова, замісником – голову повітової управи Т. Біланенка, писарями – О. Семененка та Г. Нестеренка.

У 1917 році у Єлисаветграді була заснована «Просвіта». Товариство проводило культурно-просвітню роботу, засновувало бібліотеки-читальні, у яких передплачували, крім місцевих, низку всеукраїнських періодичних видань: «Одесская мысль», «Вільне життя», «Наше село», «Нова Рада», «Народна Воля», «Відродження», «Робітнича газета», «Самостійник», «Київ», «Мысль», «Шлях», «Літературно-науковий вісник», «Вільна Українська школа», «Внешкольное Просвещение», «Просвітянин», «Комашня», «Кооперативна Заря», «Народня справа», «Сільський Господар» та інші, причому бібліотека постійно поповнювалася.

У № 18 меншовицької газети «Трудовая жизнь» від 20 вересня 1918 року в рубриці «Місцеве життя» міститься інформація про утиски «Просвіти» єлисаветградськими більшовиками, яка мала згорнути просвітницьку роботу. Проте з посиленням проукраїнських позицій у місті «Просвіта» знову відновила свою діяльність.

Справі розвитку українського дискурсу Кіровоградщини прислужився «артільний батько» М. Левитський. Будучи активним громадським діячем та, з 1917 року, членом Центральної Ради, Микола Васильович підтримував зв'язки з усіма активістами українського відродження. О. Семененко про «артільного батька» писав: *«В революційні роки його своєрідну постать можна було бачити на всіх майже з'їздах. Його присутність у тодішньому житті я б не оцінював політичними мірками. ...Левитський був ...символом народолобного, ідеалістичного, чесного світу. Називали ми його батьком, якимось просто і по-сімейному»* [7, с. 32].

Про справу просвітництва М. Левитського написав у спогадах О. Семененко: *«Не одну таку поему надрукував Пікус і не одну сотню роздав їх по Україні Левитський. ...Ніхто не скаже, скільки уяви розгойдали його прості наївні віршики в ті гарячі часи, коли Київ не встигав упоратися з незвичайними вимогами. І не всує писав їх старий народник»* [7, с. 33].

З-поміж інших українським книжок, виданих у Єлисаветграді у час національно-визвольних змагань, була книга В. Качинського «Рішення земельного питання» (1917 рік) [6, с. 120] та праці українського громадсь-

кого діяча, кооператора Т. Біланенка «Провідна зірка кооперації» та «Правила реєстрації кооперативних товариств», видані у 1918 році [5].

У лютому на територію Української Народної Республіки були введені війська Німеччини та Австро-Угорщини, які, за угодою між УНР та державами Четверного союзу, мали допомогти уряду України відбитися від більшовицької навали. 21 березня австро-угорські війська вступили до Єлисаветграда [1, с. 324].

Чужоземні війська не завоювали собі авторитету у жителів краю, бо почали каральні акції, втручання у внутрішню політику уряду та реквізиції, що посилювали ненависть до загарбників. З 10 до 14 травня у місті більшовики провели мітинги проти гетьманату П. Скоропадського та піднімали дрібні повстання по селах повіту. Для контролю повсталих територій у червні до Єлисаветграда прибув легіон Українських Січових стрільців, які дислокувалися до того в Олександрівську: *«Австрійське військове командування, занепокоєне зростанням популярності В. Вишиваного та УСС серед місцевого населення, вирішило передислокувати очолювані ним підрозділи в найбільш загрожені повстанцями райони Херсонщини»* [8, с. 44]. Так, 10 червня 1918 року групу В. Габсбурга було перекинуто з Олександрівська до Єлисаветграда, а в кінці червня до міста прибули Кіш та вишкіл УСС.

Стосунки населення й січовиків добре склалися, на відміну від німецьких та австро-угорських військ, оскільки УСС зупинили грабіжницьку політику окупантів, брали майно жителів під охорону, зупинили розправи над людьми. Перед вступом на землі Наддніпрянщини полк отримав наказ: *«Ніяких насильств і боротьби не зводити, а суперечки полагоджувати поки що своїм громадським судом. Кара смертна заборонена... Поводження з людьми має бути чемне. Говорити тільки по-українськи до населення»* [3, с. 185].

Січові стрільці на Єлисаветградщині проводили просвітницьку роботу. В. Вишиваний згадував *«Всюди, де тільки було треба, йшли стрільці з охотою помагати братам у розбудові українського життя»* [8, с. 142 – 143]. У Єлисаветграді УСС не видавали преси, на відміну від Олександрівська, де січовики дислокувалися до Єлисаветграда. Проте появу першої української преси Олександрівська, а саме – часопису «Січ», дослідниця історії преси Запоріжжя Т. Хітрова пов'язує з інформаційною діяльністю УСС [9, с. 111].

Січовики не перенесли до Єлисаветграда свій часопис, як робили це інші війська. Після відходу легіону з Олександрівська гетьманський комісар закрив часопис «Січ» та заарештував його працівників, відомості

про що знаходимо у спогадах В. Вишиваного [8, с. 144]. Імовірно, саме жорстокі дії з боку гетьманської адміністрації завадили УСС видати в Єлисаветграді свій часопис.

Культурно-освітня робота Січових Стрільців на Єлисаветградщині полягала в підтримці місцевих «Просвіт» та народних шкіл, організації читалень та аматорського драматичного гуртка, оркестру та різноманітних масових заходів. Влітку, коли школи були закриті, стрільці організовували народні, вечірні, недільні школи з однією метою: розповісти про славне козацьке минуле, розбудити національну свідомість селян. Драматичні гуртки виникали спонтанно та повсюди, стрільці приєднувалися до гуртків «Просвіти», організовували свої. Населення краю полюбляло стрілецькі вистави. С. Тобілевич (вдова І. Тобілевича) високо оцінювала культурно-освітню, пропагандистську роботу стрільців серед селян та міщан. Вона писала: *«Люде мені оповідали, що коли в неділю стрілецький хор співав у церкві під час служби божої, то народу було так багато, як на Великдень. А коли у школі відбувалися відчити з історії минулого України, то людей теж було багато, а коли увечері грали яку комедію чи драму, то половина народу мусіла за браком місця стояти за театром»* [2, с. 27]. Наскільки дружні стосунки склалися між місцевими жителями та галичанами, що й ті, й інші тяжко сприйняли переведення УСС з Єлисаветграда, В. Вишиваний згадував: *«З болючим серцем ми покидали Наддніпрянщину»* [8, с. 146].

Перший українськомовний часопис Кіровоградщини «Новий шлях» вийшов у 1918 р. Протягом того ж року національно-патріотичну пресу видавали Єлисаветградське повітове земство та Кредитний Союз кооператорів, який підтримував політику Українського національного союзу.

Очільником місцевих кооператорів та УНС у Єлисаветграді був чиновник Т. Біланенко. Під його редакцією Кредитовий союз з 28 вересня 1918 року почав видавати кооперативно-громадський тижневик «Наша хата».

З 15 січня 1919 року замість додатку почала виходити щоденна газета «Наша Хата» з підзаголовком «Щоденна громадсько-політична кооперативна газета». У вихідних даних зазначалося, що 1919 – перший рік видання, редактор – Т. Біланенко.

Пропаговані часописом ідеї втілювалися в життя свідомими українцями Єлисаветграда. В 1918 році редактора «Нашої хати», голову повітової управи Т. Біланенка було обрано очільником Єлисаветградської спілки споживачів товарів. За його правління організація виділила 10 тис. карб.

на підтримку місцевої «Просвіти», 5200 карб. – на курси українознавства [3, с. 233].

Трагічною була доля Т. Біланенко. Опираючись на спогади українського політичного діяча періоду національно-визвольних змагань початку ХХ століття І. Мазепи, кіровоградський історик та краєзнавець С. Шевченко писав: *«За спогадами І. Мазепи (1920 року він у якості голови уряду УНР тасмно відвідав наше місто) в одному тільки Єлисаветі... влітку 1919 року денікінці замордували 18 українців, між ними Т. Біланенка – члена Трудового Конгресу і голову єлисаветградського “Союзу споживчих товариств», Григорія Островського – молодого місцевого діяча та інших. Цих прізвищ на кам'яній брилі в парку немає: радянські органи пам'ять українських політиків не увічнили, а своя влада до міста більше не поверталась»*[10].

Т. Біланенко не був воїном у традиційному розумінні, проте зробив чи не найбільше з усіх жителів Кіровоградщини початку ХХ століття для національно-патріотичного, духовно-культурного та політичного відродження України.

Останнім українськомовним часописом краю став військовий орган «Республіканець», що видавався з грудня 1918 до лютого 1919 р. штабом Південно-Східної групи Республіканських військ УНР у Єлисаветграді.

Встановлено значення проукраїнських часописів у формуванні національної свідомості місцевого населення в активізації національно-визвольного й духовно-культурного руху на Кіровоградщині, за умов антиукраїнської політики російських урядів. Українська преса Кіровоградщини 1917–1919 рр. представляла інтереси місцевого населення: інформувала про реальну соціально-політичну обстановку в Україні; вела ідейно-політичне протистояння з поневолювачами; гуртувала навколо себе українську громаду; пояснювала історико-культурні причини загарбання українців іншими народами; популяризувала освіту; відстоювала ідеї рідної мови, школи, культури та історії українського народу; пропагувала ідеї державності й соборності України.

Джерела та література:

1. Боротьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник документів і матеріалів / Упор.: Є. Горбунова, В. Калініченко, Т. Калмикова, Т. Михайлова; ред. кол.: П. Боковиков, Д. Вовчанський, М. Гавриленко, О. Гора, Є. Горбунова та ін.. – Кіровоград : Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 351 с.

2. Вівсяна І. Українські січові стрільці на Єлисаветградщині. Навчально-методичні матеріали для вчителів / І. Вівсяна – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2001. – 68 с.
3. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / П. Кизименко. – Кіровоград : Поліграфійно-видавничий центр “Мавік”, 2003. – 246 с.
4. Цар чи республіка? [Листівка] / Ф. Матушевський. – Київ: Друк. [Т-ва] “Час”, 1917, квіт., 9. – 1 арк. з зв. в 1 стп.; 24 x 16 см.
5. Наша Хата. – Єлисавет, 1919, – № 11, 25 січня.
6. Романюк Н. Видавнича справа в Єлисаветграді : монографія / Наталя Сергіївна Романюк; за ред. д-ра філол. н., проф. Миколи Тимошика; авт. передм. д-р філол. н., проф. Микола Тимошик. – Київ : КВІЦ, 2014. – 156 с.
7. Семененко О. Харків, Харків... / Олександр Семененко. – 2-ге вид. – [б. м.] : Сучасність, 1977. – 240 с.
8. Терещенко Ю. Український патріот із династії Габсбургів: Науково-документальне видання / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – Київ : Темпора, 2011. – 408 с.
9. Хітрова Т. Періодичні видання Запорізького краю початку XX ст.: типологічна система : монографія ; каталог видань ; хрестоматія / Т. Хітрова. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. – 284 с.
10. Шевченко С. Карателя Слашова увічнили, а про його жертви в Кіровограді не пам'ятаємо [Електронний ресурс] : Шевченко С. // Перша електронна газета. – Режим доступу: <http://persha.kr.ua/news/.html>

Відомості про автора: *Базака Роман Вікторович, старший археограф Державного архіву Кіровоградської області, викладач кафедри видавничої справи та редагування Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький.*

Юрій Бондарчук

Суспільно-політичні настрої жителів Єлисаветграда в період національно-визвольної революції 1917 року

В статті вперше вводяться до наукового обігу раніше не дослідженні архівні джерела. Національно-державотворчий і соціально-визвольний рух розглядаються на основі аналізу ролі і місця партійно-політичних структур у боротьбі за владу в регіоні, показано динаміку змін у співвідношенні партійно-політичних сил та зміну в настроях суспільства. Результати дослідження доповнюють і поглиблюють наукові знання з історії боротьби українських національно-патріотичних сил в період Української революції 1917 року на Єлисаветградщині.

Ключові слова: національна революція, політичні партії, Тимчасовий уряд, Центральна рада.

This article introduces for the first time into scientific circulation ішчу previously uninvestigated archival sources. National and state-building and social liberation movement is considered on the basis of the analysis of the role and place of party-political structures in the struggle for power in the region, shows the dynamics of changes in the ratio of political forces and a change in the attitudes of society. The results of the investigation supplement and deepen scientific knowledge of the history of struggle of Ukrainian national-patriotic forces during the Ukrainian revolution of 1917 in Elisavetograd.

Keywords: national revolution, political parties, the Provisional Government, The Central Rada (Council) of Ukraine

В статье впервые вводятся в научное обращение ранее не исследованные архивные документы. Национальное государственно-образующее и социально-освободительное движение рассматриваются на основе анализа роли и места партийно-политических структур в борьбе за власть в регионе, показана динамика изменений в соотношении партийно-политических сил и в настроениях общества.

Ключевые слова: национальная революция, политические партии, Временное правительство, Центральная рада.

Револуції завжди є помітною подією в історії і в політичному житті, а тому це поняття активно використовується як істориками, так і представниками інших суспільних наук. Але, мабуть, найбільший інтерес викликають революції, під час яких відбувається прорив нації до власної державності й соборності, національного відродження.

Так склалося, що наш край був епіцентром громадянської війни: на його території діяли п'ять армій (УНР та українські січові стрільці, більшовики, денікінці, прихильники Махна, німецькі війська). Одні уродженці Єлисаветградщини (Л. Троцький, Г. Зінов'єв) були ідеологами і нахненниками більшовиків у Росії, а інші (В. Винниченко, М. Левитський) прагнули відродити українську націю та створити незалежну українську державу. Формування основ громадянського суспільства в нашій державі, посилення ролі і відповідальності політичних партій, громадських об'єднань за долю України вимагають від дослідників правдивого, об'єктивного і неупередженого аналізу історичного минулого нашого народу. Особливо це стосується періоду національно-визвольних змагань 1917 року, коли були зроблені реальні спроби створити свою незалежну державу в умовах революції.

Дослідження подій національно-визвольних змагань актуалізується й сьогодні. Сучасна російсько-українська війна так само бере витoki із невирішених питань, поставлених початком ХХ ст. Не всі країни зуміли побудувати модерне, транспарентне, інтегроване в світовий процес

суспільство. Для однієї зі сторін конфлікту тоталітарний режим минулого, поділ світу за сферами впливу країн, «що мають свої природні та історичні інтереси», став зразком та орієнтиром у конструюванні політичної моделі сьогодення. Саме рецидив мислення політиків сучасної Росії категоріями XIX – XX ст. став основною причиною найбільшої зовнішньополітичної кризи XXI століття. Молода українська держава XXI ст., як і на початку XX ст., зазнала зовнішньої агресії з боку російської держави. Як і 100 років тому змушена виборювати право на свою власну ідентичність та самостійне існування. Засоби і методи т. зв. гібридної війни нічим не відрізняються. Їх арсенал той самий, а історичні паралелі очевидні. Інспірування зовнішньої агресії під внутрішній конфлікт. Створення маріонеткових «народних» республік, які начебто ведуть громадянську війну із центральною владою.

Метою роботи став аналіз архівних документів та опублікованих джерел та дослідження суспільно-політичних настроїв мешканців Єлисаветрада в 1917 році.

Під час написання роботи використовувалась література радянського часу, спогади українських емігрантів та історичний доробок науковців періоду незалежності України. Об'єктивну картину дослідження забезпечує аналіз наукових статей всіх трьох періодів та порівняння різних поглядів на проблему дослідження.

У зв'язку з поразкою визвольних змагань і встановленням в Україні тоталітарного режиму у вітчизняній історіографії революційні події поч. XX ст. були поставлені під жорсткий ідеологічний контроль. Радянські історики вивчали ці події лише під кутом зору цивілізаційних, моральних та ідеологічних переваг більшовицької пролетарської революції. Отже, радянська історіографія взагалі не ставила перед собою мети дослідити процес українського державотворення, а відповідно, і його особливостей в регіонах, зокрема й і на Єлисаветградщині. Разом з тим не можна стверджувати, що тема, яка досліджується, взагалі оминалася істориками СРСР – у певному ідеологічному обрамленні вони все ж торкалися її. Фундаментальними працями радянського часу про наш край були «Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область» (1972)., «Боротьба робітників і селян за встановлення радянської влади на Єлисаветградщині (Березень 1917-лютий 1918 рр.)».

Варто визначити і спогади українських емігрантів, які були творцями та учасниками революційних подій 1917-1918 рр. Основною літературою мемуарного типу стали праці наших земляків «Нотатники» (1936-1968) Є. Маланюка та «Відродження нації» В. Винниченка. Вони дають цікаву

інформацію не тільки про важливі політичні та військові акції, але й про особисті стосунки у середовищі політичного керівництва УНР. Спільними для них є надмірна упередженість в оцінках тих чи інших подій.

Значну частину інформації, отриманої під час написання роботи, мають видання періоду незалежності України. Вагомий внесок у дослідження регіональної історії початку ХХ ст. та національно-визвольної революції внесли місцеві краєзнавці О.Кизименко, О. Житков, С. Шевченко, О. Синенко та ін. Підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати: незважаючи на вагомий внесок у наукову розробку теми, вона потребує подальшого дослідження з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки і розгляду досліджуваної проблеми. Аналітичний огляд літератури підтверджує також, що праць, в яких би комплексно вивчалися події національно-визвольних змагань на Єлисаветградщині ще немає.

Джерельна база дослідження опирається на архівні документи, що зберігаються в Кіровоградському обласному державному архіві. Нами опрацьовані фонди Єлисаветградської міської думи, міської управи та громадських організацій, що діяли на території краю в 1917-1918 рр.

Більшість земель сучасної Кіровоградщини на початку ХХ століття входили до Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонщини, а також Уманського та Чигиринського повітів Київщини, Балтського й Гайсинського повітів Поділля.

На початку ХХ століття на території краю проживало більше 1 мільйона чоловік. Міське населення складало понад 11 % загальної кількості. Найбільшими містами були Єлисаветград, Бобринець, Олександрія, Новогеоргіївськ, Новомиргород.

Понад 88 % населення краю мешкало в сільській місцевості. Більшість селян були малоземельними. Про це свідчать дані «Статистико-економічного огляду по Єлисаветградському повіту за 1917 рік», де вказано дані по землеволодіннях [1, Арк. 8]. З початком Першої світової війни значна частина чоловіків була мобілізована у діючу армію. За даними «Статистико-економічного огляду по Єлисаветградському повіту за 1917 рік» число осіб, мобілізованих до війська за період 1915-1917рр., становить 76638 осіб. З мобілізованих осіб 1914-1917рр. повернулось до повіту 23 591 чоловік [2, Арк.113]. Тому через нестачу робочих рук збір зернових зменшився, а 1915 р. посівні площі Єлисаветградського повіту скоротилися порівняно з 1913 р. на 18 %. (Див. табл. 1)

Таблиця 1

Роки	Повіт	Врожайність
1913	Єлисаветградський	66 млн. пудів
	Олександрійський	35 млн. пудів
1915	Єлисаветградський	48 млн. пудів
	Олександрійський	25млн. пудів

Тяжкі соціально-економічні умови проживання великої частини населення краю спонукали його до участі в загальноросійських і місцевих політичних акціях. Виникають соціал-демократичні осередки в Єлисаветграді, Олександрії, Аврамівці, Мар'янівці, Глодосах, Рівному. Зокрема певний вплив мала Українська партія соціалістів-революціонерів. До неї належали відділи Української народної оборони по селах, які ставили завдання знищити існуючий лад шляхом збройного повстання і добитися автономії України. Члени цієї організації були в Івангороді, Новій Осоті, Трилісах на Олександрівщині. [3, с. 55]

Також на території Єлисаветградщини працювали представники окремої Української соціал-демократичної партії «Спілка», яка вимагала змінити існуючий лад в Росії і замінити його демократичною республікою та висувала ідею автономії для Малоросії та злиття її з Австрійською Галичиною. Успіху цієї організації на місцях сприяла не тільки агітаційна література, що видавалась українською мовою, але й відмова від поміркованих аграрних вимог: «спілчани» агітували за конфіскацію поміщицьких земель. Соціальну базу організації складали переважно службовці земських управ та вчителі земських шкіл, як наприклад І. Шевченко, вчитель у с.Солоному Єлисаветградського повіту. [4, Арк. 46]

В Єлисаветграді виникла громада Всеукраїнської безпартійної загальної демократичної організації, яка була помітним чинником українського національного руху. Але з початком Першої світової війни український народ опинився в дуже тяжкому, прямо трагічному становищі. Царський уряд уже в перші дні війни став здійснювати широкомасштабну антиукраїнську акцію, маючи на меті повністю ліквідувати український рух, вважаючи його «сепаратизмом» і «мазепинством». «Кінець українству!»—таке було гасло царської адміністрації. В Єлисаветграді влада не дозволила зареєструвати громадське товариство «Рідна хата» імені М. Кропивницького. Українофільські настрої проявлялися і під час легальних чи заборонених Шевченківських свят в Єлисаветграді, Олександрії та інших населених пунктах краю. У 1914-1915 рр. було засудже-

но до ув'язнення і каторги 21 організатора страйків і збройних виступів. За вироками військово-польових судів страчено 85 осіб. Під час реакції закрито 7 із 9 елисаветградських профспілок. [5, с.12]

Таким чином, початок ХХ ст. в історії краю відзначився новим змінами в економічній сфері, активізацією суспільно-політичного життя. Але на кінець 1916 року в Україні і взагалі на території Єлисаветградщини, зокрема спостерігалися кризові явища в промисловості, сільському господарстві, суспільство все більше охоплювали антивоєнні та антиурядові настрої. Соціально-економічна криза посилювалась боротьбою українців за національні права.

27 лютого у Росії перемогла демократична революція. В Єлисаветградському повіті тільки 5 березня елисаветградці дізнались про зречення імператора Миколи II, про створення Тимчасового уряду, познайомились з програмою його дій. Ставлення елисаветградців до цих подій ілюструє замітка в газеті «Голос Юга»: «По місту. На вулицях небувале поживавлення... Біля контори «Голосу Юга» тисячний натовп жеде випуску телеграм...Звістка про петроградські події викликала у всіх прошарках суспільства велику радість. На вулицях зовсім незнайомі люди вітали один одного.» [6, с.195]. У селі Каніжі селяни організували свято революції, у якому взяли участь близько 10 тисяч чоловік. В тій же газеті «Голос Юга» було надруковане і інше повідомлення з села Олексіївки: «Радісна звістка про великі події у Петрограді прийшла в наше село увечері 5 березня. Радість всіх, хто тільки дізнався про те, що відбулося, передати неможливо. Люди кидалися один одному в обійми, цілувалися і плакали сльозами радості» [6, с. 194]. У номері від 11 березня вперше за всю історію існування газети «Голос Юга» з'являється заклик українською мовою «Від Єлисаветградської спілки кредитних та позико-заощадних товариств до кооперативів повіту» [3,с.79].

Революція відкинула всі обмеження на громадські об'єднання, тому відразу в місті створюються та активізують свою діяльність найрізноманітніші міські організації-товариства: єврейське товариство ремісничої праці, комітет допомоги жертвам війни, елисаветградське відділення все-російської селянської спілки та інші. Зрештою, з найвпливовіших організацій міста і краю виділився загальноміський комітет, створений «щоб забезпечити порядок та полегшити продовольчі ускладнення». Загострення політичної боротьби вимагало створення власних збройних сил. У Єлисаветграді поліція частково роззброєна та перейменована в «народну міліцію», а з патріотично налаштованих робітників-українців

була створена кінна сотня «Вільного козацтва» під керівництвом ротмістра Акацатова [7, с 16].

7 березня на місцеву політичну арену вийшла Рада робітничих депутатів, яка обрала свій виконком, створивши зародок ситуації двовладдя. Проте процес створення органів влади пішов ще далі: 29 березня на зборах робітників – українців усіх міських заводів за участю багатьох представників української інтелігенції, артистів української трупи, студентів була обрана Постійна Рада. 14 березня прибув з Петрограда член Державної Думи, голова повітової Земської управи С.Т. Варум-Секрет, призначений князем Львовим комісаром Єлисаветградського повіту. До цього його обов'язки виконував в.о. голови земської управи І.Є.Мар'янович [6, с 92].

Отже, на Єлисаветградщині, як і в усій Україні почала складатися система тривладдя, коли одна сила (загальноміський комітет) підтримувала Петроградський Тимчасовий уряд, інша (виконком Ради робітничих депутатів) – Петроградський виконком Ради солдатських і робітничих депутатів, а третя (Постійна Рада) – київську Центральну Раду, проте до початку літа 1917 року найбільший вплив мали політичні сили, орієнтовані на Тимчасовий уряд.

Після Лютневої революції політичне життя краю характеризується надзвичайною громадською активністю. У другій половині березня поглибились революційні процеси і в національно-демократичному напрямі. Протягом кількох місяців тільки на губернському рівні відбулася низка установчих з'їздів, зокрема селянські з'їзди у Херсоні (3-4.04.1917р.) та Миколаєві (30.04 – 04.05.1917р.), з'їзди рад селянських депутатів у Одесі (14 – 17.08.1917р.) та Херсоні (25 – 29.09.1917р.), обласний селянський з'їзд в Одесі (6 – 8.04.1917р.) та з'їзд громадян-хліборобів у Херсоні (23 – 25.04.1917р.), український національний з'їзд (28 – 30.06.1917р.) та з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів (17 – 21.08.1917р.) у Одесі тощо [8, Арк. 7, 10, 16, 34].

Як тільки-но прибув новий комісар повіту С.Т.Варум-Секрет, то з часом почалось налагоджування життя в повіті. 18 березня міська Дума Єлисаветграда поповнилася представниками міських громадських організацій та загальноміського комітету. Налагоджувалось і повсякденне життя, проте тут же давала про себе знати і криза: талонна система, обмеження споживання цукру, гасу [6, с.120].

Рада робітничих депутатів, яка була створена 7 березня, в цей період була представлена течіями:

– меншовики (лідери Штамм і Гайсинський);

- українські соціалісти (лідер Біланенко);
- есери (лідери Сирота і Шиндель);
- бундівці (лідер В. Тьомкін);
- більшовики (лідери Скульський, Чернишов)

Рада робітничих депутатів користувалась авторитетом серед населення. Селяни с. Кучерівки Цибулівської волості Олександрійського повіту у своєму зверненні до Єлисаветградської Ради писали: «Збори селян... на чолі з представниками виборних сільського комітету висловлюють з глибоким і щирим почуттям побажання успіху Єлисаветградській Раді робітничих і селянських депутатів у боротьбі за дорогу, довгождану всіма нами свободу... У нас абсолютно нема інтелігентних сил, і ми сподіваємось, що Єлисаветградська Рада робітничих і солдатських депутатів подасть нам посильну допомогу в роз'ясненні питань, що нас хвилюють» [9, с.21]. До Ради також звертались у разі виникнення конфліктних ситуацій. Наприклад, правління профспілки млинарських робітників виробило вимоги до власників млинів щодо встановлення восьмигодинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці робітників і при цьому попереджало: «Ці вимоги повинні бути виконані в триденний строк, у противному разі конфлікт передається до Ради робітничих і селянських депутатів» [9, с.16].

Слід зауважити, що меншовики, бундівці, есери становили більшість у Єлисаветградській Раді робітничих і солдатських депутатів. Більшовики на відміну від крупних промислових регіонів не мали значної підтримки. Про це свідчить той факт, що 10 березня під час засідання Єлисаветградської Ради робітничих депутатів більшовики змушені були об'єднатись з соціал-демократичною організацією, до складу якої входили меншовики і бундівці. А інакше і не могло бути, адже в перші дні революції місцева група більшовиків налічувала всього 12 чоловік, тобто всупереч радянській історіографії, яка приписувала більшовикам провідну роль в революційних подіях, історичні документи стверджують протилежне. Навіть на час створення самостійної організації 17 вересня 1917 року кількість більшовиків в організації міста Єлисаветграда становила 40 осіб. Зрозуміло, що при такому розкладі політичних сил на прийняття важливих рішень партія більшовиків могла вплинути дуже мало.

З травня і по червень політичне життя на Єлисаветградщині помітно стабілізувалося. На порядок денний висуваються соціально-економічні проблеми, що стають наріжним каменем діяльності практично всіх політичних сил. Про це свідчать назви статей: «Куди йдемо?», «Падіння курсу карбованця», «Старі слова і нові задачі для життя» та ін. [6, с.87]

Для боротьби з цими явищами міська дума у червні навіть змушена була створити спеціальний міський продовольчий комітет. Із «Журналу засідань Єлисаветградської міської думи»: зібрання визнало необхідним «вырабатывать меры к проведению мирного течения жизни в городе и к облегчению мирной жизни населения продовольствием и предметами первой необходимости»[10, Арк. 16].

Дуже активними в цей період були прихильники автономії України, а саме українська соціал-демократична робітничка партія. На шпальтах газети «Голос Юга» вони постійно друкували статті «Українці», «Серед українців», «Українська мова», «Українське питання» тощо. Слід зауважити, що УСДРП працювала під гаслом «Без національного визволення не може бути визволення соціального»[11, с. 79], тобто теж прагнула соціальної справедливості. Вона висувала гасла, які мали загальну підтримку населення: автономія України, аграрна реформа, загальна демократизація суспільного життя. Погляди українських соціалістичних партій підтримувала і «Просвіта», яка відновила свою роботу 7 квітня 1917 року. У своєму статуті товариство зазначало, що має на меті: «пробудження, розвиток і укріплення національної самосвідомості українського народу, національне єднання його через організацію національно-культурних закладів». [6, с. 200] 15-16 березня місцевою українською громадою від Київської Ради «поступовців» була отримана телеграма такого змісту: «Проводьте визнання громадськими організаціями, містами та земствами контакту з Києвом як центром Краю. У цьому початок об'єднання...Єфремов» [6, с.135]. Зрештою означені процеси призвели до створення 29 березня постійної ради.

1 липня зорганізувалась повітова Рада селянських депутатів, яка вирішила «негайно увійти в контакт з виконавчим комітетом Ради робітничих і солдатських депутатів для вироблення положення повного об'єднання обох Рад».[12, с.57] На території краю почали виникати земельні комітети, які здійснювали аграрні перетворення. Читаючи документи сільських управ, можна знайти подібні підтвердження: «Мы, нижеподписавшиеся Свободные Граждане, Крестьяне деревни Назаровки... сего числа (1917 года июня 11 дня) собравшись на сход и обсудив вопросы об присоединении нашем к Всероссийскому Крестьянскому союзу постановили: так как Всероссийский Крестьянский союз добывается Земли и Воли, присоединиться к этому союзу; и выбрали в следующих лицах в комитет... трех человек». [8, Арк. 134].

Розстановку сил та політичні симпатії продемонстрували вибори в Єлисаветградську міську думу 30 липня 1917 року, на які подали списки

такі групи: (Див. табл. 2).3 документу «Про вибори гласних міської думи»: «...Во всяком случае, имея ввиду, что по статистическим данным населения в возрасте свыше 20 лет составляет 51,6 % общего числа жителей, в силу чего избирателей в городе будет, вероятно, не менее 50 тыс. В гор. Думу выборы будут проводиться по системе пропорционального представительства, при чем каждое городское население составляет один избирательный округ, но для удобства подачи голосов Управы представляется разделить город на отдельные избирательные участки...» [13, Акр. 23].

Таблиця 2

Партії	Результати
соціалістичний блок (есери і соціал-демократи)	47 %,
конституційно-демократична партія	9,67 %
службовці урядових установ	2,93 %
єврейська народно-демократична група	25,52%
блок українських соціалістів та службовців	1,56 %
група крайніх депутатів	0,35 %
група купців та торговців	1,19 %
партія “Єдність”(більшовики, меншовики, бундівці)	1,78 %

Результати виборів до міської думи, засвідчили переконливу перевагу соціал-демократичних політичних партій в симпатіях міщан Єлисаветграда та надзвичайно низьку підтримку українських політичних партій.

У серпні 1917 року після оприлюднення «Тимчасової інструкції Тимчасового Генерального Секретаріату» особливої гостроти набуло питання про підпорядкування Херсонської губернії. Українська громада повіту виступала проти виведення краю з-під влади Центральної Ради. Але міська дума проголосувала за підтримку тимчасового уряду [7, с.17].

У жовтні 1917 р. відбулися вибори до Єлисаветградської Ради робітничих і селянських депутатів. Результати голосування засвідчили суттєве зростання авторитету українських політичних партій, які в підсумку зайняли друге місце, поступившись більш організованому єврейському блоку. За результатами голосування список соціалістів-революціонерів підтримало 12,28 % виборців, кадетів – 16,3 %, соціал-демократів об'єднаних (бунд, меншовики, польська партія соціалістів) – 5,3 %, українських соціал-демократів 18,3 %, більшовиків – 12,6 % і єврейський націоналістичний блок 29,1 % виборців[13, Арк. 158].

26 жовтня 1917 у Петрограді відбувся Жовтневий переворот. Серед його керівників були наші земляки Г.Зінов'єв, Л.Троцький. Єлисаветградська Рада робітничих та солдатських депутатів не підтримала переворот, незважаючи на вимоги місцевих більшовиків. Поразка місцевих більшовиків виявилася тимчасовою [5, с.115]. У грудні 1917 Єлисаветградський повітовий з'їзд Рад селянських депутатів підтримав Раду Народних Комісарів.

7 листопада 1917 року Центральна Рада оприлюднила текст III Універсалу, яким проголошувалось утворення УНР та включення до її складу Херсонської губернії. У грудні 1917 року це рішення підтримало переобране Єлисаветградське земство. Розстановка політичних сил частково змінилася у листопаді 1917 року, коли в Єлисаветградському повіті відбулися вибори до Всеросійських Установчих зборів: [14, Арк.14] (Див. табл. 3)

Таблиця 3

Партії	Результати
есери	77 %,
українські соціал-демократи	7,57 %
більшовики	5,8 %
єврейський блок	3, 8%
партія народної свободи	3,2 %
соціал-демократи, меншовики, бунд	0,5 %

При виборах делегатів до вищого законодавчого органу УНР, які остаточно відбувались у січні 1918 р., на Херсонщині до виборів було допущено 18 партій. Згідно з протоколами засідання Єлисаветградської Повітової комісії по справах виборів до Українських Установчих зборів перемогу здобула Українська соціал-демократична робітнича партія. За неї проголосувало 45.820 виборців. [14, Арк. 19]

Отже, до результатів виборів 1917–1918 рр. необхідно ставитися виважено, розуміючи, що це були перші загальні демократичні вибори, які відбувались в умовах нерозвиненої сталої партійної системи, коли погляди самих виборців були мінливими і поверховими. Як ми бачимо, цей період характеризується піднесенням національного руху, патріотизму, і, водночас загостренням політичної боротьби за владу в регіоні та певною нестійкістю політичних переконань у виборі партій, які б представляли інтереси народу. Мешканці Єлисаветграда у 1917 році пройшли складний шлях трансформації своїх суспільно-політичних поглядів. Із глухого провінційного та надзвичайно консервативного міста вірнопідданих

Російської імперії – до свідомих громадян активних прихильників Української народної республіки.

Джерела та література:

1. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 20, оп. 1, спр.794.
2. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 78, оп. 5, спр.228а
3. Кіровоградщина. Історія рідного краю: / за ред.: І. А. Козир. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2012. – 304 с.
4. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 168, оп. 1, спр.741
5. Синенко О. Взаємостосунки українських профспілок з більшовиками 1917 року.– Кіровоград: «Наукові записки» 2009.-.126 с.
6. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003. – 246 с.
7. Шевченко С. Специфіка подій української національно-демократичної революції та національно-визвольних змагань на терені Центральної України //За волю і долю України (Наш край в 1917 – 1920 рр.) Матеріали обласної історико – краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2002. – С. 15 – 21.
8. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 77, оп. 1, спр.6.
9. Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.) Збірник документів та матеріалів. – Кіровоград, 1957. – 345 с.
10. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 18, оп. 1, спр.577.
11. Винниченко В. Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Ч. I. – 348 с.
12. Солгутовський Л. Нариси з історії Гайворонського краю. – Ульянівка: ТОВ Поліграф – сервіс, 1999. – 217 с.
13. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 78, оп. 10, спр. 31
14. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 20, оп. 1, спр.25.

Відомості про автора: *Бондарчук Юрій Павлович, к. іст. наук, доцент кафедри економічної теорії та права Кіровоградського національного технічного університету, м.Кропивницький.*

Перший Зимовий похід Армії Української Народної Республіки через територію Олександрівщини (лютий 1920 року)

У статті йде мова про Перший Зимовий похід Армії Української Народної Республіки тилами Червоної та Добровольчої армій під проводом Михайла Омеляновича-Павленка через територію нинішнього Олександрівського району Кіровоградської області в лютому 1920 року.

Ключові слова: *Перший Зимовий похід Армії УНР, Кіровоградщина, Олександрівщина, Михайло Омелянович-Павленко, Андрій Гулий-Гуленко, Юрій Тютюнник.*

The article refers to the First winter campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic under the leadership of Mikhail Omelyanovich-Pavlenko across the territory of the Olexandrivka district of Kirovograd region in February 1920.

Keywords: *the First winter campaign of the UPR Army, Kirovograd region, Olexandrivka district, Michael Omelyanovych-Pavlenko, Andrey Guly-Gulenko, Yuri Tyutyunnik.*

В статье идет речь о Первом Зимнем походе Армии Украинской Народной Республики под руководством Михаила Омеляновича-Павленко через территорию нынешнего Александровского района Кировоградской области в феврале 1920 года.

Ключевые слова: *Первый Зимний поход Армии УНР, Кіровоградщина, Олександрівщина, Михайло Омелянович-Павленко, Андрій Гулий-Гуленко, Юрій Тютюнник.*

Перший Зимовий похід Армії Української Народної Республіки тилами Червоної та Добровольчої армій під проводом Михайла Омеляновича-Павленка відбувся з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року.

Наприкінці листопада 1919 року рештки Армії УНР опинилися у так званому «трикутнику смерті» (Любар – Чорторія – Миропіль). Тут українські частини було стиснуто трьома арміями – Червоною, Добровольчою та польською, до того ж вони потерпали від епідемії тифу. Ще раніше – 6 листопада 1919 року Українська Галицька Армія відкололася і увійшла до складу Добровольчої армії генерала Денікіна.

6 грудня 1919 року на військовій нараді у Новій Чорторії було остаточно вирішено здійснити армією УНР партизанський рейд тилами Денікіна.

Очолили похід генерали Михайло Омелянович-Павленко та Юрій Тютюнник.

Головним завданням Першого Зимового походу стало збереження армії на українській території, у ворожому запіллі, використовуючи партизанські дії.

У поході тилами більшовиків і денікінців взяло участь близько 10000 осіб. Бойовий склад частин нараховував 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75% загальної кількості складали штаби частин, немуштрові частини, обози і транспорти хворих.

Армія УНР з Поділля і Волині перебазувалась у Північну Україну. Довгий час перебувала на території сучасної Кіровоградщини, переходила на лівий беріг Дніпра. У 1920 році вийшла на Переяславщину, де дістала наказ С. Петлюри повернутися на захід.

Українська армія періоду Першого Зимового походу складалась із Запорізької дивізії отамана Андрія Гулого-Гуленка, Волинської дивізії отамана Наума Никоніва, Київської дивізії отамана Юрія Тютюнника, Галицької кінної бригади отамана Едмунда Шепаровича, Окремого кінного полку полковника Григорія Чижевського та Кінної сотні Штабу Армії [7; 8].

Варто зазначити, що Перший Зимовий похід відбувався в умовах нової радянської політики. Почався процес «українізації».

Тема перебування учасників Першого Зимового походу на території сучасної Кіровоградщини є малодослідженою з боку сучасних дослідників і тому актуальною. Невелика інформація про перебіг походу на теренах Кіровоградщини міститься у навчальному посібнику для загальноосвітніх навчальних закладів «Кіровоградщина. Історія рідного краю» (2012 р.). Там мова йде лише про західні і південні райони Кіровоградщини [3, с. 175]. Проте Перший Зимовий похід Армії УНР проходив північно-західним регіоном, багатьма нинішніми адміністративними районами.

На нараді командуючих дивізіями армії Зимового походу 21 січня 1920 року в селі Гусівка Єлисаветградського повіту вирішено прорвати більшовицьке запілля окремими колонами, рухаючись до району Черкаси – Чигирин – Канів. М. Омелянович-Павленко описує цю подію так:

«Взявши під увагу негайність справи, ще ввечері 21 січня командування армії в своїй директиві (штаб тут користувався місцевою церковнопарafiaльною мапою) вказало дивізіям таку схему дальшої чинності армії:

1) 3 22 січня по 15 лютого дивізії повинні відбути марші самостійно по запіллю Червоної армії;

2) маневровий район – площі повітів: Звенигородського, Таращанського, Канівського, Черкаського, Чигиринського й Єлисаветського;

3) під час маршу дивізії розвинуť агітаційно-інформаційну працю і піднесуть активність повстанських відділів;

4) район об'єднання – простір між Чигирином та Черкасами» [6, с. 270].

До складу південної колони отамана М. Омеляновича-Павленка увійшла Запорізька дивізія, 3-й кінний полк і штаб армії, до складу північної колони отамана Ю. Тютюнника – Київська та Волинська дивізії. Колони рухались різними маршрутами, дезорганізуючи комунікації Червоної армії, пройшовши й територією Олександрівщини.

Тому метою статті є відтворити факти перебування Армії УНР на території сучасної Олександрівщини. При її підготовці використана мемуарна література, зокрема спогади учасників і свідків тих подій Михайла Омеляновича-Павленка, Петра Дяченка, Бориса Монкевича, Михайла Дорошенка, Інтернет-джерела.

Першими на територію нинішньої Олександрівщини прийшла колона Запорізької дивізії полковника Армії УНР Івана Дубового (1886-1926 рр.). 7 лютого 1920 року з Іваньківців, де вояки були на постої, вони вирушили через Ружичівку (Ружичеве) на Цвітну (Цвітне). Там 8 лютого колона Івана Дубового з'єдналась з штабною колоною Запорізької дивізії [6, с. 297; 8].

Штабна колона в селі Цибулевому після зустрічі з військом А. Гулого-Гуленка зазнала нападу червоної кінноти і після бою з червоними 8 лютого вирушила маршем на Красносілля, Краснопіль (нині – частина Нижчих Верещак), а далі на Цвітну (Цвітне), де, як зазначалось вище, з'єдналась з колоною полковника Івана Дубового. Того ж дня українські війська вирушили в Холодний Яр в район Матвіївки і Янича, де 10-12 лютого об'єднались з колоною генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюнника (1891-1930 рр.) [6, с. 295-296; 8].

До Холодного Яру на початку лютого вирушив й Андрій Гулий-Гуленко та його військо. Про це згадує у спогадах Михайло Дорошенко. Він пише: «Надійшов 1920 рік. Взимку того року до Холодного Яру прибула частина війська УНР, що брала участь в Зимовому Поході. Вони запевнили холодноряців, що наступного літа почнеться війна і щоб тоді Холодний Яр, на який покладається велика надія, допоміг Війську УНР прогнати з України большевиків. [...] З села Цибулева Гулий-Гуленко повів свою частину в напрямі села Гутницького (Гутницької), де й заночував. Відпочивши та впорядкувавши свій полк, він подався в Холодний Яр.» [1, с. 58, 54].

12 лютого 1920 року А. Гулий-Гуленко влився зі своїм військом у рейд Дієвої армії УНР під час Першого зимового походу і очолив збірну Запорізьку дивізію (згодом – 1-а Запорізька дивізія), на чолі якої перебував до 10 листопада 1920 року [6, с. 544].

3 Холодного Яру частини Армії УНР здійснили похід на Лівобережжя. “Наша армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де перебула 4 доби. За цей час нами були зайняті Черкаси й Золотоноша та зроблено велику агітаційну роботу: селянство побачило, що наша армія існує», – зазначає у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко [6, с. 301].

Потім було вирішено з Холодного Яру йти через Уманщину до Бугу [6, с. 302]. Прямуючи туди, Армія УНР знову пройшла через Олександрівщину (населені пункти Олександрівщини далі в тексті виділені курсивом. – Авт.). Запорізька дивізія на з’єднання з Українською Галицькою армією рухалась за таким маршрутом: Зам’ятинці – Лубенці – Жаботин – Флярківка – *Фундукліївка* (18 лютого), *Фундукліївка* – Пляківка – Коханівка – Буртки (19 лютого), Буртки (постій, 20-21 лютого), Буртки – Рейментарівка – *Ставидла* – *Хайнівка* – Федорівка (22 лютого) [8]. Волинська дивізія пройшла маршем таким маршрутом: Єреміївка – Топільне – Худоліївка – Медведівка – *Янівка* (тепер Іванівка) – *Триліси* – (зустріч із повстанцями отамана Богдана, 17 лютого), *Триліси* – *Голикове* (18 лютого), *Голикове* – *Івангород* (21 лютого), *Кримки* – *Ясинуватка* (22 лютого), *Кримки* – *Хайнівка* – Шпакова – Каніж – Федорівка – Максимівка – Ареснівка (23 лютого) [8].

20-21 лютого через наш край пройшов кінний полк Чорних Запорожців на чолі з майбутнім генерал-хорунжим Петром Дяченком (1895-1965 рр.). Перед початком Першого зимового походу полк мав «у складі 212 шабель, 11 важких кулеметів “Максим”, 9 легких “Люїс” і при одній гарматі, а всього 417 козаків і старшин» [2, с. 52]. Рухаючись з Холодного Яру, полк 20 лютого перейшов залізницю біля станції Кам’янка і 21 лютого зупинився на денний спочинок у містечку Ставидла (тепер село), бо «люди і коні страшенно змучені великими переходами» [5, с. 38]. 22 лютого полк вирушив на Малу Виску [2, с. 65; 5, с. 38].

Армію УНР місцеве населення сприймало приязно. «А приводи до цього були такі: опинившись в самому серці України, армія побачила тожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви “петлюрівці” часто-густо можна було вже чути ще назви “українці”, “наше військо”, бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв’язана з військом: той за-

гинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений перебував як інвалід вдома, не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома і т. п.

Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам: можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю рідного краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село – всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка – прокльони і заклики до помсти змішувались з салютаційними сальвами та співом гімну “Ще не вмерла Україна”.

Нарешті українська мова, що все лунала у війську, єднала його з суспільством», – зазначає М. Омелянович-Павленко [6, с. 268].

Імпонували людям і політичні погляди учасників походу. Серед селян розповсюджувалась, наприклад, листівка такого змісту:

«Селяне!

I. Ми воюємо за те, за що й спершу воювали – за право Українського Народу порядкувати на своїй землі, за Народну Владу.

II. Іде весна. Гуртуйтеся! Будемо випроваджувати непроханих гостей. Рушніці мусять бути прочищені й змазані.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде дано скоро Головним отаманом Петлюрою.

IV. Під час повстань ні один ворог не повинен утекти з України. Вся зброя, однята у ворогів, мусить бути в руках Українського Народу.

У Не вірте, що українського війська немає, що нібито Головний отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація! Зброї не буде положено, поки хоч один ворог буде на шії українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки за сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите, тому що вони скасовані урядом Української Народної Республіки.

VII. Земля тому, хто на ній працює. Геть дармоїдів! За хліб, який здобуваєте працею, вимагайте від наших ворогів товари, а не паперові гроші.

VIII. Ні з добровольцями, ні з комуністами, ні з поляками не помирилося до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя.

IX. Всі держави світу визнали Самостійну Україну, тільки москвини – добровольці та комуністи – проти нас.

Х. Засівайте землю! Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках українського трудящего люду. Геть від влади чужинців, спекулянтів та самозванців! Україною будуть правити люде, яких вибере народ.» [6, с. 288].

У складі військ Армії УНР, що здійснила Перший Зимовий похід, були й уродженці нашого краю. Серед них – Гриць Бондарівський – козак 3-го Кінного полку Армії УНР, уродженець містечка Ставидла Чигиринського повіту Київської губернії (тепер село), який загинув у бою з більшовиками 10 травня 1920 року у селі Северинівка Жмеринського району на Вінничині [9].

Отже, на початку лютого 1920 року, прямуючи у Холодний Яр, через Олександрівщину пройшли колона полковника Армії УНР Івана Дубового, штабна колона Запорізької дивізії, колона Андрія Гулого-Гуленка. В другій половині лютого 1920 року, повертаючись з Холодного Яру, через наш край проліг маршрут Запорізької, в тому числі кінного полку Чорних Запорозжів, і Волинської дивізій. З 180 днів Першого Зимового походу 10 днів Армія УНР перебувала на Олександрівщині.

За весь час походу Армія УНР пройшла 2500 км, захопила значні трофеї та полонених. Перший Зимовий похід сприяв поширенню селянських повстань в Україні, показав силу духу і жертвність вояків Армії УНР у боротьбі за державність. Похід визнаний істориками найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду національно-визвольних змагань в Україні в 1917 – 1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. Усіх учасників походу було нагороджено орденом Залізного Хреста [7; 10, с. 6].

«На українському Сході ще тоді гриміли весело-радісно наші гармати. Була це наявна ознака нашої сили й потуги, існування власної держави. Смертоносне, гаряче залізо гармат рвалося в кусочки й, розсипаючися, застеляло чорноморські степи та низи й височини України трупами червоного наїзника з Євразії. У супровід цієї чарівної музики клекотіли милозвучно наші скоростріли, спомагані сальвами рушничного вогню. Так, хто був довгий час на фронті, цей знає гаразд ділання цієї оркестри на людські нерви, особливо коли наша музика була горою над ворожою.

Роззвірені (озвірілі. – Авт.) орди монголо-московської навали котилися, обезсилені, взад (назад. – Авт.)», – так оцінив Перший Зимовий похід Армії УНР хорунжий УГА, сотник Армії УНР Володимир Левицький [4, с. 230-231].

Джерела та література:

1. Дорошенко М. І. Стежками холоднороськими. Спогади 1918 – 1923 років / М. І. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
2. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / П. Г. Дяченко. – Київ: Стікс, 2010. – 448 с.
3. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб.: [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровогр. обл.] ; за ред. І. А. Козир. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с.
4. Левицький Володимир. В гостях у Черношличників / Володимир Левицький // Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / П. Г. Дяченко. – Київ: Стікс, 2010. – 448 с.
5. Монкевич Борис. Чорні Запорозжці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорозжців. Зі схемами й ілюстраціями / Борис Монкевич. – Львів: Добра книжка, 1929. – 156 с.
6. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.
7. Перший Зимовий похід // Енциклопедія історії України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pershij_Zymovij
8. Перший Зимовий похід. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перший_зимовий_похід
9. Подобєд Павло. Похідна група Спілки Української Молоді на Вінничині розшукала поховання 18 воїнів УНР / Павло Подобєд [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://cossackland.org.ua/2013/07/17//>
10. Українсько-московська війна 1920 року в документах / 3 передмовою і редакцією В. Сальського Документи впорядкував генерал П. Шандрук. Варшава: 1933. – 406 с.

Відомості про автора: *Білошапка Василь Вікторович*, директор Олександрівського районного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України, сел. Олександрівка.

Вадим Колєчкін

Частини особливого призначення, Єлисаветградського повіту у 1921-1924 рр.

У статті аналізується історія частин особливого призначення у першій половині 1920-х рр. У Єлисаветградському (Зінов'ївському) окрузі, їх структура, характер особового складу, певні проблеми військової підготовки, причини створення та розформування.

Ключові слова: *громадянська війна, політична мобілізація, частини особливого призначення, “Всевобуч”.*

The article examines the history of Osnaz military units in the first half of the 1920s in Elisavetgrad (Zinovievsk) district, their structure, the nature of manning, some problems of military training, the reasons for the establishment and disbandment.

Key Words: *civil war, political mobilization, Special forces, the Vsevoluch.*

В статье анализируется история частей Осназ в первой половине 1920-х гг. в Елисаветградском (Зиновьевском) округе, их структура, характер комплектования личным составом, отдельные проблемы военного обучения, причины создания и расформирования.

Ключевые слова: *гражданская война, политическая мобилизация, части Особого назначения, Всеволюб.*

Загони особливого призначення почали створюватися радянським керівництвом під час громадянської війни 1918-1921 рр. Проте саме поняття «особливого призначення», «спеціального призначення» у 1920-х рр. мало зовсім інший зміст, ніж у наші часи.

Початок створенню ЧОП поклав циркулярний лист ЦК РКП(б) від 17 квітня 1919 р., який наказував місцевим партійним організаціям створювати воєнізовані комуністичні підрозділи для захисту Радянської влади. Наказом РВРР від 20 червня 1919 р. була оголошена інструкція з формування загонів у столичних та губернських містах, великих фабрично-заводських районах батальйонів, рот, відділень, взводів з комуністів, комсомольців та безпартійних, що співчували компартії. Загони були призначені для охорони важливих політичних, економічних та військових об'єктів, придушення контрреволюційних виступів. Також у прифронтовій зоні загони ОП могли залучатися для бойових дій на фронті та охорони тилу.

Після формування перших частин радянське керівництво спробувало створити бригади та дивізії особливого призначення, але через відсутність достатньої кількості кадрів створити "ЧОНівські" з'єднання не вдалося [5].

Після перемоги над політичними опонентами та зовнішньою контрреволюцією головним завданням органів радянської влади стало подолання внутрішньої анархії та встановлення твердого державного ладу, ліквідація політичного та кримінального бандитизму. На X з'їзді РКП(б) у резолюції про чергові завдання військового будівництва було визнано за необхідне вважати загони особливого призначення основою міліційних частин, надати їм правильну штатну організацію, покращити бойові навички.

Згідно з подальшим розпорядженням особовий склад загонів ОП був розподілений на кадровий та змінний, були створені Ради ЧОП у центрі та на місцевому рівні. Загони особливого призначення створювалися за те-

риторіальною ознакою з комуністів, що були об'єднані спільною працею на заводі, фабриці або установі [5].

Поступово загони ОП почали набувати організаційні форми, відповідні регулярним частинам РСЧА. Спочатку ЧОПи підпорядковувалися управлінню “Всевобуча” (загального військового навчання), проте у липні 1921 р. були виділені у самостійну структуру під керівництвом Штабу частин особливого призначення, якому були підпорядковані новостворені штаби загонів ОП округів та губерній. У складі ЧОП почали формуватися піхотні, кавалерійські, артилерійські та броньові частини.

1 жовтня 1921 рішенням ЦК РКП(б) була введена єдина система організації ЧОП, до якої належали: командуючий та штаб ЧОП Республіки, командуючі і штаби ЧОП округу, губернії, повіту. Також при відповідних комітетах РКП(б) були створені Ради ЧОП для координації дій з органами військової та цивільної влади. 6 грудня 1921 р. для частин ОП були затверджені стандартні штати полків, батальйонів, рот, взводів. Усі ЧОПи отримали власні номери, при цьому в Українській СРР нумерація частин була окремою.[5]

У масштабах колишньої Російської імперії ЧОП відіграли певну роль у боротьбі за зміцнення державного ладу і боротьбі з політичним бандитизмом. При цьому вони не тільки мали бойові зіткнення з повстанськими загонами, але й, наприклад, захищали від розграбування склади Американської адміністрації допомоги (АРА) або організації допомоги голодуючим (Помгол) під час трагедії 1921/22 рр. у Поволжі, несли охорону різних підприємств, що ставали неодноразово ціллю для пограбування з боку як політично мотивованих бандитів, так і звичайних кримінальних угруповань [5].

Загалом на квітень 1922 р. чисельність частин особливого призначення в Україні та у Криму складала більше 4800 осіб. Бійці ЧОПів на відміну від солдатів звичайних частин називалися не червоноармійцями, а комунарами або власне “чонівцями”. Вони проходили військову підготовку поза казармою у вільний від роботи час, заняття найчастіше призначалися 2 рази на тиждень, раз або два на рік відбувалися казарменні збори тривалістю 24 доби, або перевірочні збори тривалістю 10-12 діб [2].

Існування ЧОП у Єлисаветграді-Зинов'ївську у період найбільш напруженої боротьби з політичним бандитизмом у 1920 р. практично не відображене у документах. Навіть у період 1921-1923 рр., коли повстанський рух значно послабшав і вивернувся у політичний бандитизм, відомостей про участь частин особливого призначення у сутичках з повстанцями збереглося дуже мало. Найчастіше при відсічі бандам або їх

переслідуванні згадуються підрозділи міліції, Єлисаветградський караульний батальйон, частини охорони залізниць, підрозділи ВУЧК, тилові та бойові підрозділи Червоної Армії.

Винятком може служити хіба що загін Особливого призначення при Бобринецькому політичному бюро, які брали участь у боротьбі з невеликими загонами Іванова та Завгороднього (у різний час від 20 до 50 осіб), що спеціалізувалися головним чином на реквізиціях продуктів у селян та вбивстві радянських активістів та міліціонерів. Так, 22 квітня 1921 р. бобринецький “Осназ” разом з міліцією 15 району під командою начальника міліції району Трегубова взяв участь у бою з бандою Іванова, примусивши її відходити до Куцівки, де вона змогла відірватися від переслідування [4, арк.7].

25 квітня бобринецький загін ОП разом з міліціонерами та червоноармійцями-кавалеристами виїхав на пошуки банди у район с. Корбатового. Банду знайдено не було. Проте в результаті розслідування з’явився рапорт начміліції-15 від 28.04.1921 про зловживання Військово-ударної групи(продовольчої) 19-ї латиської дивізії у с.Степанівка Олексіївської волості. Латиші усю ніч бешкетували, побили голову виконкому, пограбували шість будинків, викравши масу речей та одягу на суму 100 тис. крб., а також відібравши у селян борошно, курей та інші продукти [4, арк.8, 10]. Реакція на рапорт наразі невідома.

Формально частини ОП були сформовані у м. Єлисаветград у червні 1921 року. На основі розпорядження Штабрича 5-ї Миколаївській бригаді “Осназ” та “Всевобуч” на території Єлисаветградського повіту було вирішено сформувати 3-й Єлисаветградський полк Особливого призначення, до якого мали увійти усі комунари, члени і кандидати у КСМ, а також громадяни допризовного віку.

Наказом №1 від 13 квітня 1922 р. 3-й полк особливого призначення 5-ї окремої Миколаївської бригади “Осназ” переформований у штаб Частин особливого призначення Єлисаветградського повіту, якому були підпорядковані 3-й окремий батальйон, 5-а окрема, 6-а окрема роти та 3-й окремий взвод. Штаб батальйону, він же ШтабЧОПповіту був розташований у м.Єлисаветграді, 5-а окрема рота – у м.Бобринці, 6-а окрема рота – у Новоукраїнці, 3-й окремий взвод – у Новомиргороді. На посаду командира ЧОП повіту було призначено колишнього тимчасово виконуючого обов’язки комполку-3 Олейнікова, комроти-5 – колишнього комбата-3 Басова, комроти-6 – Кріпака, командиром окремого 3-го взводу став Кравцов. Переформування частини ОП закінчили до 20 квітня 1922 р.[1, арк. 1зв.]

16 червня 1923 р. ЧОП Єлисаветградського повіту були знову переформовані, тепер у 1-у та 4-у окремі роти відповідно до штатів, присланих з наказом командування ЧОП губернії за №50. При цьому штаб 1-ї роти вважався за Штаб ЧОП Єлисаветградського повіту, штаб 4-ї роти ОП, розташований у Новоукраїнці, підпорядковувався штабу 1-ї роти. Тимчасово обов'язки командира ЧОП повіту виконував комвзвода-1 Школьніков, згодом у командування 1-ю окремою ротою та частинами особливого призначення вступив червоний командир Марков, який прибув до міста 28 липня 1923 р. Проте він одразу був відкликаний до ЧОПгуб і командиром ЧОП повіту залишився Школьніков.

2 серпня начальником штабу ЧОП Миколаївської губернії та комЧОПгуб був призначений колишній командир партизанського загону Цибульський Генріх, який вступив у командування 7-го серпня [1, арк. 2-2 зв.].

26 вересня відбулася нова реорганізація. Частини особливого призначення були перетворені на 1-у окрему роту і мінерні взводи, які формувалися при кадрових взводах. Таким чином тепер частини ОП повіту являли собою 1-у окрему роту ОП у складі трьох взводів, з яких III розташовувався у Новоукраїнці, а I та II – у повітовому центрі. Командиром ЧОПповіту та 1-ї роти залишився Цибульський.

У січні 1923 р. у зв'язку зі злиттям Миколаївської та Одеської губерній рота перейшла у підпорядкування Одеського ШтабЧОПгубу, а командиром роти став колишній командир Вознесенської роти ОП Ратьковський Володимир [1, арк. 23в-3.].

5 лютого відбулася нова реорганізація єлисаветградський частин особливого призначення. Вони були розподілені на 3 стрілецькі взводи та 9 спеціальних команд. На кожну роту повинно було бути призначено 7 осіб кадрового складу, які обслуговували весь Єлисаветградський повіт. Один взод з комунарів дислокувався у Єлисаветграді, два інших перебували на периферії повіту.

Внаслідок малочисельності кадровий склад ЧОПів був перевантажений на радянській службі. Через це до несення служби ЧОН залучався змінний (міліційний) склад. У результаті навчально-стройова робота значно погіршилася. Для усунення недоліків рота була переформована у 6-взводну, що дало можливість збільшити кадровий штат на дві особи. Проте розрахунки на покращення ситуації не справилися через те, що роботу на периферії можна було вести тільки через табірні збори, які певний час не давали належного ефекту [1, арк. 3-3зв].

У результаті у травні 1923 р. частини ОП отримали наказ командування ЧОП Одеської губернії про початок навчання у таборах. Командуван-

ням ЧОНгуб було рекомендовано провадити заняття групами, що давало можливість зосереджувати весь кадровий склад у навчальних таборах на зборах однієї партії. Потрібно було провести заняття з комунарами, навченими з підготовки бойових груп, або ж з тими, що не мали військової підготовки або мали низьку підготовку. Навчання потрібно було здійснити відповідно до 120-годинної програми.

Але була відсутня відповідна матеріальна база для навчання, а командний склад був нечисельний. Тому було вирішено провести заняття з командирами I розряду військової підготовки за 80-годинною програмою, а з бійцями II та III розрядів за 120-годинною. Спеціальні частини навчалися за окремих спецпрограмах. Остаточного розпорядження про табірні збори були вироблені до 30 червня.

До 8 вересня 1923 р. навчання комунарів було закінчено. Навчальний план було виконано на 100% завдяки щільному графіку занять, який передбачав, наприклад, такий елемент навчання: здійснення виходу на місце зборів супроводжувалося відпрацюванням організації бойового дозору або вуличного бою.

З іншого боку завдяки сприянню Ради ЧОП округу перші ускладнення матеріального характеру були здебільшого подолані і табірні збори пройшли досить успішно. Загалом було проведено навчання для 8 груп загальною чисельністю 680 комунарів замість запланованих 455 комунарів I та II черги призову (147%). Міліційного командного складу пропущено було через табірні збори 65 осіб, проте це склало лише 51% від 127 комунарів, що були на обліку. Загалом через навчальні збори пройшли 415 комуністів, у тому числі 13 жінок, та 330 членів комсомолу.

Серед тих, хто пройшов навчання, було 106 осіб I розряду, 162 бійці II розряду та 412 бійців III, найнижчого, розряду. За результатами табірнього навчання було переведено з III до I розряду 264 бійці, з III до II 162 бійці, з II до I 163 бійці. Міліційного командного складу атестовано на різні посади 65 осіб. 112 бійців пройшли курси спеціального навчання, серед них було підготовлено 42 кулеметники на кулемет Максима, 14 кулеметників на кулемет Льюїса, 14 піших розвідників, 19 санінструкторів та 23 телефоністи. Закінчився табірний період для ЧОП Єлисаветградського округу у вересні 1923 р. [1, арк.11-11зв]

На жаль не обійшлося без трагічних випадків. На 7-й день зборів, під час показового кидання гранат, внаслідок передчасного розриву французької гранати загинув командир взводу Молчанов. Проте заняття скасовані не були, а командиром взводу було призначено комунара Боська [1, арк. 7].

Очевидно у зв'язку зі змінами у кваліфікації бійців частин ОП після зборів відбулася чергова реорганізація ЧОП Єлисаветградського повіту. Рота тепер складалася з трьох взводів. Штаб роти дислокувався у Єлисаветграді, обслуговуючи повністю округ. Тут же був розташований 1-й взвод, який складався з міських комунарів І та ІІ черги призову. 2-й взвод дислокувався у Бобринці і складався з комунарів І та ІІ черги призову Бобринецького, Устинівського, Новоукраїнського, Рівненського та Компаніївського районів. 3-й взвод дислокувався у малій Висці і складався з комунарів І та ІІ черги призову Єлисаветградківського, Великовисківського, Маловисківського, Злинського, Хмельівського та Новомиргородського районів.

З 12 жовтня 1923 р. розпочалося формування безкадрових частин ОП. Це робилося через максимальне скорочення кадрових спеціалістів ЧОП, яке тягнуло за собою переформування великих військових з'єднань у більш дрібні. У результаті виник надлишковий комплект міліційного складу. Через це наявна кількість спеціалістів у разі введення військового становища не могла бути забезпечена відповідно до існуючих норм табельним озброєнням та іншими видами майна. Для того, щоб виправити становище, було ухвалено рішення формування безкадрових частин ОП, у які можна було перевести надлишковий комплект міліційного складу.

При цьому кадрові частини вважалися першочерговими, вони складалися з комунарів І черги призову, головним чином І розряду військової підготовки, тобто повністю навчених. Кожен з міліційного начальницького складу отримував штатну посаду у відповідності з отриманою військовою підготовкою. Весь міліційний склад, що залишився поза штатом після укомплектування кадрових частин, зараховувався до безкадрового складу ЧОП.

Безкадрові ЧОП формувалися на території кадрових частин за структурою, аналогічною кадровим частинам. На останні ж покладалися обов'язки з обліку та навчання безкадрового складу. На кадрові частини покладалося бойове розгортання як кадрових, так і безкадрових частин. У випадку, якщо з якоїсь причини вибував кадровий командний склад, його посади заміщувалися відповідним складом безкадрових частин [1, арк. 11зв-13].

Наприкінці жовтня 1923 р. єлисаветградські кадрові частини ОП склалися з 7 осіб командного складу та 279 рядових бійців І розряду. Безкадрові ЧОП налічував 410 рядових бійців І розряду та 114 ІІ розряду. 24 жовтня частини ОП були знову реорганізовані. І та ІІ роти безкадрового складу були переформовані у "21-й особливого призначення Безкадровий

Окремий Батальйон літери “Б”. Крім того, були введені нові форми обліку міліційного складу на випадок військового часу, у тому числі був введений облік адміністративно-господарського складу, який мав залучатися до роботи відповідно до спеціалізації та проходити 2 рази на місяць необхідний інструктаж [1, арк.13].

Незважаючи на певні зусилля з навчання особового складу, на початок 1924 р. у Єлисаветградському батальйоні залишався значний процент ненавчених комунарів. Ще у грудні 1923 р. ЧОПівські частини перевіряли інспектори 43-го стрілецького полку, які нагадали про 55 комуністів, які у свій час не з’явилися на табірні збори. Оскільки вони досі залишалися непокараними, то інспекція просила вжити заходів з цього питання. Також Рада ЧОП зауважила зростання кількості заяв комунарів про звільнення їх від караульної служби, погіршення життєвого рівня частини комсомольців, особливо безробітних, необхідність обліку особистої зброї “чонівців” та зброї, що перебувала на обліку частини, а також необхідність зберігання її на міліцейських або армійських складах, або у ОДПУ задля економії коштів, виділених на ЧОП [3, арк. 4].

Крім того, за рахунок дообліку комсомольців кількість потенційних “чонівців” зросла. У зв’язку з цим виникла потреба у нових табірних зборах, які були призначені наказом по округу на 1 квітня. Крім того, для навчання спеціалістів-кулеметників, а також маючи на меті 25% перевищення комплекту для кадрових частин, осередок радянської партійної школи був залучений до навчань з військової підготовки один раз на тиждень [1, арк. 13зв].

Навчальні збори розпочалися у Єлисаветградському окрузі 15 лютого 1924 р. У першій черзі І розряд отримали 45 осіб, II – 4 бійці, також один був атестований за спеціальністю “кулеметник”. 16 комуністів на збори не з’явилися, за що згодом були покарані по партійній лінії [1, арк. 15 зв.].

11 березня розпочалися збори для ненавчених комунарів за програмами молодшого міліційного командного складу та різними спецпрограмами. Загалом до зборів було залучено 12 потенційних командирів та 40 спеціалістів. За результатами зборів були атестовані на комвзводу 3 комунари, на командира відділення 4 та на командира ланки 5. Серед спеціалістів були атестовані за відповідними програмами 1 командир саперного відділення, 4 сапери, 3 зв’язківці, 11 розвідників, 7 кулеметників [1, арк. 16-16 зв.].

Але на середину 1920-х рр. завдяки відмові від політики “військового комунізму”, через голод та посилення каральних органів військових частин та органів правопорядку, політичний бандитизм поступово схидав

нанівець. Тому рішенням Реввійськради СРСР від 30.03.1924 р. були розформовані штаби ЧОП СРСР, округів, губерній, частини ОП. Особовий склад ЧОП у районах дислокації територіальних частин Червоної Армії передавався до відповідних військових частин. В інших районах зберігалися ЧОПи чисельністю не більше батальйона. На вересень 1924 р. частини особливого призначення були залишені лише у районах з несприятливою політичною ситуацією, а на початок 1925 р. ЧОПи були остаточно ліквідовані [5].

Ще 27 березня 1924 р. Рада частин особливого призначення Зінов'ївського округу обговорила питання про майбутні табірні збори. Було ухвалено рішення про організацію постачання таборів, угоду з заводом Червона Зірка про надання майданчика для зборів, був розроблений порядок виступу до місця проведення зборів [3, арк. 19]. Проте 19 квітня та сама Рада обговорювала вже порядок розформування ЧОП округу і передачу особового складу до територіальних частин Червоної Армії. 25 липня 1924 р. згідно з наказом 6-го стрілецького корпусу і частинам ОП Одеської губернії від 17 липня ЧОП Зінов'ївського округу були розформовані, а особовий склад був переданий до 47-ї територіальної дивізії РСЧА [1, арк. 17-17зв].

Таким чином перші спроби створити у нашому місті частини особливого призначення виявилися невдалими. Пояснень може бути декілька: можливо комунари мали низьку бойову підготовку; з іншого боку, можливо, ЧОП створювалися не стільки для бойових дій на внутрішньому або зовнішньому фронті, скільки для навчання військовій справі комуністів та комсомольців, і створення таким чином ідеологічно вмотивованих озброєних груп, однозначно відданих комуністичній владі, які мали стати надійним захистом для влади, резервом для армії, міліції та ЧК (згодом ОГПУ).

Проте у зв'язку із загальною демобілізацією армії та демілітаризацією країни, а також через труднощі матеріального характеру, пов'язані з утриманням, постачанням та озброєнням окремої збройної структури, від частин особливого призначення було вирішено відмовитися. Адже створення резерву лояльних радянській владі грамотних у військовому сенсі людей простіше і дешевше було здійснювати завдяки ідеологічній роботі серед бійців Червоної Армії, підкріплюючи її матеріальним заохоченням та економічними пільгами для звичайних червоноармійців.

Джерела та література:

1. История частей особого назначения Елисаветградского округа. ДАКО, ф. П-2, оп.1, спр.234.
2. Призванные революцией// Электронный ресурс режим доступа <http://d-v-sokolov.live-journal.com/471742.html>
3. Протоколы, рапорты, приказы переписка Совета ЧОН, военкомата, Окрвоенсовета. ДАКО, ф. П-2, оп.1, спр.117.
4. Суточные сводки уездной милиции о состоянии бандитизма в уезде. ДАКО, ф. П-1, оп.1, спр.89.
5. Центральный государственный архив Советской армии (с июня 1992 г. Российский государственный военный архив). В двух томах. Том 2. Путеводитель. 1993. Раздел IX. Управления, соединений и частей специальных войск, вспомогательные части и учреждения. Управления, штабы штабы соединений и частей особого назначения//Электронный ресурс, режим доступа <http://guides.eastview.com/browse/guidebook.html?bid=121&sid=92193>

Відомості про автора: *Колєчкін Вадим Петрович, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області, член Національної спілки краєзнавців України, м.Кропивницький.*

Іван Петренко

**Комуністичне підпілля Кіровоградщини
на початку німецько-радянської війни**

Стаття розповідає про плани створення комуністичного підпілля на початку німецько-радянської війни 1941-1945 рр., спроби втілення їх у життя та причини їхнього провалу; стаття містить відомості про майбутній склад керівників комуністичного антифашистського руху, їхню діяльність та бездіяльність під час війни.

Ключові слова: Друга світова війна, комуністичний підпільний рух, Кіровоградська область.

The article tells about plans for the Communist underground resistance at the start of the German-Soviet War of 1941-1945., attempts at their implementation and reasons for their failure; the article also contains lists of would-be leaders of Communist antifascist movement, their activities and inaction during the war.

Keywords: World War II, the Communist resistance movement, Kirovograd region.

Статья рассказывает о планах создания коммунистического подполья в начале Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., попытках воплощения их в жизнь и причинах их провала; статья содержит сведения о будущем составе руководителей коммунистического антифашистского движения, их деятельность и бездействие во время войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, коммунистическое подпольное движение, Кировоградская область.

Наприкінці липня 1941 року на адресу секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова надійшла секретна інформація від Кіровоградського обласного комітету партії про створення на території області підпільних організацій та партизанських загонів для боротьби з нацистами, військо яких, не зустрівши скільки-небудь серйозного опору, підходило до Кіровограда. Документ інформував, що по обласному центру та в 21 районі області в тилу ворога залишаються 1065 комуністів, ретельно відібраних для цієї боротьби. Для керівництва всією підпільною роботою сформований підпільний обком партії, до якого увійшли довоєнні керівники області: другий та третій секретарі обкому партії Колупаєв та Ігнатенко, секретар обкому партії по кадрах Скирда, секретар Компаніївського РК КП(б)У Перфільєв, заступник голови обласного виконавчого комітету Луценко, завідувач сільськогосподарського відділу обкому партії Васирина, працівник обкому партії Уханов [1].

Для ефективного керівництва комуністичним підпіллям область розподілили на три т.зв. «кущі» [2]. До кожного з них увійшло по кілька підпільних райкомів партії.

Система комуністичного підпілля Кіровоградської області вимальовувалася такою:

Район	Керівник підпілля	Паролі, явочні квартири
Устинівський	Михайло Нужний	в Ольги Гужви, райцентр
Тишківський	Косат, Степан Покрищенко	
Хмельівський	Другаля, Іван Дульський	у Мельниченка Олександра
Олександрійський	Олександр Кустов	у Дениса Солощенка, м.Олександрія

Піщанобродський	Литвинов, Мацапура (Літошенко)	у Степана Дементьєва, с.Михайлівка
Слизаветградківський	Скабарда	у Єлисея Білокриницького, с.Нерубайка

У Новомиргородському районі очолював підпільну роботу Задоржний, у Златопільському – Пономаренко, Онуфріївському – Калінко, Чигиринському – Кравченко, Бобринецькому – Степанов, Витязівському – Лугова-Тищенко, Долинському – Срібний і Наметченко, Компаніївському – Слюсаренко, Новгородківському – Макогон, Петрівському – Щедров, Новопраському – Кулинич, Добровеличківському – Корнієнко, Новоархангельському – Ткаченко, Новоукраїнському – Волобцев, Маловисківському – Капінус, Підвисоцькому – Біличенко, Рівнянському – Миколаєнко, Олександрівському – Ткаченко [3].

Детально продумали також заступників – на випадок провалу керівника підпілля.

Велике більшовицьке підпілля залишали в м.Олександрії. До нього увійшли Василь Пашенко, Свирид Шорох, Петро Колос, Федір Кокін, Микола Турик, Борис Гайчук, Катерина Даценко, Ірина Королус, Онуфрій Настусенко, Іван Сидоренко, Трохим Мороз [4].

Комуністичне підпілля пронизало майже всі великі промислові підприємства та організації, а також села. Так, в Олександрійському районі підпільні групи створили в 11 селах і в більшості промислових підприємств. До підпільного осередку «Бурвугілля» входили 7 комуністів, до підпілля села Протопопівка – 6 членів партії, с.Пустельникове та с.Попельнасте – по 5 комуністів. На залізничній станції Олександрія теж створили підпільну групу. До неї увійшли комуністи Яків Миронов, Павло Зарудницький та Дмитро Рахубовський. По інших селах і організаціях Олександрійського району згодилися на підпільну роботу ще 46 комуністів. Тож загальна кількість комуністичного підпілля Олександрійщини, створеного обласним комітетом партії, сягала щонайменше 83 членів[5].

Досить розгалужене більшовицьке підпілля планували залишити в Кіровограді. Для цього створили підпільний міськком партії. До його керівництва увійшли Марфа Гавриленко⁴⁸, Григорій Козлов, Василь Волков, а також Шевченко, Звягінцев, Третьяков. Створили не тільки підпільний міськком, а й партизанський загін. Ним керував Козлов, а замісником призначили Волкова[6].

⁴⁸ До початку нацистської окупації Марфа Гавриленко працювала секретарем Олександрійського РК КП(б)У по кадрах.

Особливу увагу приділили залізничній станції Кірово-Українська. Там у трьох виробничих підрозділах залишили для підпільної роботи 10 комуністів. На місцевій електростанції, підготовленій для знищення, але так і не знищеної, організували підпілля з трьох комуністів. Своїх підпільників «отримали» хлібозавод, млин, трамвайне депо, завод «Профінтерн», швейна фабрика, спиртовий завод, маслозавод, водоканал та ін. підприємства міста. На підпільну роботу залишилися і кілька комуністів з театру №2 [7]. Коли стало зрозумілим, що гітлерівці скоро увійдуть до Кіровограда, то вирішили зірвати основні цехи заводу «Червона зірка». Перед вступом німців до Кіровограда так і зробили. Однак це не завадило у цехах заводу №2, 1, 6, 9, напевне, не призначених до руйнування, теж створити підпільні групи з 2-3 комуністів.

Про те, як відбувався відбір до підпілля м.Кіровограда, розповів вже по війні один з його членів – Віктор Менте: «В 1941 році, в період відступу наших військ, мене викликали до заводського комітету ЛКСМУ заводу «Червона зірка». У завком прибули якісь два представники, які бесідували з кожним окремо комсомольцем. У бесіді зі мною вони запропонували мені залишитися в Кіровограді для розвідки глибокого тилу ворога і по-знайомилися з особою, якому я підкорявся. Його звали Василенко Василь» [8].

Комуністичне підпілля, принаймні, на папері, буквально пронизало Новоархангельський район. Так, у самому райцентрі для організації боротьби проти гітлерівців залишалися Феодосій Пономаренко, Іван Горбатьок та Яків Ткач. Таких підпільних організацій в районі створили 14, але, як згодом з'ясувалося, всі вони виявилися недієздатними [9]. Загальне керівництво поклали на секретарів Новоархангельського РК КП(б)У Ткаченка, Тимофєєва та Фрединського. Зв'язковим погодився бути житель с.Лозоватка Тимофій Лозоватський. Його хата з початком окупації перетворювалася на явочну [10].

До Новоукраїнського підпільного райкому партії увійшли секретар РК КП(б)У Волобуєв, його замісник Лубко, член райкому партії Слюсаренко. Домовилися, що явочна квартира буде на території колгоспу ім.Ворошилова. В документі вказали її адресу: с.Новоукраїнка, вул.Енгельса, 33, та прізвище господаря – Беззадин [11].

Детально розробили систему підпілля Єлизаветградківського району. Підпільний райком партії очолив П.Сидоренко, а т.зв. парторгом залишили Е. Скабарду. За кілька днів до окупації району нацистами Скабарда планував піти до лісу разом з винищувальним загonom, а потім, за потреби, перейти до с.Нерубайки і поселитися в колгоспника артілі «Агроном»

Єлисея Білокриницького, де нелегально проживав би деякий час. 19 липня 1941 року в розпорядження Скабарди прибув з Кіровограда підпільник Георгій Маслов з запискою від секретаря міському партії Мартинова. Маслова поселили в казармі на 276 кілометрі поблизу станції Цибулеве. Там він легально працював чорноробом на залізниці. Того ж дня і знову з запискою від Мартинова прибув у розпорядження Скабарди кіровоградець Степан Мочанов. Його влаштували завгоспом до сільської лікарні.

Підпіллям безпосередньо с.Єлизаветградка поставили керувати 39-річного Петра Боевця. На літо 1941 року він працював завідувачем районного фінансового відділу. У 30-і роки Боевцев «усплавився», як один з членів «буксирної бригади», нещадним викачуванням хліба у своїх земляків під час хлібозаготівель. 19 липня 1941 року прибула з Кіровограда і розпочала роботу санітаркою у райцентровій лікарні ще один член комуністичного підпілля – Тетяна Шевцова. Третім учасником підпілля районного центру Єлизаветградка став Харлампій Джерепа – його зарахували рядовим колгоспником місцевого колгоспу ім. Горького. Він з'явився в Єлизаветградці теж 19 липня, але, на відміну від Шевцової, прибув з Олександрівського району. Загалом до керівництва Єлизаветградківської районної підпільної організації, яка винятково формувалася з членів більшовицької партії, увійшли секретар РК КП(б)У Сидоренко, його заступник Скабарда, члени РК КП КП(б)У Щученко і Маслов[12].

Потрібно зазначити, що комуністичне підпілля Кіровоградської області створювалося досить продумано і заздалегідь, з дотриманням значної конспірації. Зокрема, Великоvisківський підпільний райком партії створили 16 липня, Олександрівський – 13 липня 1941 року. Багатьох членів партії заздалегідь переводили на нелегальне становище, підібравши для них підпільні квартири. Велика увага приділялася переміщенню на значні відстані підпільників з тим, щоб на нових місцях вони, невідомі до цього часу в тих чи інших селах, згодом з'являлися на рядових роботах та розпочинали підривну роботу проти нацистів. Для прикладу, до с.Сентове (нині с.Родниківка) Єлизаветградківського району (нині Олександрівського) прибув для розгортання підпільної мережі голова районної організації ТCOBIAХIMу Іван Осипов. Він поселився у своєї сестри Марфи Заєць. Натомість голова Сентівської артілі «Червона зірка» Федір Ковальчук переселявся до невеликого села Нерубайки Єлизаветградківського району і легально розпочинав роботу в колгоспі «Агроном» рядовим колгоспником. Голова колгоспу ім.Маяковського з с.Федвар Єлизаветградківського району (нині с.Підлісне Олександрівського райо-

ну) перебрався до с.Красносілля і легально влаштувався на рядові роботи до місцевого колгоспу «Хлібороб» [13].

Розгалужене підпілля Олександрівського району створили за 22 дні до початку окупації і майже винятково з керівних кадрів довоєнного часу. До нього увійшли голова кооперації Федот Максименко (с.Голикове), голови сільських рад Федот Репало (с.Любомирка), Г.Тищенко (с.Олександрівка), І.Нелень (с.Триліси), директор цукрового заводу Марко Сипченко, заступник голови Олександрівського РВК Родіон Гресь, директори школи Олекса Симіус, З.Поштаренко, Хома Великий, вчителі Софія Васюра, А.Іваненко, Ю.Федоровський, директор МТС Микола Корсун, голови колгоспів: Яким Жаботинський, І.Ткаченко, Н.Терентьєв, Ф.Товкач, М.Крамарчук, І.Зубенко, завідувач районним відділом народної освіти Михайло Пересунько та інспектор народної освіти В.Хоменко, секретар партійної організації бурякорадгоспу М.Лопата, інспектор райкому партії М.Селезень, народний суддя І.Гольдебіт, голова РСС М.Кургін тощо. Підпіллям Олександрівського району керували секретарі райкому партії Ткаченко, Боев та Дряпак, а також штатний пропагандист (т.зв. «штатпроп») Кость Лівановський. Єдину явочну квартиру обрали біля колгоспу «Іскра», що в Олександрівці. Її надав Федір Тихонович Крамаренко. Всім повідомили також пароль: звернення – «Лівановський», відповідь – «Сахарник»[14]. Загалом до підпілля Олександрівського району вписали 58 комуністів. З них тільки п'ятеро були рядовими колгоспниками, інші обіймали керівні посади на виробництві, в сільському господарстві, в органах виконавчої влади тощо. Так, погодилися залишитися на підпільну роботу четверо голів сільських рад, 8 працівників народної освіти на чолі з завідуючим, 8 голів колгоспів, два працівники народного суду, директори МТС, заступник та секретар РВК, три секретарі райкому партії тощо[15].

Однак створена розгалужена система комуністичного підпілля на Кіровоградщині вже в умовах окупації виявилася не дієздатною. Одна з причин – деякі керівники підпільного обкому партії залишили область ще до початку нацистської окупації. Так, відправилися у глибокий тил секретарі Кіровоградського обкому партії Горенков, Колупаєв, Ігнатенко, голова облвиконкому Іщенко, заступник голови облвиконкому Луценко. Такі дії вищого партійного керівництва Кіровоградської області, що повністю відповідають визначенню «дезертирство», в інформації секретарю ЦК КП(б)У названі досить нечітко: «із складу підпільного обкому партії вийшли... (йде перелік прізвищ)». Всі зазначені особи, але не

тільки вони, фактично втекли туди, де гітлерівців не чекали – далеко на схід країни⁴⁹.

Ще до початку окупації залишилися без керівництва і майже всі підпільні райкоми партії, оскільки їхні секретарі теж відправилися в глиб країни. Так, фактично обезголовленим залишився Кіровоградський сільський підпільний райком партії, оскільки його секретар Третьяков⁵⁰ вибув за межі району ще до приходу гітлерівців. Так само вчинили і секретар Тишківського підпільного райкому партії Касат, Аджамського – Колесников, Долинського – Срібний, Підвисоцького – Біличенко [16]. Покинули Знам'янський район секретарі Крячко і Момот[17]. Їхня втеча призвела до деморалізації тієї частини підпілля, що залишалося.

На час повної окупації області – серпень 1941 року, в тилу ворога залишилися тільки три керівники більшовицького підпілля обласного рівня – Михайло Скирда, Петро Васирина, Леонід Перфільєв. Дуже скоро від спланованого на папері Кіровоградського підпільного обкому партії фактично нікого не залишилося: М.Скирда в середині серпня 1941 року чомусь полишив область і опинився на Дніпропетровщині, П.Васирин вийшов до батьків у село під Черкаси, Л.Перфільєв опинився на Полтавщині.

На 10 жовтня 1941 року ЦК КП(б)У підготував аналітичну довідку щодо стану підпільної роботи в тилу ворога. Одна з тез, що стосувалася Кіровоградщини, звучала так: *«У Кіровоградській області підпільний комітет партії в найважливіший період утік з області, а за ним і деякі керівники районних підпільних організацій»*. Підготував довідку оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У[18]. З грифом «цілком таємно» її направили Микиті Хрущову, та, напевне, до Москви.

Інформація про справжню ситуацію з комуністичним підпіллям на Кіровоградщині постійно просочувалася через лінію фронту і потрапляла до ЦК КП(б)У. Там її узагальнили у «Доповідній записці про роботу деяких підпільних партійних організацій областей України на тимчасово захоплених німецькими окупантами» і 13 січня 1942 року направили секретарю ЦК КП(б)У М.С.Хрущову. Висновок ЦК КП(б)У щодо оцінки діяльності Кіровоградського підпільного обкому партії знову виявився невтішним. У «Доповідній записці...» констатувалося, що деякі райкоми партії Кіровоградської області впродовж тривалого часу – фактично п'я-

⁴⁹ Дехто з них згодом потрапив до Червоної армії, як от Горенков, Колупасєв, Луценко. Бойові нагороди отримали Колупасєв та Луценко.

⁵⁰ Третьяков залишив Кіровоград разом з Горенковим, Колупасєвим та Ігнатенком і опинився далеко за лінією фронту – в тилу Червоної армії.

ти місяців – все ще не могли встановити зв'язок з «секретним» обкомом партії[19].

А що ж робили в роки окупації інші члени комуністичної партії?

Для детального аналізу ситуації з їх поведінкою зупинимось, перш за все, на районі, де природні умови для дієвої боротьби з гітлерівцями склалися дуже сприятливими: кілька лісів і перелісків, велика кількість ярів упереміж з пагорбами, порослими кущами і деревами-самосіянками, чимала густота сіл та хуторів, у більшості з яких окупанти з'являлися вкрай рідко, а то й зовсім до них не навідувалися, крім того, поруч проходила залізниця з кількома мостами, а також стратегічна автомобільна дорога Черкаси-Кіровоград. Такими умовами вирізнявся Єлизаветградківський район, де, як свідчила офіційна історія області, в роки окупації діяв «підпільний райком партії» з кількома «підпільними» секретарями: Сидоренком, Баранником, Ярком.

Отже, на обліку в Єлизаветградківському РК КП(б)У до 1941 року числилися 151 член та кандидатів у члени партії. З початком німецько-радянської війни 107 комуністів залишилися проживати на окупованій території, серед них, як відомо, і перший секретар райкому партії П.Сидоренко. Дочекалися приходу Червоної армії 74 члени партії. З них 67 комуністів не мали при собі партійних квитків, оскільки знищили їх у різний спосіб. Перебували у партизанському загоні чи підпіллі (станом на грудень 1943 року) лише 6 членів партії. Під час окупації зазнавали арештів, але відпускалися після нетривалого слідства, 36 членів партії. На службу до нацистів перейшли два комуністи. Один з них до війни працював на відповідальній посаді – завідував районною ощадкасою, інший очолював МТС. 64 комуністи зареєструвалися в окупаційних органах влади[20]. Дехто з членів партії загинув у боротьбі з нацистами або ними був страчений як заручник, таких, проте, одиниці. Ще якась частина жила нелегально, інші перебралися до сусідніх областей. Отже, переважна більшість членів Єлизаветградківської районної партійної організації, які залишилися на окупованій території, війну пережили доволі безбідно і у боротьбі проти нацистів участі не брали. Чого варті лише фактична бездіяльність першого секретаря райкому партії П.Сидоренка, чи начальника Єлизаветградківського РВ НКВС І.К.Шаповалова. «Головний підпільник» району майже всю окупацію переховувався в своїх родичів і долучився до боротьби лише з появою поблизу Знам'янки радянських танків. «Головний міліціонер» району легально проживав на окупованій території і нацистами не переслідувався. В перші місяці окупації він працював шевцем. З серпня 1941 до травня 1943 року зв'язку з партизанами

чи підпільниками не встановив. М.Скирда, якщо вірити йому, через свого зв'язкового розшукав І.Шаповалова. Вони зустрілися⁵¹. На зустрічі Шаповалов заявив, що готовий включитися у «роботу на шкоду німцям». Отримав від Скирди револьвер та дві гранати. Скирда нібито дав завдання Шаповалову отруїти свиней у громадському дворі с.Костянтинівка Знам'янського району, для чого вручив тому сильнодіючу отруту. Однак завдання Шаповалов не виконав і після зустрічі невідомо куди зник. Так М.Скирда свідчив про «боротьбу» проти нацистів члена довоєнного бюро Єлизаветградківського РК КП(б)У І.Шаповалова[21].

Чимало комуністів Єлизаветградківського району не тільки легально жили, а й добровільно здійснили акти реєстрації в окупаційних органах влади. Так, за власними бажанням зареєструвалися в районній управі та в сільських управах два працівники райкому партії, 7 радянських службовців, 13 голів колгоспів, 10 голів сільських рад, 5 директорів і бригадирів МТС, три голови сільських споживчих товариств, три працівники НКВС – з них секретар на начальник РВ НКВС, 8 вчителів, секретар райвиконкому, секретар РК ЛКСМУ та ін. Реєстрація зовсім не була формальною дією, навпаки, цим комуніст брав на себе добровільні зобов'язання ніким чином не шкодити нацистам.

Зберегли партійні квитки тільки сім комуністів Єлизаветградківського району – і серед них два комбайнери та два рядові колгоспники. У вогні згоріли 8 партійних квитків, 12 – віддали на зберігання командирів партизанського загону Івану Степановичу Щученку, здали до нацистських органів влади 11 квитків, інші партійні квитки їхні власники знищили в різні способи, навіть доволі екзотичними – наприклад, жували[22]. Тобто, говорити про Єлизаветградківський «підпільний райком партії», що нібито діяв у період нацистської окупації, та про комуністичне підпілля, ним кероване, немає підстав. І не дивно, оскільки майже всі комуністи району перебували в очікуванні – чим закінчиться протистояння двох армій: успіхи однієї з них та поразки другої і визначали їхню поведінку. Тож т.зв. партійна свідомість чи ідейна переконаність впродовж тривалого часу окупації на поведінку більшості комуністів не впливала, тому не була визначальним чинником їхньої поведінки. Не діяли на них заклики й накази їхнього партійного вождя.

Загалом безнадійна ситуація з організацією комуністичного підпілля виникла і в Знам'янському районі. А підсумки такої організації підбивали

---

⁵¹ Про це одноосібно свідчив М.Скирда, якихось інших джерел, що підтвердили б цю зустріч, розшукати не вдалося.

в райкомі партії вже тоді, коли нацистів прогнали з району, тобто в 1944 році. З'ясувалося, що з району виїхали в евакуацію 7 комуністів з тих, кого залишали на підпільну роботу; «невідомо де поділися» 15 комуністів – майбутніх підпільників; «загинув» один комуніст (І. І. Нечаєв)⁵²; до «зрадників» вписали теж одну комуністку; «не виконали завдання» 12 комуністів; поведінку в окупації ще 7 комуністів у Знам'янському РК КП(б)У «вивчали» [23]. Тобто, партійна організація Знам'янського району припинила своє існування впродовж дуже короткого часу: за день – два після появи в районі нацистів, оскільки більшість членів того підпілля на чолі з секретарями райкому партії «невідомо де поділися», інші «не виконали завдання». Подібна картина була типовою у той час для всіх без винятку районів Кіровоградщини.

Отже, майстерно виписане на папері комуністичне підпілля насправді розладалося не під час нацистської окупації, а ще до її початку – керівництво підпіллям, за рідким винятком, повтікало на Схід, а більшість рядових комуністів добровільно відмовилися від боротьби проти нацистів. Ті керівні кадри, які залишилися проживати в окупації, пішли в таке «глибоке підпілля», з якого вийшли тільки перед приходом Червоної армії. Вже у повоєнний час вони стали творцями чималої кількості міфів про «всенародну боротьбу в тилу ворога під керівництвом комуністів». Чимало з цих вигадок живуть і донині.

Джерела:

1. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 9, – арк. 19.
2. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 409, – арк. 9.
3. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 3-5.
4. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 15.
5. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 17,18.
6. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 23.
7. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 21 – 23.
8. ДАКО. Ф.– П. – 429, оп. – 3, спр. 51, – арк. 37.
9. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 10.
10. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 11.
11. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 24.
12. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 74, 75.
13. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 77.
14. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 406, – арк. 213.
15. ДАКО. Ф.– П. – 429, оп. – 3, спр. 10, – арк. 52-54.
16. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 9, – арк. 20.

---

⁵² Як відомо, він перейшов лінію фронту і потрапив у розташування Червоної армії. Його долю вже у радянському тилу не вдалося з'ясувати

17. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 394, – арк. 20.
18. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 65, – арк. 6.
19. ЦДАГОУ. Ф.– 1, оп. – 22, спр. 65, – арк. 24.
20. ДАКО. Ф.– П. – 71, оп. – 1а, спр. 8, – арк. 1, 1зв.
21. ДАКО. Ф.– П.– 429, оп. – 3, спр. 17, – арк. 184.
22. ДАКО. Ф.– П. – 71, оп. – 1а, спр. 8, – арк. 5.
23. ДАКО. Ф.– П. – 429, оп. 3, спр. 10, – арк. 29.

Відомості про автора: *Петренко Іван Данилович*, головний спеціаліст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України, почесний краєзнавець України, м.Кропивницький.

*Світлана Кушнерова,
Іван Стьопул*

Спроба реконструкції участі націоналістичного підпілля Центральної України у русі Опору на основі архівно-слідчих справ Кіровоградського обласного державного архіву

В статті на основі архівно-слідчих справ радянських спецслужб здійснено спробу реконструкції участі націоналістичного підпілля в роки II Світової війни на території Кіровоградської області у боротьбі з нацистським окупаційним режимом. Проаналізовано соціальну структуру місцевих членів ОУН(б), основні засоби протистояння нацистському режиму, участь в агітаційній та просвітницькій діяльності. Більшість членів націоналістичного руху зазнали переслідувань з боку окупаційного режиму, учасники руху підлягали звільненням та арештам.

Ключові слова: *націоналістичний рух опору, ОУН (бандерівці), ОУН (мельниківці), «Просвіта», нацистський окупаційний режим, радянські спецслужби.*

In the article the authors make an attempt to reconstruct the participation of Nationalist Underground in dealing with the Nazi occupation regime in Kirovograd region during World War II based on archival-criminal cases of the Soviet secret police. The social structure of local members of OUN (B), basic methods of opposition to the Nazi regime, participation in the propaganda campaign and educational activities are analyzed. Most members of the Nationalist Movement were persecuted by the occupation regime, its participants were subject to dismissal from work and arrest.

Key Words: *the Nationalist Resistance Movement, OUN (Bandera), OUN (Melnyk), the "Prosvita", the Nazi occupation regime, the Soviet secret service.*

В статье на основе архивно-следственных дел советских спецслужб сделана попытка реконструкции участия националистического подполья в годы II Мировой войны на территории Кировоградской области в борьбе с нацистским оккупационным режимом. Проанализировано социальную структуру местных членов ОУН (б), основные способы противостояния нацистскому режиму, участие в агитационной и просветительской деятельности. Большинство членов националистического движения подверглось преследованиям со стороны оккупационного режима, участники движения подлежали увольнению и арестам.

Ключевые слова: *националистическое движение сопротивления, ОУН бандеровцы, ОУН мениковцы, «Просвита», нацистский оккупационный режим, советские спецслужбы.*

Радянська тоталітарна система та заідеологізована історична наука або замовчували певні сторінки історії, або подавали їх у спотвореному вигляді. Український націоналістичний рух у цілому подавався як прояв бандитизму, а діяльність Організації українських націоналістів як явище, притаманне нібито лише Західній Україні. Дослідження боротьби нашого народу за власну незалежність гальмувалися й відсутністю доступу до джерел, чисельними обмеженнями та заборонами, тотальним контролем і фізичними розправами над науковцями. Українцям нав'язувався міф про довічні ідеологічні розбіжності між Сходом і Заходом. Проте неупереджене знайомство з історією українського націоналізму та ОУН ушент руйнує цей недолугий конструкт.

Друга міфологема, яка активно підтримується російською історіографією, подає ОУНівський рух не як національно-визвольний проти радянського та німецького тоталітаризму, а як винятково колабораціоністський.

Дослідження подій національно-визвольних змагань актуалізується сьогодні. Молода українська держава ХХІ ст., як і на початку ХХ ст., зазнала зовнішньої агресії з боку російської держави. Як і 75 років тому змушена виборювати право на свою власну ідентичність та самостійне існування. Засоби і методи боротьби більшовицького і путінського режимів нічим не відрізняються. Їхній арсенал той самий, а історичні паралелі очевидні.

Активна участь місцевого населення Центральної, Східної та Південної України в діяльності ОУН спростовує кліше сучасної інформаційної війни про кардинальну відмінність між українцями Заходу і Сходу, між т. зв. «бандерівцями» і прихильниками «руського мира». Наша робота на основі фактичного матеріалу допоможе продемонструвати історичну

спадковість, неперервність та єдність українців у боротьбі за незалежність своєї держави.

Мета статті – на основі архівно-слідчих справ розглянути мотивацію та ступінь участі населення Центральної України в націоналістичному русі на окупованих територіях.

Для реалізації мети були виконані такі завдання:

- опрацьовано історіографію, що торкалася питань націоналістичного підпілля на території Центральної України;
- на основі архівно-слідчих справ осіб, звинувачених у сприянні та належності до ОУН, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області досліджено діяльність окружного Проводу ОУН (б) на території Олександрійського району;
- описано соціальну структуру місцевих осередків ОУН;
- проаналізовано ставлення населення нашого краю до націоналістичного руху.

Українська історична наука досить повно висвітлює загальний контекст становлення, діяльності та боротьби Організації українських націоналістів. Проте сучасна історіографія оперує переважно дослідженнями, які локалізовані територіями найбільшого поширення ОУН, а саме Західної України, що увійшла до складу СРСР восени 1939 року. Лише в останні два десятиріччя з'явилися публікації, які суттєво розширюють присутність та боротьбу ОУН практично на всій території сучасної України.

Першими темою діяльності ОУН на території Кіровоградської області підняли місцеві дослідники В.Бондар, Н. Бокій, В. Кізюн, П. Кизименко, М.Коломієць, Ф.Шепель, Р.Клочко, Ю.Митрофаненко. Краєзнавці розглядали роль ОУНівців в загальному всеукраїнському національному русі. Фактичний матеріал, опублікований дослідниками, містить свідчення про організацію та структуру націоналістичного підпілля. Серед діячів місцеві дослідники здебільшого називають представників Західної України. Висвітлення ролі місцевого населення є відсутнім або дуже побіжним.

Цікавою є книга С.В. Орел «Розстріляна Просвіта» не зважаючи на її публіцистичний характер та відсутність посилань на джерела, вона допомагає у пошуках кримінальних справ учасників націоналістичного руху, які повністю підтверджують подану у праці інформацію.

Під час пошукової роботи була використана книга «Реабілітовані історією. Кіровоградська область» під редакцією П. Т. Тронька. Перелік засуджених за націоналістичну діяльність, вміщений у цьому енциклопе-

дичному довіднику, дає можливість полегшити пошуки кримінальних справ в архівах.

Німецькі джерела про переслідування членів націоналістичного руху є дуже нечисельні, тому що більшість із них були знищені або втрачені під час відступу. Деякі матеріали німецьких архівів та спогади учасників, які після війни емігрували за кордон, можна знайти у працях дослідників-емігрантів, таких як Лев Шанковський «Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.)», Мюнхен, 1958 р., Зиновій Матла «Південня похідна група», Мюнхен, 1952 р., Мстислав Чубай «Рейд організаторів ОУН од Лодраду по Чорне Море», Мюнхен, 1952 р., Микола Чарторийський «Від Сяну по Крим», Нью-Йорк, 1951 р., Петро Мірчук «Нарис історії Організації Українських Націоналістів», Мюнхен, 1968 р.

В обласних державних архівах України є тисячі справ місцевого значення, за якими часто стоять неординарні учасники ОУНівського Руху. Матеріал, опрацьований у Кіровоградському облдержархіві, дає змогу подати попередню інформацію про декого з них.

Тому основним джерелом дослідів діяльності ОУН є радянські архівні матеріали, які були розсекречені останнім часом. Це перш за все допити заарештованих радянськими каральними органами учасників Руху.

Робота із архівно-слідчими справами потребує застосування складної наукової методології. Адже первинний зміст ускладнює виявлення істини. Суб'єктивізм (можливо, свідомий) спостерігається в оцінці масштабів, цілей та методів діяльності. Специфічні методи дізнання радянських спецорганів, масова фальсифікація та виконання спущених «з гори» рознарядок щодо необхідної кількості виявлених агентів, диверсантів та інших ворогів радянської держави знецінюють і ускладнюють роботу дослідника із архівно-слідчими справами. Свідчення учасників часто суперечать одне одному не тільки серед різних учасників судової справи, але навіть різняться у часі під час допиту однієї людини. Більшість підсудних свідомо чи інтуїтивно спотворювали, приховували чи видозмінювали інформацію, що містили їхні свідчення.

Друга світова війна в 1941-1942 рр. призвела до ліквідації комуністичної влади в Україні та спричинила відродження національного руху. На Наддніпрянській Україні активізувалася пропагандистська діяльність похідних груп ОУН.

Особливістю національного руху Опору на Кіровоградщині була його організаційна структура. Обласний провід складався з місцевих мешканців та членів похідних груп, а окружні й районні проводи – переважно

з місцевих мешканців. Рух, привнесений членами похідних груп, зміцнили місцевими кадрами, які краще орієнтувалися в місцевих умовах. Крім того, західна говірка не сприяла конспіративній роботі [6, с. 237].

Найміцніші осередки за спогадами останнього головного командира УПА В. Кука існували в Новоукраїнці та Олександрії [6, с.234-235].

У 1942 році заступником керівника окружного Проводу ОУН(Б) в Олександрії став Ярослав Ференц [1, с.114]. Ним особисто було створені три групи ОУН(Б) – чоловіча, жіноча і молодіжна [3, с.114]. Ярослав Ференц здійснював керівництво у селах району як окремими групами ОУН, так і кушовими осередками [1, с.114]. Його розсекречена архівно-слідча справа дає можливість дослідити діяльність цієї організації. Організаторами запільної мережі були представники сільської інтелігенції: вчителі, агрономи. Основною метою націоналістичного руху бандерівців була робота з молоддю.

Серед учасників цього руху Я. Ференц називає: Шевченка Дмитра Федоровича – вчителя, одного з керівників районного штабу, Лінника Никифора Івановича – завідувача народосвітою при окупаційній владі, Малаховського Олександра Олександровича та Гайда (ініціали не згадуються) – інспекторів народосвіти, Кружича Анатолія – співробітника редакції газети «Олександрійський бюлетень», Чуб Ольгу – актрису, Васича Вадима (мав зв'язок з Федченко Б.Н., червоно-кам'янський театр), Турбасєвську Олександру Трофимівну – зв'язкову, яка їздила з літературою та листівками до Кіровограда [3, с.137]. Також у протоколі допиту Костянтинової Катерини Іванівни згадується Кашпуровська Марія Афанасіївна – студентка педагогічного інституту.

Як співучасник у справі Я. Ференца проходив Бузюн Михайло Кузьмич. Уродженець Чернігівської області, закінчив Ніжинський педінститут, з 1934 р. викладач російської мови в Знам'янському районі. З 1939 р працює в м. Олександрія викладачем. [3, с.60-61] Окупаційна влада після його повернення в Олександрію пропонує роботу в школі, але він відмовляється. Пізніше стає директором театру, де працює з грудня 1941 по жовтень 1943 року. [3, с. 65]

За цією справою також проходить Малаховський Олександр Олександрович, який до війни працював учителем. Батько був військовим, тому народився у м. Люблін. Потім родина жила в Харкові. Закінчив Київський комерційний інститут, працював обліковцем на заводі, а з 1926 по 1941рр. – на викладацькій роботі.

За даними кримінальних справ Олександрійська організація була тісно пов'язана з ОУНівськими осередками у с. Червона Кам'янка, що згадується у справі Я.Ференца та інших справах на колишніх членів ОУН.

За даними справи Я. Ференца його попередником був Гарачий (ініціали не згадуються), який працював головним лікарем. Серед членів Червонокам'янського відділу: Базен Платон Афінасієвич – вчитель, а потім актор театру, Сергієнко Ніна Яківна – вчитель хімії та біології, Сергієнко Семен Нестерович, Артюх Марк Максимович, Бугрій Григорій Іванович – вчитель фізики та математики, Кравченко Григорій Васильович [2, с.43, 150].

Багато прихильників націоналістичного руху та їх родини потрапили під репресивну машину радянської тоталітарної системи. На початку війни багато з них були мобілізовані до Червоної армії. Але помилки радянського командування на перших етапах війни, відсутність ефективної організації евакуації призвели до того, що солдати потрапляли в оточення, бачили безглуздість людських жертв та передбачали крах радянської тоталітарної машини. Все це породжувало сподівання на те, що гітлерівський режим буде лояльнішим до українців і як результат не заважатиме відновленню Української держави.

Бузюн М.К., перебуваючи на строковій службі в Червоній армії, потрапив під слідство у сфабрикованій справі, але був звільнений за відсутністю складу злочину. [3, с.60-61] На початку війни потрапив у оточення в районі Бердянська та табір для військовополонених у м. Бреслав Запорізької області. На питання про звільнення з табору дає показання, що підкупив поліцейського [3, с.61-63]. В пізніших допитах згадує, що німці відпускали українців, особливо з Правобережжя та дозволяли повернутися в місця постійного проживання [3, с.89]. Тому Микола Кузьмич повертається спочатку в Знам'янський район, потім до Олександрії. [3, с.61-63]

Малаховський О.О. був заарештований у 1937 році. Говорив що Вільгельм II набагато розумніший за російського царя Миколу. Не засуджений, але 3 роки пробув у тюрмі [3, с.105].

Батько Кашпуровської М.А. розкуркулений, хоча був середняком. Родина Марії Афанасіївни не встигла евакуюватися через відсутність інформації про війну та її хід. Працювала на будівництві доріг. За допомогою Константинової К.І. та Я. Ференца через слабе здоров'я Кашпуровської М.А. була влаштована в кіоск продавати «фашистскую и украинскую литературу». Працювала разом з Турбаєвською О.Т. [4, с.109].

Шевченко І.І. був мобілізований до армії, але його підрозділ не зміг переправитися через Дніпро, а командири «розбіглися». Зупинились пе-

реночувати на якомусь хуторі, а той на ранок вже був окупований німцями. Повернувшись додому, став директором Червонокам'янської школи [5, с.41].

Бугрій Г.І. був мобілізований до армії, в перші дні війни потрапив в оточення. Втік з табору для військовополонених, а повернувшись додому, отримав посаду вчителя в Червонокам'янській школі.[2, с.127].

В.Г. Мезенцева була донькою селянина, який мав 15 десятин землі, за це його розкуркулили, вигнали з хати, а матір забрали у в'язницю.

Провідною формою діяльності було просвітництво: агітаційно-інформаційна робота, поширення друкованих видань українського патріотичного змісту, виявлення та фіксація злочинів проти українців з боку окупаційних режимів. [6, с.237].

Бузюн М.К. свідчить, що робота олександрійської «Просвіти» була заборонена німцями, і її засідання не відбувалися [3, с.75]. Малаховський О.О. на відміну від Бузюна М.К. говорить, що перше засідання все ж відбулося, а вже потім організація була закрита через заборону окупаційної влади [3, с.111].

Більш активною була діяльність Червонокам'янської «Просвіти». С. Орел описує діяльність Віри Григорівни Мезенцевої, вчительки географії та Клавдії Юхимівни Шаповал, викладачки української мови та літератури, залучених до просвітницької діяльності [7, с.23-24].

Ідеологом Червонокам'янської «Просвіти» був директор школи та театру Шевченко Іван Іванович. У школі навчання відбувалося в національному дусі. На педраді виступив представник похідної групи ОУН, який закликав розповідати про злочини радянського режиму, виховувати в учнів любов насамперед до рідної України. На школі було вивішено тризуб. Серед учнів запроваджено привітання «Слава Україні» – «Героям слава!» [5, с.74].

На допиті К.Ю. Шаповалова пояснює енкаведистам: «Директор школи доручив мені роз'яснити на зборах, що означає наш національний герб тризуб. Для підготовки він дав мені брошуру, яка так і називалась – «Тризуб». У брошурі називався цілий ряд українських націоналістів – Петлюра, Винниченко» [7, с.23].

У 1942 році Івана Івановича зняли з посади директора школи, замість нього поставили Б.Н. Федченка [2, с.124].

Після заборони «Просвіти» агітаційним майданчиком оунівців став театр. На сцені Олександрійського театру йшли п'єси «Наталка Полтавка», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Назар Стодоля», «Лиха іскра», «Бондарівна», «Майська ніч», «Мати-наймичка», «Ой не ходи, Грицю»,

«Сватання на Гончарівці», «Пошилися в дурні», «Степовий гість», «Невольник». Всього 78 п'єс [3, с.75]. Крім того, була поставлена п'єса «Мина Мазайло», яка за визначенням радянських слідчих «была явно националистического содержания». В період радянської влади була заборонена. (підкреслено в справі олівцем). Останні два місяці окупації приміщення театру використовували винятково для організації концертів для німецьких солдат і офіцерів. [3, с.67]

Н.І. Лінник вимагав від М.К.Бузюна, директора театру: «Доки радянська влада відсутня, треба перевиховувати молодь в націоналістичному дусі» [3, с.68].

Ще Н.І. Лінник поставив М.К. Бузюну завдання підготувати доповідь до річниці Т.Г. Шевченка [3, с.71]. Переглянувши доповідь, інспектор Лінник Н.І. висловив невдоволення її подібністю із штампами радянських підручників, а до її змісту висловив зауваження та вимагав акцентувати увагу на переслідуванні Т.Г. Шевченка російською владою й аналогічне цькування радянською владою українських патріотів. М.К. Бузюн на допиті виправдовується, що до антирадянської в його доповіді належала тільки фраза: «Слава богу, що цю річницю ми святкуємо без більшовиків». В театрі також повісили Тризуб [3, с.72].

О.О. Малаховський повідомив на допиті, що читав на конференції антирадянську статтю із газети «Кіровоградські вісті», яка «клеветала на советскую власть и жизнь учителей при советской власти». Також за вину він визнає, що читав на конференції статтю Михайла Зошенка, в якій висміювалась радянська педагогічна система. [3, с.109]. За провину на суді він визнав, що сказав електрику: «При більшовиках світла в народосвіті не було, так ви зараз проводите» [3, с.110].

Серед пропагандистської літератури згадуються журнали зі Львова, видані у 1934-1936 рр, журнал «Дзвін», брошури «В застенках ГПУ» та ін [2, с.47].

Протягом багатьох років радянська та російська історіографія подавала ОУНівську діяльність як колабораціоністську. Дослідження архівних справ спростовує цю думку.

Методи боротьби змінювались на різних етапах. К.І. Константинова вказує на два періоди у ставленні ОУНівців до німецького окупаційного режиму. Також вона детально описує різницю між бандерівцями та мельниківцями [3, с.135]. На початку окупації бандерівці засилають своїх людей до німецьких установ (приклад І.М. Пилипенко працював у поліції, сама Е.І. Константинова була перекладачем). Також ОУНівці вступали в радянські партизанські загони з метою вивчення настроїв партизан, їх дій

в тилу німців, та можливості їх залучення до подальшої боротьби на боці ОУН [3, с.135].

І.М. Пилипенко прибув із Західної України, виконував обов'язки начальника поліції, але був заарештований восени 1942 року [2, с.46]. Він ставив завдання вести підготовку вигнання німців з території України. Коли радянська влада програє, ОУНівці повинні вигнати німців та побудувати самостійну Українську державу. Для цього займатися підготовкою надійних людей, здатних боротися проти німців [2, с.44].

Засилали до лав Червоної Армії своїх членів, використовували їх в своїх інтересах. Також йшли в німецьку армію для отримання інформації про дії проти ОУН [3, с.136].

Свідчень про створення місцевих військових загонів немає. В боротьбі за незалежність України розраховували на допомогу Заходу. Федченко Б.Н. говорить, що зброї у них не було, лише агітаційна робота [2, с.51].

Баден П.А. на допитах засвідчив, що чув розмови з приводу придбання зброї та наявності у місцевого підпілля одного кулемета та декількох гвинтівок. Він давав свідчення про зв'язки Федченка Б. з Я. Ференцом. Також вказує на налагоджений зв'язок між місцевими націоналістами та групою партизанів, які базувались у Лозоватському лісі, і про свої наміри боротися проти німців [2, с.75].

Г.В. Кравченко згадує, що Федченко Б.Н. закликав націоналістів убивати німців та забирати у них зброю. Коли прийде слушний час, треба бути готовим встати на боротьбу проти більшовиків та німців [2, с.97].

Одним з недоліків руху опору була відсутність єдності у боротьбі з нацистами. Бандерівці орієнтувалися на молодь та займалися її вербуванням, проводили агітацію проти німців, закликали молодь не їхати на роботу в Німеччину. Мельниківці спиралися на старше покоління. Більшим авторитетом користувались бандерівці. Спочатку легально, потім таємно від німців створювалися бойові групи. [3, с.135].

Коли представники мельниківців приїздили до Олександрії з метою розгорнути ОУНівську роботу, на цій території вже переважали бандерівці. Я. Ференц заявив С.М. Миколайчику, що якщо він не виїде з Олександрії, то «йому буде погано» [3, с.135].

Це ослаблювало націоналістичний рух, більшість його членів зазнали переслідувань з боку окупаційного режиму. Німцями була заборонена п'єса «Бондарівна», в якій український народ закликався до боротьби проти ворогів, є вираз «Гей на ворогів!» [2, с.116]. Закривалися школи, театри, «Просвіти», їхні учасники підлягали звільненням та арештам. Під час об-

лави німці затримали колишнього директора театру та ще близько 500 відправили в табори та на примусові роботи [3, с. 67].

І.І. Шевченка, активного члена ОУН, заарештовано німецькою СД у 1942 році за підозрою у симпатіях до більшовиків [2, с.51]. Після приходу радянської влади його мобілізували до армії. Служив він у першій роті першого батальйону 20-го повітряно-десантного гвардійського полку II Українського фронту. В грудні 1943 р. був тяжко поранений. Півроку лікувався у госпіталі. Саме під час лікування був арештований радянськими спецслужбами за підозрою в участі під час німецької окупації в українському націоналістичному підпіллі.

Н.І. Лінник, у 1943 році заарештований за національну діяльність, відправлений до Бухенвальду. Шевченко Д.Ф., також заарештований [3, с.91]. Малаховський О.О., заарештований каральними загонами СД за саботаж, підозрювався у зв'язках із партизанами та українськими націоналістами. Перебував у Кіровоградській в'язниці, а потім відправлений до Бухенвальду, згодом в м Гармец, звідки був звільнений радянськими військами [3, с.103].

Головний лікар с. Червона Кам'янка Горячий, який за показаннями К.І. Константинової був керівником кущової ОУН і мав позитивну характеристику Я. Ференца, був арештований німцями [3, с.135].

Катерину Константинову, Олександра Малаховського, Данчура Павла (23 роки галичанин), Івана Карачевського (23 роки), Руденка з родиною в Кіровограді було заарештовано та ув'язнено німцями до тюрми. У 1943 р. Константинову К.І. за матеріалами допитів радянських спецслужб, після арешту було завербовано німцями на таємного агента СД для виявлення членів ОУН та їх діяльності. [3, с.137].

Б.Н. Федченка 5 червня 1943 року під час гастролей театру в селі Омельник Онуфрієвського району було заарештовано та відправлено до Бухенвальду [2, с.47].

Можна зробити висновки, що соціальну базу націоналістичного руху складала переважно інтелігенція, яка найменше піддавалася впливу агітації з боку радянської тоталітарної системи. Більшість із них зазнали репресивних заходів, як в довоєнні часи так і в період окупаційної влади.

Учасники націоналістичного руху розуміли подібність тоталітарних рис нацистського та радянського режимів. Основною метою їх діяльності було повалення цих режимів, встановлення демократичного ладу, справедливої соціально-економічної системи, необхідною умовою реалізації якої вони вважали досягнення Україною незалежності.

Протиріччя між бандерівцями та мельниківцями послаблювали націоналістичний рух. Співпраця членів ОУНівської організації з німецькою окупаційною владою пояснюється бажанням отримати доступ до просвітницької та агітаційної діяльності серед населення України. Участь деяких членів організації в каральних органах мала на меті отримання інформації про плани окупаційної влади щодо місцевого населення.

Оунівці ставили завдання вести підготовку вигнання німців з території України та побудувати самостійну Українську державу. Для цього бандерівці засилали своїх людей до німецьких установ та радянських партизанських загонів. Посилення репресій з боку окупаційної влади призводило до радикалізації методів та посилення антинімецького спрямування націоналістичної діяльності.

Більшість членів націоналістичного руху зазнали переслідувань з боку окупаційного режиму. Найбільша хвиля репресій припадає на 1943 рік, що пов'язано з діями на фронті та радикалізацією ОУНівської діяльності.

На жаль через низку об'єктивних обставин: інтенсивну русифікацію, пасивність і звичку пристосовуватись до будь-яких обставин, побоювання за можливі репресії з боку нацистів та комуністів, більшість населення в умовах окупації не перейнялась ідеями українського самостійницького руху.

Отже, можемо констатувати, що основною соціальною базою націоналістичного руху була інтелігенція, яка не піддавалася радянській пропаганді. Помилки радянського командування перших днів війни, марність людських жертв породжувало сподівання на крах радянської тоталітарної машини та відновлення Української держави.

Джерела та література:

1. Бокій Н. М. Матеріали до портретів діячів ОУН-УПА Кіровоградщини (1941-1943 рр.) / Н. М. Бокій // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. - Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. т. Вип. 11. – С.111-117
2. Державний архів Кіровоградської області, Ф.5907, спр.12715.
3. Державний архів Кіровоградської області, Ф. 5907, оп.2-р, спр.13855.
4. Державний архів Кіровоградської області, Ф.5907, спр.8351.
5. Державний архів Кіровоградської області, Ф.5907, спр.9359.
6. Кизименко П. Невідома війна / Петро Кизименко // Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003. – С. 234-245.
7. Орел С.В. Розстріляна «Просвіта». – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2014. – 155,[1] с.

Відомості про авторів: *Кушнєрова Світлана Вікторівна, вчитель історії Кіровоградського обласного навчально-виховного комплексу*

(гімназія-інтернат-школа мистецтв); *Стьопул Іван Васильович*, учень 11 А класу Кіровоградського обласного навчально-виховного комплексу (гімназія-інтернат-школа мистецтв), слухач секції історії України Кіровоградської МАНУМ, м.Кропивницький.

Клімчук Юрій

Участь кіровоградців в італійському русі Опору в роки Другої світової війни

У статті йдеться про участь кіровоградців у партизанських формуваннях на території Італії під час Другої світової війни в 1943-1945 рр. Зібрані матеріали мають пролити світло на маловідомі воєнні біографії кіровоградців, які разом із представниками інших європейських народів зробили свій внесок у боротьбу проти фашизму.

Ключові слова: *кіровоградці, Друга світова війна, антифашистський Рух Опору, Італія, провінція Ліворно, бригада «Романья», зона Емілія-Романья.*

The article studies the part of Kirovograd residents in partisan units in Italy during the Second World War in 1943-1945. The materials collected should shed light on the little-known military biographies of Kirovograd residents, who, together with representatives of other European nations have made their invaluable contribution to the fight against fascism.

Key Words: *Kirovograd residents, World War II, anti-Nazi resistance movement, Italy, Livorno province, the «Romagna» brigade, the Emilia– Romagna zone.*

В статье идет речь об участии кировоградцев в партизанских формированиях на территории Италии во время Второй мировой войны в 1943-1945 гг. Собранные материалы должны пролить свет на малоизвестные военные биографии кировоградцев, которые вместе с представителями других европейских народов внесли свой вклад в борьбу против фашизма.

Ключевые слова: *кировоградцы, Вторая мировая война, антифашистское движение Сопротивления, Италия, провинция Ливорно, бригада «Романья», зона Эмилия-Романья.*

Вже минуло понад 70 років після закінчення Другої світової війни, однак тема Руху Опору проти нацистських загарбників в Україні та у країнах Європи, участі в ньому громадян України досі не втрачає актуальності. Дотепер вона не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі і потребує не лише належної уваги з боку істориків, а й всебічного осмислення нового масиву раніше заборонених джерел на су-

часній методологічній основі. Більше того, участь українців у європейському Русі Опору набуває нині особливої актуальності в контексті європейської інтеграції нашої держави та військової агресії з боку Російської держави на сході України.

За кілька десятиліть в радянській і вітчизняній історичній літературі були досягнуті певні результати у висвітленні проблем антифашистського європейського Руху Опору та участі в ньому українців. Однак далеко ще не всі проблеми вивчені і до повного і глибокого їх розкриття потрібно ще чимало творчих зусиль. Це обумовлюється не тільки наявністю різноманітної джерельної бази, яка ще не досліджена, але і багатством подій, фактів, явищ, тісно пов'язаних з мужньою боротьбою українських патріотів у країнах Європи, в тому числі і в Італії. Варто відзначити, що до цього часу відсутня узагальнююча наукова праця з названої проблематики, тому саме регіональні дослідження дадуть змогу якнайширше розкрити це питання в історії України.

Одним із найбільш численних і активних партизанських рухів проти фашизму в роки Другої світової війни був Рух Опору на території Італії. Власне кажучи, антифашистський Опір в Італії почався ще в 1920-ті рр., як тільки Беніто Муссоліні прийшов до влади і встановив фашистську диктатуру. В Опорі брали участь комуністи, соціалісти, анархісти, демократичні сили, а пізніше – і представники лівих течій у фашизмі (незадоволені союзом Муссоліні з Гітлером). Однак до початку Другої світової війни антифашистський Опір в Італії носив розрізнений характер і відносно успішно придушувався фашистською міліцією і армією. Разом із наростаючим насильством погіршилося і економічне становище країни. По суті, Італія виступала в ролі банкіра для німців, даючи широкі кредити своєму союзнику. Фінансову заборгованість Італії німці розглядали як цілком природне явище. Влітку 1942 р. німецький міністр Ландфред заявив, що німецькі борги є «внеском, який роблять інші країни в загальну боротьбу», і «залізний фонд накопичення», який Німеччина оплатить після перемоги. Одним з «загальних вкладів» була і відправка італійських робітників до Німеччини, а умови, в яких вони там перебували, мало чим відрізнялися від умов для військовополонених [1, с.64].

У 1942 році економіка Італії величезними темпами рухалася до розвалу. Впродовж 1941-1942 рр. вводилися нові обмеження для населення: скорочувалася подача газу і електроенергії, центральне опалення працювало лише кілька годин на добу, підвищувалися ціни на продукти харчування, вводилась карткова система, правлячі кола фашистів здійснювали терор щодо інших політичних сил, почалися систематичні бомбардуван-

ня союзницькими військами південних міст і містечок – промислових центрів, почались безпідставні арешти місцевого населення. Все це пробуджувало ненависть італійського народу до фашизму.

Як писав економіст Феліче Гуарнері, за три роки війни «були повністю вичерпані накопичення попередніх поколінь» і «продовження роботи в таких же масштабах могло призвести лише до повного краху» [2, с.105].

Для боротьби з окупантами був створений Комітет національного визволення Північної Італії, що став керівним органом Опору. Комітет зумів об'єднати майже всі політичні течії, що прагнули повалення режиму Муссоліні та звільнення країни від німецької окупації. Зокрема, антифашистські партії умовно були розділені на ліве і праве крило (лівими вважалися комуністи, соціалісти і партія дії, правими, відповідно, ліберальна, партії християнських демократів і «Демократія праці»).

Загони, організовані компартією Італії, називалися гарібальдійськими, в честь великого героя італійського Рісорджименто – Джузеппе Гарібальді. По-іншому їх називали групами патріотичної дії, котрих була переважна більшість. Загони, створені Партією дії, називалися «Справедливість і свобода». Свої загони створила Соціалістична партія, назвавши їх ім'ям Маттеотті (соціаліста, убитого фашистами в 1924 р.). Були також автономні бригади, республіканські бригади Мадзіні та народні бригади християнських демократів під назвою «Зелене полум'я», а також інші невеликі партизанські загони анархістів, католиків і монархістів, дії яких також координувалися Комітетом.

Партизанські з'єднання організовували і впорядковували своє внутрішнє життя, налагоджували військове навчання бійців, покращували охорону і патрулювання, щоб запобігти можливості несподіваних нападів ворога, які завдавали їм великі втрати в перший час боротьби; вони заздалегідь готували плани оборонних робіт, проводили на відкритій місцевості рекогносцировку, де б у подальшому могли розгорнутися їхні бойові операції [3, с.95-96]. Ось як Вальтер Аудізіо описує організаційну сторону гарібальдійських загонів у провінції Мантуя (Лігурія): «Кожна бригада, як і кожен загін, мала своє командування, яке ефективно керувало всіма операціями на закріпленій за ними території. У стислі терміни нам вдалося домогтися дотримання дисциплінарних норм, згідно з якими жодне з формувань не мало права пересуватися на територію іншого формування з метою ведення бойових дій. Тим самим гарантувалася певна безпека всім бійцям, які, таким чином, були захищені від раптових нападів нацистів, викликаних діями інших груп» [4].

У 1944 р. партизанські загони були об'єднані в бригади, складаючи таким чином вже дивізії (кожна з цих частин володіла і певною часткою самостійності), дивізії були об'єднані в «Корпус добровольців свободи» (КДС). Корпуси, в свою чергу, входили у вищий керівний орган – Комітет Національного Визволення (КНВ).

Також варто відзначити, що в 1943–1945 рр. на Півночі Італії в умовах гітлерівської окупації і відновленого на нацистських штиках неофашистського режиму Муссоліні страйкових рух став постійно діючим фактором Опору. І лише спільна боротьба партизанського та страйкового руху дали змогу звільнити територію Італії від німецьких загарбників.

Відважною була боротьба італійських патріотів проти окупантів в області Лігурія, де билосся близько 400 радянських партизан, в числі яких було багато і вихідців з України. В зв'язку з висадкою англо-американських військ на південному узбережжі Франції вся територія північних провінцій Лігурії та П'ємонт, набула ще більшого стратегічного значення. В прикордонній зоні партизани вели постійні бойові дії.

В горах Лігурії, що простяглися вздовж Адріатичного моря, діяла 3-я гарібальдійська дивізія «Пінан Чікero». Тут бився національний герой Італії Федір Полетаєв. Разом з ним у різних загонах з'єднання билися і відважні українці. Зокрема, в бригаді «Кастільоне», яка входила до дивізії «Пінан Чікero» бився до останнього подиху на італійській землі і Володимир Поліщук з Кіровограда[5, с.57].

49 наших співгромадян воювали в гарібальдійських загонах Ломбардії [6]. Але навряд чи можна вважати цю цифру точною, адже великою проблемою є встановлення даних про українців у лавах партизанських бригад Ломбардії. Їх знали лише по партизанських прізвиськах або по іменах. Наприклад, у провінції Брешія, більше ніж в іншій будь-якій зоні, було категорично заборонено зберігати списки бригад із зазначенням прізвищ і даних про партизанів. Крім причин загального порядку, що мали силу для всього партизанського руху, подібна міра була необхідна ще і в зв'язку з тим, що, влаштувавшись в Сало (провінція Брешія), уряд так званої «Республіки Сало» займався постійним фашистським шпигунством.

Для того, щоб уникнути порушень директив партизанського командування, 18 жовтня 1944 р. Командування дивізії «Фьямме Верді» в циркулярі, надісланому підлеглим йому бригадам для ознайомлення: 53-й гарібальдійській бригаді імені Тринадцяти закатованих ловерейських партизан і 54-й бригаді, відзначало: «всім командирам категорично забороняється складати списки учасників загонів. На жаль, до цього часу рекомендації та заборони не були прийняті до уваги. Стало відомо, що під

час останньої облави серед паперів загону, що потрапили в руки супротивника, був також список його бійців. Самі проаналізуйте цей факт» [4].

В цьому регіоні діяв загін «Боцці», сформований переважно з колишніх радянських воїнів. Одним із його бійців був виходець із Кіровоградщини Федір Яременко – розвідник і підричник загону, який діяв поблизу Мілана і в Тірольських горах. Це за його участю пускали під укіс військові ешелони гітлерівців, розправлялись із фашистськими найманцями, визволяли в'язнів концтаборів [4].

Особливого розмаху партизанська боротьба досягла в області Емілія-Романья (центр – Болонья), де билось за різними даними від 800 до 1200 радянських громадян. Декілька сотень бійців були вихідцями з України [7, с.152].

Символом руху Опору в цій області став подвиг сім'ї Черві в Кампеджіне. Всі семеро синів глави сімейства, «папи Черві», як він увійшов в історію, піднялися як один на боротьбу проти місцевих «чорносорочечників» і гітлерівських окупантів.

Ферма Альдіче Черві стала притулком для 30 військовополонених різних національностей. Але число військовополонених було занадто велике, щоб вони, як і раніше, могли залишатися в будинку Черві. У перших числах листопада Комітет Національного Визволення наказав Черві відвести людей у безпечне місце, через великий ризик нападу ворога на ферму. Вони йшли групами. Але всі піти не встигли. 25 листопада 1943 р., пізно вночі, 150 фашистів вчинили напад на ферму. Протягом декількох годин 13 людей давали відсіч фашистам. Переконавшись у марності спроб наблизитися до будинку, вони підпалили сіновал. На пропозицію здатися Альдіче Черві відповів, що він краще згорить у вогні, ніж підніме руки вгору. Але щоб врятувати життя маленьким дітям і жінкам, що перебували у будинку, сини Черві, в перший раз не підкорившись своєму старому батькові, вирішили вийти і здатися. 28 грудня 1943 р. на полігоні Реджо-Емілії сім братів Черві були розстріляні [4].

Цим розстрілом фашисти домоглися результатів, діаметрально протилежних тим, на які розраховували. Незабаром стали виникати партизанські батальйони «Черві», а ненависть до нацистів все більше поширювалася як в сільських місцевостях, так і в містах.

У цей період намітилася ще одна тенденція в участі радянських людей в італійському русі Опору. У певних районах країни їхня чисельність сягала такого рівня, що ставилось питання про створення окремих «радянських» підрозділів. В цьому сенсі характерний якраз приклад Емілії-Романьї.

Практично з перших місяців боротьби в Форлі, в 8-й гарібальдійській бригаді «Романья» існувала «Радянська рота», до якої входив уродженець с. Косівка Олександрійського району Микола Якович Черноус. Вона діяла в апеннінській зоні між Форлі, Равенною і областю Тоскана. З листопада до грудня 1943 р. партизани роти боролися проти численних кабінерських підрозділів, швидко роззброюючи їх.

23 лютого 1944 р. в Галіате командира роти було серйозно поранено і командування «Радянською ротою» перейшло до Миколи Черноуса. На початку червня 1944 р. М. Черноус, командуючи «словянсько-російською ротою», протягом дня мужньо обороняв від гітлерівців містечко Сан-Паоло [7, с.156].

Відповідно до наказу Центрального командування партизанів провінції Модена з інших партизанських загонів цієї зони в розташування загону під командуванням В. Переладова був переведений і Микола Черноус. Він був одним із перших бійців і командиром радянського батальйону, який був офіційно оформлений у березні 1944 р. Він був у безпосередньому підпорядкуванні Центрального командування і виконував найбільш відповідальні бойові завдання[8].

У червні 1944 р. батальйон брав участь у визволенні населених пунктів Монтефйоріно, Вілла Міноццо, Черетолло, Тоско, Червалоло, Палагано. Його бійці знищили чимало фашистів у 121 місті на важливих для окупантів у стратегічному плані шляхах, підбили і знищили більше 350 автомашин з боеприпасами та живою силою противника, роззброїли 50 гарнізонів чорнорубашечників. За час бойових операцій батальйон Миколи Черноуса знищив і захопив у полон не менше 4500 німецьких і італійських солдат та офіцерів. Відтак, вже 18 червня народилася «Республіка Монтефйоріно» – велика зона, яку повністю контролювали партизани [9].

Нацисти не могли змиритись з тим, що в руках партизан був важливий шлях Флоренція – Модена, яка вела до так званої «готичної лінії», на якій тимчасово затримувався фронт, і вирішили ліквідувати партизанську зону. 29 липня 1944 р. німці по всьому фронту республіки Монтефйоріно здійснили сильний шквал вогню. Внаслідок бойових дій з 1 на 2 серпня радянський батальйон перемістився до селища Боккасуоло та був розділений на три частини. Група під командуванням М. Черноуса відступила на південно-західному напрямку та форсувала річку Доло, пройшла населений пункт Фонтаналуччія і в ніч на 2 серпня дісталась до перевалу Форбічі. Тут вони врятували бригаду «Стелла Росса», що перебувала на межі розгрому [10].

Варто зазначити, що під час однієї з партизанських операцій зусиллями кіровоградця Миколи Чорноуса та його бойових товаришів було захоплено ворожий «вибуховий центр управління» і цим врятовано італійське місто Монтефйоріно від знищення [11].

20 серпня 1944 р. всі три групи знову з'єднались і були включені в гарібальдійську бригаду «Грамші», яка діяла в зоні Санта-Джулія. Радянський батальйон реорганізували і створили в ньому підрозділи. Одним з них командував М. Чорноус. У жовтні батальйон перейшов у підпорядкування бригади «Костріньяно» [7, с.205]. У листопаді 1944 р. підрозділ отримав наказ командування партизанських бригад перейти лінію фронту і з'єднатися з американцями. Останні відразу ж запропонували радянським партизанам влитися в ряди американської армії, але отримали відмову. Після цього батальйон був відведений в тил армії союзників і розформований. Але деякі бійці батальйону отримали нові бойові завдання.

М. Чорноус з іншими патріотами, прагнучи повернутись на Батьківщину, спочатку потрапив до Алжиру, а звідти вже, зв'язавшись із представника радянського посольства, були вони відправленні в Одесу. Але на рідній землі їх зустріли як зрадників, адже мужні партизани-гарібальдійці вчинили «важкий злочин» перед тодішньою радянською владою – вони потрапили в полон. А для КДБ полонених не було, а були лише зрадники. А вони повинні сидіти в тюрмі. Так, у спеціальному вагоні колишнього славного гарібальдійця та його побратимів було доставлено у далекий Приморський край пиляти ліс для потреб «народного господарства». Відбувши належний строк, повернувся в рідне село та працював у місцевому колгоспі.

В зоні Емілія-Романья партизанів ще один кіровоградець – Микола Андріяшевський – уродженець с. Аджамки Кіровоградського району. Микола Володимирович спочатку воював у 5-й партизанській бригаді імені Отелло Бонвічіні у районі міст Молінелі, Медичина та інших [8]. Згодом, осінню 1944 р., у складі 144-ї бригади Гарібальді був створений «радянський батальйон», заступником командира якого став наш земляк. У складі батальйону він брав участь у багатьох бойових операціях у районах Парми, Модени та Реджо. В березні 1945 р. «радянський батальйон» влився в загін, що складався з англійських, радянських військовополонених та італійців [12, с.377].

Отже, вивчення наукової літератури і джерел засвідчує, що кіровоградці брали активну участь у боротьбі з гітлерівськими загарбниками не лише на території України і СРСР загалом, а й у європейському Русі Опо-

ру, зокрема і в Італії. Своїми звитягами, життям і кров'ю вони вписали яскраву сторінку в Перемогу над окупантами. Подальші дослідження мають розширити список кіровоградців, що брали активну участь у європейському Русі Опору, зокрема і в італійському.

Джерела та література:

1. Болтин Е. А. Назревшие вопросы движения Сопротивления / Е. А. Болтин, Д. Э. Кунина // Новая и новейшая история. – 1961. – № 5. – С. 57-62.
2. История Италии в 3 томах / под ред. С. Д. Сказкин, К. Ф. Мизиано, С. И. Дорофеев. – Москва: Наука, 1971. – 546 с.
3. Они освобождали Европу. – Донецк: Донбасс, 1970. – 271 с.
4. Советские партизаны в Италии // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.lavita-odessita.com/partigiani.html>.
5. Кудрицкий А. Гарібальдійці з України / А. Кудрицкий // Наука і суспільство. – 1967. – № 8. – С. 54-58.
6. Европейські країни: антифашистська боротьба // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/.
7. Галлени М. Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления / Мауро Галлени. – Москва: Прогресс, 1988. – 229 с.
8. Матівос Ю. Гарібальдійці з нашого краю / Юрій Матівос // Народне слово. – 1991. – 5березня. – С. 4.
9. Василенко В. Братерство, скріплене кров'ю / В. Василенко // Кіровоградська правда – 1971. – 23 лютого. – С. 2.
10. Матівос Ю. Гарібальдієць із Косівки / Юрій Матівос // Кіровоградська правда. – 2007. – 8 травня. – С. 2.
11. Олійників О. Українці на фронтах Другої світової / Олег Олійників // Чорноморські новини. – 2015. – № 39. – С. 5.
12. Галлени М. Легендарные подвиги русских партизан в Эмилии-Романье / М. Галлени // Россия и Италия. Из истории русско-итальянских культурных и общественных отношений. – Москва: Советский писатель, 1968. – С. 372-383.

Відомості про автора: *Клімчук Юрій Аркадійович*, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський

Cronika

Борис Шевченко

Створення і бойовий шлях кіровоградських батальйонів територіальної оборони у квітні-травні 2014 року

У статті розповідається про створення у 2014 р. на території Кіровоградської області батальйонів територіальної оборони Збройних Сил України та їх участь в антитерористичній операції на Сході України.

Ключові слова: *війна, АТО, батальйон, мотопіхотна бригада, оборона, незаконні збройні формування.*

The article describes the creation in 2014 in Kirovograd oblast of territorial defense battalions of Armed Forces of Ukraine and their participation in the anti-terrorist operation in Eastern Ukraine.

Key Words: *war, ATO, battalion, a mechanized infantry brigade, defense, illegal armed groups.*

В статье рассказывается о создании в 2014 г. на территории Кировоградской области батальонов территориальной обороны Вооруженных Сил Украины и их участие в антитеррористической операции на Востоке Украины.

Ключевые слова: *война, АТО, батальон, мотопехотная бригада, оборона, незаконные вооруженные формирования.*

13 квітня 2014 року виконуючий обов'язки Президента України Олександр Турчинов заявив, що для того, щоб зупинити розгул тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних регіонах України, Рада національної безпеки та оборони розпочинає широкомасштабну антитерористичну операцію із залученням Збройних Сил України.

Зоною проведення антитерористичної операції була і залишається частина території Донецької і Луганської областей, а також Ізюмський район та м. Ізюм Харківської області (14 квітня – 7 вересня 2014 року).

На сході нашої держави бійцям Збройних Сил України, територіальних батальйонів, Національної гвардії України та батальйонів МВС про-

тистять найманці, представники російського козацтва, незаконні збройні формування так званих «ДНР» і «ЛНР» та регулярні війська Російської Федерації.

З початком АТО практично на усій території України розпочалася мобілізація населення до збройних сил, створення добровольчих батальйонів, батальйонів територіальної оборони, підрозділів Національної гвардії. Кіровоградщина не стала винятком.

На території нашої області було сформовано три батальйони територіальної оборони:

- 17-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області («Кіровоград»);

- 34-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області «Батьківщина»;

- 42-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області «Рух опору»;

17-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області Збройних сил України – окремий батальйон, створений у Кіровоградській області, перебуває в підпорядкуванні Міністерства оборони України.

Формування батальйону почалося 23 квітня 2014 р. і було завершено в стислі терміни. Більша частина з 420 військовослужбовців становили добровольці, інші були мобілізованими. Серед особового складу були особи, які вже мали досвід військової служби, а також кілька учасників бойових дій та миротворчих операцій.

Забезпечення потреб батальйону проходило за сприяння з боку обласної адміністрації та з використанням бюджетних коштів міста Кіровограда та області, благодійних пожертв.

Після проведення навчання і бойового злагодження 17-й батальйон був направлений на підсилення Приазовського рубежу оборони з дислокуванням у Мелітополі Запорізької області.

В подальшому протягом тривалого часу батальйон діяв у зоні бойових дій на південному сході України.

На початку серпня 2014 р. на базі 2-ї Роти охорони 17-го батальйону була створена Окрема Рота, особовий склад якої складали добровольці, які написали рапорти про переведення у зону АТО. 15 серпня Окрема Рота кількістю 80 військовослужбовців під командуванням капітана А.Н. Бойка прибула в зону Антитерористичної операції. На базі Роти було сформовано 3 тактичні групи, які направлялися на посилення 34-го батальйону територіальної оборони, охорону штаба сектору «С» і зміцнення

11-го батальйону територіальної оборони «Київська Русь», який ніс службу і проводив розвідувальні рейди у населених пунктах Уткіно, Городище і Фащівка Луганської області.

17 жовтня 2014 р. Окрема Рота з-під Дебальцево Донецької області була направлена до місця дислокації 17-го батальйону, який у цей час був виведений з Мелітополя і перебував у Канатово.

25 жовтня 2014 р. 17-й батальйон територіальної оборони був направлений в зону АТО на посилення Державної прикордонної служби України і ніс службу на державному кордоні у Станично-Луганському районі Луганської області.

У листопаді 2014 р. 17-й батальйон був переформований у 17-й окремий мотопіхотний батальйон 57-ї окремої мотопіхотної бригади.

34-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області «Батьківщина» Збройних сил України – добровольче збройне формування, створене на території та в основному із мешканців Кіровоградської області, офіційно підпорядковане Міністерству оборони України. Батальйон виконує завдання із захисту територіальної цілісності України.

Батальйон «Батьківщина» створений у травні 2014 року у Кіровоградській області на основі членів «Національного руху опору» проти агресії Росії (70% особового складу). Половина особового складу батальйону – кіровоградці; решта – зі східних областей України, Криму, Одеської та Львівської областей.

На момент заснування 34-й батальйон налічував у своєму складі 421 бійця, більшість з яких – професійні військові різного віку. Члени цього військового формування мають досвід бойових дій та брали участь у миротворчих місіях у різних країнах світу. Перед відправленням в зону ведення АТО батальйон пройшов двомісячну підготовку, максимально наближену до справжніх воєнних дій.

Забезпечення потреб батальйону проходило за сприяння з боку обласної адміністрації та з використанням бюджетних коштів міста Кіровограда, Кіровоградської області та Херсонській області, благодійних пожертв.

На початку липня 2014 р. батальйон був направлений у зону бойових дій на південному сході України.

У липні 2014 р. 34-й батальйон територіальної оборони поніс перші втрати в зоні бойових дій: один військовослужбовець загинув і ще троє були поранені. А 13 серпня 2014 р. блокпост батальйону за 2 км від Горлівки (у Донецькій області) був обстріляний з РСЗВ і мінометів, загинули два військовослужбовці батальйону.

На початку вересня 2014 р. особовий склад 34-го батальйону територіальної оборони, посилений підрозділом з 80 військовослужбовців 17-го батальйону територіальної оборони, ніс службу на декількох блок-постах навколо Горлівки.

29 жовтня 2014 р. о 06:00 підрозділи 34-го батальйону територіальної оборони (70 військовослужбовців за підтримки двох бронетранспортерів і однієї БМП-2) здійснили атаку на позиції ополчення ДНР з метою захопити будівлю селищної ради в Горлівці, але відступили після того, як була пошкоджена їхня бойова машина піхоти.

Станом на 26 листопада 2014 р. батальйон утримував понад десять блокпостів безпосередньо на лінії фронту між Горлівкою та Дзержинськом. Позиції батальйону неодноразово обстрілювали, втрати батальйону в ході бойових дій досягли 11 військовослужбовців убитими і 53 пораненими.

У листопаді 34-й батальйон був переформований у 34-й мотопіхотний батальйон 57-ї мотопіхотної бригади.

42-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області «Рух опору» Збройних сил України – добровольче збройне формування територіальної оборони, офіційно підпорядковане Міністерству оборони України і діє на сході України у складі підрозділів АТО, виконуючи завдання із захисту територіальної цілісності України.

42-й батальйон територіальної оборони створений у травні 2014 року.

Забезпечення потреб батальйону проходило за сприяння з боку обласної адміністрації та з використанням бюджетних коштів міста Кіровограда та області, благодійних пожертв.

Після завершення бойової підготовки батальйон був направлений у зону бойових дій на південному сході України.

Станом на 11 листопада 2014 р., батальйон перебував у районі Дебальцево. 23-24 листопада 2014 р. у результаті артобстрілів загинули два військовослужбовці батальйону.

У листопаді 2014 р. 42-й батальйон територіальної оборони Кіровоградської області був перетворений в 42-й окремий мотопіхотний батальйон.

У січні 2015 р. батальйон, як і раніше, був на лінії фронту, він був розділений на дві частини: одна частина – в районі Дебальцево, інша – у Вуглегірську.

У другій половині січня батальйону оголосили, що його направляють на ротацию і вивели на другу лінію оборони, особовий склад був розміщений на відпочинок у спорудах невикористаного депо під Горлівкою. На-

далі, приблизно 100 осіб з батальйону відправили додому, але більшість були залишені в Костянтинівці і використовувалися як резерв для посилення фронтових частин.

26 січня 2015 р. у районі Дебальцево в результаті прямого попадання снаряда в бронетранспортер був убитий заступник командира батальйону майор В. Степанок.

У проведенні антитерористичної операції на сході України беруть участь, окрім зазначених батальйонів, бійці **3-го окремого полку спеціального призначення та батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Кіровоград»**

Кіровоградці, воюючи на сході України, проявили себе справжніми героями. Про це, серед іншого, свідчать численні нагороди, яких вони були удостоєнні.

Найвищу нагороду – Герой України, кавалер ордена «Золота Зірка» отримали полковник Олександр Трепак та підполковник Юрій Коваленко (по смертно).

За неповними даними за час антитерористичної операції орденом Богдана Хмельницького III ступеню нагороджено 25 військовослужбовців, з них 5 посмертно. Орден «За мужність» III ступеню отримали 102 військовослужбовці, 19 з них посмертно. Відзнакою Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» нагороджено 4 військовослужбовці.

Джерела та література:

1. Батальйони територіальної оборони України. – Режим доступу: http://espresso.tv/blogs/2014/08/30/dobrovolcheskye_batalony_struktura_strakhy_problemy_boevoho_prymeneniya
2. Бутусов Ю. Добровольческие батальоны: структура, страхи, проблемы боевого применения. – Режим доступу: http://espresso.tv/blogs/2014/08/30/dobrovolcheskye_batalony_struktura_strakhy_problemy_boevoho_prymeneniya
3. Закон України: Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію», м. Київ, 6 травня 2014 року, № 1240-18.
4. Тимчук В. Ю. Удосконалення програми підготовки частин територіальної оборони // Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 14-16 травня 2014 року). – Львів: АСВ, 2014. – С. 278-279
5. Указ Президента України «Про Положення про територіальну оборону України», 2 вересня 2013 року, № 471/2013.
6. Щур Марія. Україні потрібні загони територіальної оборони, а не нові внутрішні війська // Радіо Свобода. – 2014. – 5 липня.
7. Якубець І. Україна. Проблеми територіальної оборони. – Режим доступу: <http://cacds.org.ua/ru/comments/339>

Відомості про автора: *Шевченко Борис Леонідович*, завідуючий науковою редакцією Комunalної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», член Національної спілки краєзнавців України, м.Кропивницький.

Андрій Пропадуший

Орденоносці 3-го окремого полку спеціального призначення

Стаття узагальнює бойовий шлях кіровоградських спецпризначенців в ході антитерористичної операції (далі – АТО), ознайомлює із військовослужбовцями, що отримали найвищі нагороди України за виконання бойових завдань, сприяє розвитку патріотизму та громадянської самосвідомості кіровоградської молоді.

Ключові слова: *3-й ОПСнП, Донецький аеропорт, Савур-Могила, Ізварине, Латишеве, Герой України, орден Золота Зірка, орден Богдана Хмельницького.*

The article generalizes the combat itinerary of the soldiers of Special forces from Kirovograd in the process of the anti-terrorist operation; introduces military personnel, decorated with highest awards of Ukraine for accomplishing combat missions; assists in the further development of patriotism and civic selfconsciousness of Kirovograd youth.

Key Words: *3-rd separate regiment of Special forces, Donetsk airport, Savur-Mohila, Isvarine, Latysheve, the Hero of Ukraine, the Gold Star order, the order of Bohdan Khmelnytsky.*

Стаття обобщает боевой путь кировоградских спецназовцев в ходе антитеррористической операции, знакомит с военнослужащими, которые получили высшие награды Украины за выполнение боевых заданий, способствует развитию патриотизма и гражданского самосознания кировоградской молодежи.

Ключевые слова: *3-й ОПСнП, Донецкий аэропорт, Саур-Могила, Изварино, Латышево, Герой Украины, орден Золотая Звезда, орден Богдана Хмельницкого.*

Сьогодні патріотичне виховання стало наріжним каменем української державності та українського суспільства. Саме військовослужбовці, що пройшли через українсько-російську війну 2014-2016 років, а не міфічні герої, поруч із борцями минулих епох – козаками, холодноярцями, вояками УПА, є взірцями для виховання свідомого громадянина України. Збереження пам'яті про їхній подвиг є надважливим завданням наукових і освітніх установ держави, у тому числі і на Кіровоградщині. Орденоносці 3-го полку спецпризначення – це частина пантеону сучасних українських героїв. Формат повідомлення не може вмістити згадки про усіх воїнів, нагороджених орденами за бойові заслуги, тому ми зупинимо-

ся на біографіях військовослужбовців, нагороджених найвищими відзнаками – орденом Богдана Хмельницького та орденом «Золота Зірка».

Спецвійська формуються лише кадровими військовими у всьому світі. Серед них і бійці 3-го окремого полку спецпризначення. За часів Незалежної України полк неодноразово демонстрував найвищі досягнення під час міжнародних військових змагань. З початком військових дій на сході України військові полку підтвердили своє звання найкращих у країні, тепер вже у суворих бойових умовах. За визначні бойові досягнення військовослужбовці полку були нагороджені орденами. Найвищими з них є орден Золота Зірка та орден Богдана Хмельницького.

Бійці 3-го окремого полку спеціального призначення беруть участь у бойових діях із самого початку неоголошеної війни і продовжують виконувати найбільш складні бойові завдання на Донбасі.

Разом з іншими підрозділами кіровоградські спецпризначенці стійко утримували Міжнародний аеропорт “Донецьк” із самого початку облоги, виявляючи мужність та героїзм.

Операція по обороні донецького аеропорту була розпочата українськими військами на початку травня. Командування перекинуло на його прикриття близько 150 військовослужбовців 3-го полку спеціального призначення. Вони виїхали на схід 7 квітня 2014 року, спочатку охороняли периметр аеропорту, потім позиції [1;25]. В ніч з 25 на 26 травня новий термінал і підходи до аеропорту були без бою захоплені ударними формуваннями російських спецслужб в Україні – батальйоном “Схід” Ходаковського, загонами Бородая, Пушилїна, Здрилюка і “Оплоту” загальною чисельністю до 300 бійців з числа колишніх і діючих співробітників спецпідрозділів ГРУ і ФСБ РФ. Вони розраховували, що українське керівництво не наважиться вести бій в щойно побудованому аеропорту. Проте Верховний Головнокомандувач А.Турчинов віддав наказ військам вести вогонь по усіх виявлених вогневих точках. Приблизно об 11:00 один з чеченських найманців на даху нового терміналу підняв трубу зенітно-ракетного комплексу “Ігла” і навів її на український винищувач МІГ–29, що пролітав на малій висоті над терміналом. Це помітив снайпер 3-го полку, який точним пострілом ліквідував ворога [1;25]. Так розпочалася битва за аеропорт. У бою 26 травня кіровоградці за підтримки вертольотів і винищувачів розгромили супротивника. Було знищено понад 140 російських терористів. Втрати 3-го полку – один легкопоранений [11].

3-й полк спецназу брав участь в обороні аеропорту з травня по жовтень, хоча із серпня чисельність спецназівців не перевищувала 30 бійців. Їх підтримували армійські частини. Найбільш важке навантаження при-

пало на ротно-тактичні групи 72-ої механізованої бригади (червень-липень 2014 року) і 93-ої механізованої бригади (серпень-жовтень 2014 року) [11].

Прихід 79-ої і 95-ої бригад в район с. Піски і в аеропорт дозволив добитися рішучого перелому – свіжі сили нарешті здійснили ротацію, і рота 93-ої бригади і три групи 3-го полку спецназу нарешті вийшли з аеропорту після трьох місяців безперервних боїв без ротації.

Особлива роль в організації захисту й утримання аеропорту «Донецьк» належить полковнику Олександру Трепаку [1;7], який прийняв керівництво його обороною 22 серпня 2014 року.

Народився 15 вересня 1976 року в родині військовослужбовця. Після закінчення школи у 1993 році обрав військову кар'єру. Військовий у четвертому поколінні. Під час офіцерської служби обіймав різні посади в розвідувальних підрозділах Збройних Сил України та прослужив у кількох видах розвідки: військовій, радіорозвідці та інформаційній.

З 2008 року проходив службу у лавах 3-го окремого полку спецпризначення, штаб якого розташований у місті Кіровограді, де став командиром загону спеціального призначення.

Полковник Олександр Трепак брав участь в Антитерористичній операції на сході України з квітня 2014 року, неодноразово виявляв мужність, героїзм та вміле командування підлеглими військовослужбовцями.

На початку червня 2014 року він разом із кількома розвідувальними групами відбув у район міста Бахмут. Спільно з підрозділами спеціального призначення Військової служби правопорядку України кіровоградці охороняли Центр забезпечення бронетанковим озброєнням, розташований у Бахмуті, та базу зберігання стрілецької зброї в селі Парасковіївка, що неподалік. В одній із сутичок з терористами був поранений командир Центру забезпечення бронетанковим озброєнням полковник Володимир Чобіток. Разом із розвідгрупою спецпризначення Трепак розпочав операцію з пошуку та евакуації важкопораненого офіцера. Захопивши блокпост бойовиків на в'їзді у місто та утримуючи його протягом трьох годин, вони забезпечили коридор для доставки пораненого командира Центру до місця евакуації гелікоптером. Під час бою Трепак отримав вогнепальне поранення ноги, але від евакуації відмовився і ще протягом двох діб керував відбиттям атак бойовиків на Центральну артилерійську базу озброєння.

За успішне виконання цього завдання Олександр Трепак отримав військове звання «полковник» і був нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня та іменною вогнепальною зброєю.

Надалі пройшов лікування у медичному закладі та проходив реабілітацію після поранення.

Під керівництвом полковника Олександра Трепака бійці спецназу здійснювали контрдиверсійну та контрзасідкову роботу в околицях аеропорту, не даючи бойовикам змоги перекрити шляхи постачання українським війнам продуктів та боеприпасів, мінували усі підходи до українських позицій, посадки, прилеглу територію.

У ніч із 1-го на 2-ге жовтня, виводячи з аеропорту підрозділи 93-ї окремої механізованої бригади, отримав поранення від гранати Ф-1, був примусово евакуйований у тил.

23 березня 2016 року призначений командиром Кіровоградського 3-го полку спецпризначення [10].

У вересневих боях загинули бійці 3-го полку Євген Подолянчук, Олег Кулігін та Ігор Литвинов. Командир групи спецназу старший лейтенант Євген Подолянчук – один з кращих офіцерів 3-го полку, один із захисників-ветеранів, що обороняв Донецький аеропорт, починаючи з першого бою 26 травня 2014 року.

Подолянчук Євгеній Петрович («Жека»)

Дата та місце народження: 4 липня 1991 р., м. Черкаси.

У 2012 році закінчив Академію сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з дипломом з відзнакою та золотою медаллю за спеціальністю «Управління діями підрозділів військової розвідки та спеціального призначення». Після завершення навчання обрав 3-й полк спецпризначення в Кіровограді. Служив командиром групи спеціального призначення, яку організував, використовуючи пластові навички. Зацікавив весь батальйон скелелазінням. Організував із друзями в частині скелю стінку.

3 березня того року він – у числі перших на бойових завданнях. Уся країна пам'ятає кадри розбитої техніки російських найманців під Донецьким аеропортом у травні 2014 р. Цю перемогу здобула група Євгена. У червні він отримав звання старшого лейтенанта спецназу. Організовував оборону аеропорту [8].

Дата та місце загибелі: 14 вересня 2014 р., Донецький аеропорт.

Звання: Старший лейтенант.

Посада: Командир групи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: При обороні аеропорту Донецька 14 вересня 2014 р. отримав осколкове поранення у голову під час обстрілу російськими бойовиками, помер по дорозі у лікарню. У цьому бою також загинув капітан О. Кулігін.

Місце поховання: с. Крутьки, Чорнобаївський район, Черкаська область.

Указом Президента України № 754/2014 від 6 жовтня 2014 року, “за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно).

Нагороджений Залізним Пластовим Хрестом (посмертно).

Указом № 13 від 10 лютого 2016 р. нагороджений відзнакою “Народний Герой України” (посмертно).

Нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (посмертно) [6].

Литвинов Іван Олександрович

Дата та місце народження: 7 березня 1975 р., м. Краматорськ, Донецька область.

Дата та місце загибелі: 4 жовтня 2014 р., Донецький аеропорт.

Звання: Капітан.

Посада: Командир взводу.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Загинув 4 жовтня 2014 р. під час штурму аеропорту Донецька російськими бойовиками. Тіло Івана знайшли пізніше, упізнаний за експертизою ДНК. 11 вересня 2015 року із захисником попрощались в Кіровограді, похований у Пісочині на Харківщині.

Сімейний стан: Залишилися дружина, 12-річний син та 15-річна донька.

Указом Президента України № 573/2015 від 10 жовтня 2015 року “за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі”, нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) [6].

Кулігін Олег Борисович

Дата та місце народження: 6 серпня 1971 р., м. Олександрія, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 14 вересня 2014 р., м. Донецьк.

Звання: Капітан.

Посада: Начальник інженерної служби.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Загинув увечері 14 вересня 2014 р. під час обстрілу російськими бойовиками аеропорту Донецька. В цьому бою також загинув старший лейтенант Є. Подолянчук.

Сімейний стан: Залишилась дружина та двоє синів.

Місце поховання: м. Кіровоград, Рівненське кладовище.

Указом Президента України № 754/2014 від 6 жовтня 2014 року “за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) [6].

Запеклі бої вели кіровоградські спецпризначенці й на стратегічній висоті Савур-Могила.

Після початку активної фази поновлення АТО українське командування прийняло рішення перекрити кордон з Росією, через який безпребійно йшли поставки важкої військової техніки, артилерійських установок, боєприпасів і живої сили терористів.

Українські війська майже виконали поставлену задачу і перекрили кордон, залишивши неконтрольованою ділянку в 80 км. Протистояння з російськими бойовиками зайшло в позиційну війну. Утворився довгий і тонкий виступ, який контролювався українськими військами.

Ключовою у цій військовій операції стала битва за курган Савур-Могила.

Значення висоти було надзвичайно великим. З неї контролювався і прострілювався весь коридор південніше російського кордону. Курган прикривав з півдня лінію оборони самопроголошених республік, яка проходила через міста східніше Донецька.

Не зумівши закріпитися в Маринівці, бойовики 7-го червня 2014 року зайняли висоту. Маючи в своєму розпорядженні лише декілька мінометів, вони не могли суттєво завадити переходам українських військ до Ізварине [6].

Весь червень 2014 року інтенсивність бойових зіткнень, артилерійських ударів лише наростала. Терористи постійно намагалися перерізати постачання сил АТО в Ізварине, роблячи спроби замкнути котел. Значення контролю Савур-Могили лише зростало.

В цей час при Головному управлінні розвідки (ГУР) Міністерства оборони України формувалися групи добровольців під керівництвом полковника Гордійчука (більше відомого як «Сумрак»). Було створено 3 групи розвідників: «Харків», «Луганськ», «Крим». Всі вони пішли туди з власної волі. Їм запропонували формуватися при 3 полку спецназу [3].

4 серпня 2014 група спецназу 3 полку отримала чергове завдання – будь-якою ціною взяти висоту.

До центрального входу у меморіал повинен був під'їхати український танк і БМП, щоб відвернути увагу. В цей час ще 3 БМП спецназу повинні були заїхати з іншого боку, закласти заряд тротилу, підірвати вхід у бункер і зачистити територію від ворога. Цей бій став останнім для Сергія Олексійовича Сенчева.

Сенчев Сергій Олексійович

Дата та місце народження: 8 липня 1973 р., м. Донецьк.

Дата та місце загибелі: 4 серпня 2014 р. (помер від поранень).

Звання: Підполковник.

Посада: Заступник командира полку з виховної роботи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Отримав важкі кульові та осколкові поранення у черевну порожнину під час бою за висоту Савур-Могила. Підполковнику було зроблено операцію в польовому шпиталі, але він помер під час транспортування до стаціонарного шпиталю у Дніпропетровськ.

Сімейний стан: Залишилися двоє дітей шкільного віку та дружина.

Місце поховання: м. Кіровоград, Рівненське кладовище.

Указом Президента України № 873/2014 від 14 листопада 2014 року “за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) [6].

14 серпня 2014 року на курган повернувся полковник Гордійчук («Сумрак») з однією з груп розвідників-добровольців. Обстріли кургану з кожним днем ставали все щільнішими.

Перед полковником стояло практично нереальне завдання разом з групою десантників з 25 ОПДБр при підтримці одного танку і 2 БМП пробратися до Савур-Могили. Провідниками стали бійці 3 полку спецназу.

Колона з трьох вантажівок, 2 БТРів та 1 БМП вийшла до Савур-Могили. Спецназівці 3-го полку провели групу по путівцях та дорогами між посадками. Біля підніжжя вони зустріли малочисельний підрозділ 51 окремої механізованої бригади. На самій висоті їх зустріли Сумрак та десять добровольців.

Організований відступ з Савур-Могили військовослужбовці почали 24 серпня 2014 року [3].

Військові 3-го полку пройшли також і пекло «Іловайського котла» – під час руху «зеленим коридором» загинуло 5 і зникло без вісті 2 спецпризначенців.

Карнаух Віктор Вікторович

Дата та місце народження: 29 жовтня 1979 р., с. Леонтовичеве, Новоукраїнський район, Кіровоградська область.

Дата та місце загибелі: 29 серпня 2014 р., с. Червоносільське, Амвросіївський район, Донецька область.

Звання: Прапорщик.

Посада: Командир групи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Загинув 29 серпня 2014 р. під час виходу з Іловайського котла т.зв. “Зеленим коридором” на дорозі поміж с. Многопілля – с. Червоносільське. 3 вересня 2014 р. тіло Карнауха В.В. разом з тілами 96 інших загинувших у т.зв. Іловайському котлі було привезено до дніпропетровського моргу. 16 жовтня 2014 р. тимчасово похований на Краснопілському цвинтарі м. Дніпропетровська, як невпізнаний герой. Був упізнаний за тестами ДНК. Перепохований.

Сімейний стан: Залишилися дружина та син.

Місце поховання: м. Кіровоград, Рівненське кладовище.

Указом Президента України № 573/2015 від 10 жовтня 2015 року “за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) [6].

У червні 2014 року угруповання наших військ отримало наказ перекрити державний кордон, операція розпочалася 12 червня.

Командування прийняло рішення – направити війська в обхід вузлів опору противника, не займаючи Саур-Могили і Дмитрівку. Завдання провести наші війська вздовж кордону отримав загін підполковника спецназу Юрія Коваленка – заступника командира 2-го загону 3-го полку спецназу. Виконати завдання можна було тільки одним шляхом – форсуючи річку через брід біля села Кожевня. Коваленко першим перейшов Міус [9].

12 червня розвідгрупа у складі 8 осіб була викинута на маршрут висунування колон, їх десантували з гелікоптера вдень, приблизно о 14.00, в районі, який повністю контролювався противником.

Для порятунку розвідників група Коваленка спробувала наземним шляхом вийти в район висадки. Однак вона зіткнулася в противником – і один спецназівець загинув у бою.

Потім Коваленко продовжував діяти в авангарді. Саме його група провела колони українських військ на Довжанський та Червонопартизанськ. Ця операція була здійснена без втрат. Після цього ЗСУ отримали наказ зайняти останню велику автомагістраль, що зв'язує захоплені терористами міста з поставками найманців і зброї з Росії – в районі Ізварине. І знову першим у бій пішов Коваленко – вони разом з іншими нашими частинами вибили бойовиків. Група Коваленка тричі штурмувала пропускний пункт «Ізварине», вибивала бойовиків, але армії давали наказ відійти і пропускний пункт знову займали терористи.

15 липня під Червонопартизанськом група спецназу 3-го полку була накрита мінометним вогнем. Залп мінометів накрив підрозділ у момент постановки бойового завдання. Загинув командир – підполковник Юрій Коваленко. На місці загинули ще сім спецназівців (Максим Бендеров, Олександр Кондаков, Микола Алексєєв, Богдан Каравайський, Станіслав Майсєєв, Дмитро Рябий, Максим Вербовий, Іван Марков), потім у Росії від ран помер ще один (Віктор Гаркавенко). На Коваленка було направлено подання на звання Героя України [9].

Коваленко Юрій Вікторович

Дата та місце народження: 16 липня 1977 р., м. Бершадь, Вінницька область.

Після випуску з Одеського інституту сухопутних військ потрапив на Дніпропетровщину до лав одного із полків 93-ї мотострілецької дивізії. Згодом військова доля закинула Юрія на Кіровоградщину, де він пройшов шлях від командира групи до заступника командира загону спеціального призначення [4].

Дата та місце загибелі: 15 липня 2014 р., с. Провалля, Свердловський район, Луганська область.

Звання: Підполковник.

Посада: Заступник командира загону.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Загинув 15 липня 2014 р. в результаті мінометного обстрілу поблизу с. Провалля, Свердловський район, Луганська область.

Сімейний стан: Залишились батьки, дружина та дві доньки, 14 і 4 років.

Місце поховання: с. Флорине, Бершадський район, Вінницька область.

Указом Президента України № 191/2015 від 31 березня 2015 року “за виняткову мужність, героїзм і самопожертву, виявлені у захисті держав-

ного суверенітету та територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі присвоєно звання «Герой України» (посмертно) [6].

23 липня в бій вступила авіація. Проте в ході виконання бойових вильотів два наші штурмовики Су-25 були збиті російською ППО під час вильоту в районі Саур-Могили.

Начальник Управління спеціальних операцій генерал В'ячеслав Назаркін дав прямий наказ – послати дві групи в район падіння штурмовика і знайти пілотів.

На пошуки пілотів були висунуті дві групи 3-го полку спецназу під командуванням підполковника Сергія Лисенка – одного з найбільш досвідчених офіцерів, і капітана Кирила Андрєенка.

З одним із пілотів зв'язок з'явився і група Лисенка вивела його з району Латишева. Але зв'язку з другим пілотом не було, і його пошуки були безуспішними.

У районі концентрувалися війська противника – групи були без бронетехніки. У результаті ворогом було виявлено наш спецназ, ферма в Латишеві, де вони перебували, була оточена переважаючими силами противника, група прийняла нерівний бій. 8 спецназівців загинули в бою. 4 потрапили в полон і тільки чотирьом вдалося вирватися [9].

Лисенко Сергій Петрович

Дата та місце народження: 10 вересня 1977 р., м. Коломия, Івано-Франківська область.

Дата та місце загибелі: 29 липня 2014 р., с. Латишеве, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Підполковник.

Посада: Заступник командира загону по роботі з особовим складом.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Загинув 29 липня 2014 р. під час виконання бойового завдання у складі розвідгрупи з рятування пілотів збитого літака в районі міста Сніжне, Донецька область.

Місце поховання: м. Коломия, Івано-Франківська область.

Указом Президента України № 747/2014 від 29 вересня 2014 року “за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) [6].

Андрєенко Кирило Леонідович

Дата та місце народження: 6 травня 1988 р., м. Чита, РРФСР.

Дата та місце загибелі: 29 липня 2014 р., с. Латишеве, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Капітан.

Посада: Командир групи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Загинув 29 липня 2014 р. під час виконання бойового завдання в складі розвідгрупи з рятування пілотів збитого літака в районі міста Сніжне, Донецька область.

Сімейний стан: Залишилася дружина.

Місце поховання: м. Львів, Личаківське кладовище, поле почесних поховань № 76.

Указом Президента України № 873/2014 від 14 листопада 2014 року “за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (померло) [6].

Карпа Тарас Степанович

Дата та місце народження: 17 лютого 1989 р., с. Лужки, Жовківський район, Львівська область.

Дата та місце загибелі: 29 липня 2014 р., с. Латишеве, Шахтарський район, Донецька область.

Звання: Капітан.

Посада: Командир групи.

Підрозділ: 3-й окремий полк спеціального призначення.

Обставини загибелі: Зник безвісти 29 липня 2014 р. під час виконання бойового завдання в складі розвідгрупи з рятування пілотів збитого літака в районі міста Сніжне, Донецька область. Впізнаний за експертизою ДНК.

Сімейний стан: Залишились дружина та син.

Місце поховання: м. Кіровоград.

Указом Президента України № 366/2015 від 27 червня 2015 року “за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі” нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня [6].

На початку АТО, влітку 2014 року, деякі західні експерти висловлювали думку про неспроможність української армії дати рішучу відсіч російській армії, що стало однією з причин не надавати Україні військово-технічної допомоги блоком НАТО. Проте дії української армії, яка, не зважаючи на численні перепони, показала як високий бойовий дух, так і

високий професіоналізм, довели помилковість цього судження. Важливий внесок у перемоги української армії зробив 3 окремий полк спеціального призначення. Бійці полку перебували і перебувають на найважливіших ділянках фронту і в тилу ворога. Через недостатню забезпеченість кадрами на початку війни їм довелося взяти на себе функції піхоти.

На прикладі 3 ОПСпП можна побачити потенціал, що існував, існує і буде існувати в українських воїнів упродовж століть. Адже бійці полку виходили переможцями в боях із чудово оснащеною російською армією та найманцями, які лише за останні 25 років мали досвід 5 військових конфліктів.

Важливу роботу зі збереження матеріальних свідчень, документів та спогадів учасників АТО, в тому числі і військовослужбовців 3-го ОПСпП, проводить Кіровоградський обласний краєзнавчий музей. Участь кіровоградських військових у бойових діях було показано на виставці «Неоголошена війна», яка експонувалась у квітні-грудні 2015 року. Частина предметів з виставки була передана у фонди музею на постійне зберігання [7]. Музейні співробітники продовжують збирати матеріали учасників бойових дій на сході України, підтримують зв'язок і з сім'ями загиблих героїв.

З точки зору загальнодержавної та оборонної перспективи бойові операції спецпризначенців 2014-2016 років заклали основу побудови нової армії, а нова армія стане початком нової, сильної держави України.

Додаток

Звання **Герой України** – державна нагорода України, найвищий ступінь відзнаки в Україні, що присвоюється громадянам України за здійснення визначного геройського вчинку або визначного трудового досягнення. Герою України вручається **орден «Золота Зірка»** за здійснення визначного геройського вчинку або **орден Держави** – за визначні трудові досягнення.

Орден Богдана Хмельницького – державна нагорода України – орден, призначений для нагородження громадян України за особливі заслуги у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, у зміцненні обороноздатності та безпеки України. Орденом Богдана Хмельницького III ступеня нагороджуються військовослужбовці та працівники Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та інші особи за бездоганне виконання військового та службового обов'язку, виявлену при цьому доблесть і честь.

Джерела та літератури

1. АД 242. Історія мужності, братерства та самопожертви. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 352 с.: іл., кол. вкл.
2. АТО триває... / В. Селезньов, Р. Вус // Народна армія. – [http://na.mil.gov.ua/files/pdf/5253-\(31-05-2014\).pdf](http://na.mil.gov.ua/files/pdf/5253-(31-05-2014).pdf)
3. Битва за Савур-Могили. Хроніка подій / А. Шара // Український тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/153886/PrintView>
4. Виняткова мужність бійця спецназу / В. Шевченко // Головне управління розвідки міністерства оборони України. – Режим доступу: <https://gur.gov.ua/content/vyniatkova-muzhnist-biitsia-spetsnaz.html>
5. Кіровоградські спецпризначенці: воїни, яких вважає навіть ворог / В. Шевченко // Народна армія. – Режим доступу: [http://na.mil.gov.ua/files/pdf/5367-\(24-03-2015\).pdf](http://na.mil.gov.ua/files/pdf/5367-(24-03-2015).pdf)
6. Книга пам'яті загиблих. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua>
7. КОКМ, Т 1672, Форма військовослужбовця 3-го окремого полку спеціального призначення, 2014 р.
8. Офіцер 3-го полку спецпризначення, старший пластун Євген Подолянчук / Ю. Юзич // Незборима нація. – <http://nezboryma-naciya.org.ua/show.php?id=1193>
9. Офіцер із сектору «Д»: причиною поразки наших військ є профнепридатність керівництва Генштабу / Ю. Бутусов // Військова панорама. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/html>
10. «Поки іде війна – буду командиром загону»/ Народна армія. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/14642-poki-ide-vijna-budu-komandirom-zagonu>
11. Терминал и Терминаторы: как долго будут защищать Донецкий аэропорт? / В. Бутусов // ZN,UA. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/internal/_html?page=2&items=13

Відомості про автора: *Пропадающий Андрій Миколайович, молодший науковий співробітник відділу історії Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, м.Кропивницький*

Становлення психологічної допомоги для учасників АТО в Кіровоградській області

Стаття розповідає про створення та діяльність волонтерського громадського об'єднання «Центр медико-психологічної реабілітації КОМПАС», що надає учасникам АТО психологічну допомогу.

Ключові слова: *антитерористична операція, бойові дії, бойовий стрес, психологічна допомога.*

The article describes the establishment and activities of the volunteer civic union the “Centre for Medical and Psychological Rehabilitation “Compass” which provides psychological assistance to participants of ATO.

Key Words: *anti-terrorist operations, combat action, combat stress, psychological assistance.*

Статья рассказывает о создании и деятельности волонтерского гражданского объединения «Центр медико-психологической реабилитации КОМПАС», которое предоставляет участникам АТО психологическую помощь.

Ключевые слова: *антитеррористическая операция, боевые действия, боевой стресс, психологическая помощь.*

Процес становлення волонтерської психологічної служби в Україні почався 2 грудня 2013 року під час революційних подій на Майдані Незалежності. Саме тоді вперше психологи з різних міст зібралися в актовій залі Київської міської адміністрації та вирішили, що в такі буремні часи необхідно не лише бути активним учасниками революції, а й допомагати як професіонали. Так з'явився перший пункт психологічної допомоги: на Майдані було організовано чергування фахівців-психологів.

Пізніше Психологічна кризова служба Майдану переросла в офіційну організацію ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій». Тепер ГО «УАФПНПП» має осередки в 17 регіонах України.

В Кіровоградській області свою діяльність ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» (Керівник осередку практичний психолог Ганна Колєва) веде з травня 2014 року. Тоді вже розпочався процес анексії Криму, який викликав перші хвилі тимчасово переміщених осіб по всій території України, що потребували в тому числі і психологічної допомоги.

Центр медико-психологічної реабілітації «КОМ-ПАС»
на базі Кіровоградського обласного госпіталю
ветеранів війни

Психологічна допомога учасникам бойових дій

Психологічна допомога допмагаючим (волонтерам, медичному персоналу)

Психологічна підготовка та навчання військовослужбовців до участі у бойових діях

Психологічна допомога родинам учасників бойових дій

Психологічний супровід та психологічна допомога сім'ям загиблих учасників бойових дій

Наша адреса: м. Кіровоград, вул. Короленка, 58; тел. (0522) 34-11-30; (063) 69-69-777

Кіровоградська обласна
лікарня

З початком активних бойових дій на Сході України постала гостра необхідність налагодити психологічну допомогу учасникам подій та членам родин як цивільних, так і військових. Тому вже влітку 2014 року були організовані перші інформаційні листівки з телефонами осередків психологічної допомоги та розповсюджено їх між категоріями переміщених осіб, які мали б необхідність отримувати психологічну допомогу.

В вересні 2014 року в Кіровоградський госпіталь масово почали поступати учасники АТО, які отримали поранення, травми, психологічні стреси. Кіровоградське відділення ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» та Кіровоградський госпіталь заключили договір про співпрацю і фахівці асоціації почали надавати психологічну допомогу учасникам АТО, які перебували на лікуванні в госпіталі. За кілька тижнів стало зрозумілим, що кількість тих, хто потребуватиме допомоги та потребує допомогу значна і потрібно організовувати підтримку на державному рівні. Так виникла ідея створення «Центру медико-психологічної реабілітації КОМПАС» на базі Кіровоградського обласного госпіталю для ветеранів війни. Так за підтримки держави та коштів мецената вдалося організувати надання психологічної допомоги.

На сьогоднішній день психологічною допомогою в різних обсягах скористалися більше ніж півтори тисячі учасників АТО та членів їхніх родин.

Серед учасників АТО, які звернулися за психологічною допомогою, понад 20 осіб поступили в вищі навчальні заклади; 217 осіб одружилися; у 45 осіб народилися діти; понад 300 осіб продовжити службу в ЗСУ; понад 90 % стали членами громадських організацій; 24 очолили громадські організації учасників АТО та Центри допомоги учасникам АТО; 12 стали

депутатами всіх рівнів; 14 осіб обрані на керівні посади в органах місцевого самоврядування; 17 осіб відкрили власну справу;

Також ГО було випущено посібник “Тренінги з психологічної підготовки військоволужбовців”.

У березні 2015 року в Кіровоградській області проведена всеукраїнська нарада з питань медико-психологічної реабілітації учасників АТО, де модель Центру «Компас» на базі Кіровоградського госпіталю була рекомендована до застосування в аналогічних госпіталях для ветеранів війни по всій території України.

На сьогодні день робота з організації та надання послуг психологічної реабілітації в області триває.

Відомості про автора: *Ганна Колєва, координатор Центру медико-психологічної реабілітації КОМПАС на базі Кіровоградського обласного госпіталю для ветеранів війни, м.Кропивницький*

Артем Безшукурєнко

Герої-захисники рідної землі в місцевій топоніміці та меморіалах

Містяться короткі відомості про бійців АТО, імена яких були увічнінені зусиллями місцевих громад у різних населених пунктах Кіровоградської області. Цей матеріал може бути довідником щодо увічнення пам'яті героїв-захисників України у новітній час.

Ключові слова: *антитерористична операція, меморіальні об'єкти, увіковічнення.*

This article contains summarized information on the fighters of ATO, whose names were immortalized due to the efforts of local communities in various localities of the Kirovograd region. This work can serve as a guide to perpetuate the memory of the heroes, defenders of Ukraine in the modern times.

Key Words: *anti-terrorist operation, memorial objects, perpetuation.*

Содержатся краткие сведения о бойцах АТО, имена которых были увековечены усилиями местных общин в различных населенных пунктах Кировоградской области. Этот материал может служить справочником по увековечению памяти героев-защитников Украины в новейшее время.

Ключевые слова: *антитеррористическая операция, мемориальные объекты, увековечение.*

Сьогодні на долю українського народу випало страшне випробування – війна. Ніщо так не об'єднує людей, як біда. Збройний конфлікт на сході України змусив піднятися людей на боротьбу за територіальну цілісність. У цій війні є свої герої, які віддали життя за кожного з нас.

Пам'ять про їхню жертву має згуртувати націю, що буде відстоювати свою свободу та гідність. З метою вшанування українських воїнів, учасників антитерористичної операції на сході країни, встановлюються пам'ятні дошки, їхні імена увічнюються у топонімах.

Переважно, меморіальні дошки встановлюються на фасадах загальноосвітніх шкіл, адже на прикладі наших героїв має зростати нове покоління, що зробить Україну сильнішою.

Увічнення імен полеглих є необхідною умовою для формування єдиної національної пам'яті та консолідації суспільства.

ПІБ	Місце народження; місце проживання	Частина, звання	Місце встановлення меморіальної дошки	Топонім
 <p>Агапов Олександр Леонідович</p>	сел. Новгородка, Кіровоградська область	17-а окрема танкова бригада; солдат	Дошку встановлено на вулиці Центральній сел. Новгородка, біля алеї полеглих воїнів-інтернаціоналістів	
 <p>Азаров Олександр Олегович</p>	с. Тишківка, Добровеличківський район, Кіровоградська область.	43-й окремий мотопіхотний батальйон; солдат	Професійно-технічне училище №30 с. Торговиця, Новоархангельський район	

	<p>с. Олексіївка, Добровеличківський район, Кіровоградська область.</p>	<p>25-а окрема повітряно-десантна бригада; сержант</p>	<p>Олексіївська загальноосвітня школа I-II ступенів Добровеличківської районної державної адміністрації Кіровоградської області, с. Олексіївка, Добровеличківський район</p>	
	<p>сел. Олександрівка, Кіровоградська область; м. Мукачеве, Закарпатська область</p>	<p>128-а окрема гірсько-піхотна бригада; майор</p>	<p>Комунальний заклад «Загальноосвітня школа I-III ступенів №3 Кіровоградської міської ради Кіровоградської області імені Олени Журливої», місто Кропивницький</p>	
	<p>с. Пантаївка, Олександрійська міська рада, Кіровоградська область</p>	<p>2-ге відділення інспекторів прикордонної служби відділу прикордонної служби «Львівськ» II-ї категорії Донецького прикордонного загону Східного регіонального управління; старший солдат</p>	<p>Загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів №16 Олександрійської міської ради Кіровоградської області, сел. Пантаївка, Олександрійський район</p>	
	<p>с. Красногірка, Голованівський район, Кіровоградська область</p>	<p>34-й батальйон територіальної оборони «Батьківщина»; солдат</p>	<p>Пам'ятний знак на території української православної церкви святого Апостола і євангеліста Іоанна Богослова Київського Патріархату (сел. Голованівськ Голованівського району)</p>	

	<p>м. Олександрія, Кіровоградська об- ласть; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; старший солдат</p>	<p>Загальноосвітній на- вчальний заклад I-II ступенів №8 Олек- сандрійської міської ради Кіровоградської області, м. Олек- сандрія</p>	<p>м. Кропивницький провулок Макси- ма Бендерова Стара назва: про- вулок Новоросійський</p>
	<p>с. Михайлівка, Олександрівський район, Кірово- градська область</p>	<p>28-а окрема ме- ханізована бригада; солдат</p>	<p>Михайлівська загаль- ноосвітня школа I – III ступенів Олек- сандрівської район- ної державної адміністрації Кіро- воградської області, с. Михайлівка, Олек- сандрівський район</p>	
	<p>с. Захарівка, Світловодський район, Кірово- градська область</p>	<p>28-а окрема ме- ханізована бригада; лейтенант</p>	<p>Захарівська загаль- ноосвітня школа I-III ступенів Світло- водської районної державної адміністрації Кіро- воградської області, с. Захарівка, Світло- водський район</p>	
<p>Бендеров Максим Васильович</p>				
<p>Бойко Роман Вікторович</p>				
<p>Бузейніков Сергій Миколайович</p>				

	<p>с. Високі Байраки, Кіровоградський район, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; сержант</p>	<p>Високобайрацький навчально-виховний комплекс «загально-освітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад», с. Високі Байраки, Кіровоградський район; Іванівський навчально-виховний комплекс «загально-освітня школа І-ІІІ ступенів дошкільний навчальний заклад», с. Іванівка Кіровоградський район</p>	<p>м. Кропивницький сквер імені Анатолія Бузуляка Стара назва: сквер імені Чекістів</p>
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький), м. Олександрія, Кіровоградська область</p>	<p>Гвардійська авіаційна база Національної гвардії України (військова частина 2269); командир екіпажу гелікоптера Мі-8; полковник</p>	<p>НВО багатопрофільний ліцей ФМШ – ЗШ І-ІІІ ст. №18, м. Кропивницький На території військового містечка Гвардійської авіаційної бази Національної гвардії України (м. Олександрія)</p>	
	<p>с. Вільне, Кіровоградський район, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; сержант</p>	<p>Вільненська середня загальноосвітня школа І-ІІІ, с. Вільне, Кіровоградський район</p>	

	<p>м. Олександрія</p>	<p>34-й батальйон територіальної оборони (57-а окрема мотопіхотна бригада), старшина</p>	<p>Олександрійський загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів №2, м. Олександрія</p>	
<p>Бусигін Євген Андрійович</p>				
	<p>с. Дмитрівка, Знам'янський район, Кіровоградська область</p>	<p>55-й окремий автомобільний батальйон; старший солдат</p>	<p>Дмитрівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1, с. Дмитрівка, Знам'янський район</p>	
<p>Бутенко Микола Валерійович</p>				
	<p>с. Олексіївка, Бобринецький район, Кіровоградська область</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; старший солдат</p>	<p>Олексіївська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Олексіївка Бобринецького району</p>	
<p>Вербовий Максим Вікторович</p>				
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>20-й окремий мотопіхотний батальйон (93-я механізована бригада); солдат</p>		<p>м. Кропивницький вулиця Вадима Височина Стара назва: вулиця Індустріальна</p>
<p>Височин Вадим Едуардович</p>				

	сел. Вільшанка, Кіровоградська об- ласть	54 окрема ме- ханізована бригада; солдат	Вільшанська загаль- ноосвітня школа І-ІІІ ступенів, сел. Вільшанка, Вільшанський райо- ну	
	м. Кіровоград (нині Кропивницький)	79-а окрема аеро- мобільна бригада; солдат	Комунальний заклад «Навчально-виховне об'єднання природ- ничо-економіко-пра- вовий ліцей-спеціалізована школа І-ІІІ ступенів № 8», м. Кропивни- цький	м. Кропивницький вулиця Юрія Вла- сенка Стара назва: вули- ця 3-ї П'ятирічки
	м. Бобринець, Кіровоградська об- ласть; м. Кіровоград (нині Кропивницький)	3-й окремий полк спеціального при- значення; молод- ший сержант	Кіровоградський об- ласний загально- освітній навчально- виховний комплекс (гімназія-інтернат- школа мистецтв), м. Кропивницький; НВК «Бобринецька гімназія-загально- освітня школа І-ІІІ ступенів №1», м. Бобринець	
	м. Кіровоград (нині Кропивницький)	3-й окремий полк спеціального при- значення; старший солдат	Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №13 Кіровоградсь- кої міської ради Кіровоградської об- ласті, м. Кропивни- цький	м. Кропивницький вулиця Олексія Волохова Стара назва: Дмитра Донсько- го; провулок Олексія Волохова Стара назва: про- вулок Дмитра Донського

 Гайда Ярослав Михайлович	<p>с. Таужне, Гайворонський район, Кіровоградська область</p>	<p>34-й батальйон територіальної оборони «Батьківщина» (57-а окрема мотопіхотна бригада); солдат</p>	<p>Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Таужне, Гайворонський район</p>	
 Гаркавенко Віктор Олександрович	<p>с. Глиняне, Добровеличківський район, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спецпризначення старшина</p>	<p>Глинянський навчально-виховний комплекс «загальноосвітня школа І-ІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад», с. Новоглиняне, Добровеличківський район; Новоукраїнська ЗШ І-ІІІ ступенів № 4, м. Новоукраїнка</p>	
 Гаспарян Ігіт Сагатович	<p>с. Нор Аманос Астаранського району, Вірменія; с. Червонопілля, Бобринецький район, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>17-й окремий мотопіхотний батальйон (57-а окрема мотопіхотна бригада); старший солдат</p>	<p>Бобринецький технікум ім. В. Порика Білоцерківського НАУ, м. Бобринець; вулиця Ігіта Гаспаряна, на фасаді будинку, де проживає його родина, м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Ігіта Гаспаряна Стара назва: вулиця Воровського</p>
 Генич Володимир Михайлович	<p>с. Верблужка, Новгородківський район, Кіровоградська область</p>	<p>30-а окрема механізована бригада; солдат</p>	<p>Верблюзький навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад – центр позашкільної освіти», с. Верблужка, Новгородківський район</p>	

	<p>с. Ємилівка, Голованівський район, Кіровоградська область; м. Кіровоград</p>	<p>3-й окремий полк спецпризначення; старшина</p>	<p>Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 3, м. Гайворон; Гайворонський професійний аграрний ліцей</p>	
	<p>м. Знам'янка, Кіровоградська область</p>	<p>42-й батальйон територіальної оборони «Рух Опору»; солдат</p>	<p>Знам'янська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1 ім. Т.Шевченка, м. Знам'янка; Володимирівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Володимирівка Знам'янського району; вулиця Віктора Гоголя, на фасаді будинку, де жив загиблий, м. Знам'янка</p>	<p>м. Знам'янка вулиця Віктора Гоголя Стара назва: вулиця Фрунзе</p>
	<p>с. Пушкове, Голованівський район, Кіровоградська область</p>	<p>79-а окрема аеромобільна бригада; сержант</p>	<p>Пам'ятний знак на території української православної церкви святого Апостола і євангеліста Іоанна Богослова Київського Патріархату, сел. Голованівськ Голованівського району</p>	
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; старший солдат</p>	<p>НВО ЗОШ І-ІІІ ст. № 24 – ЦДЮТ «Оберіг», м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Ігоря Горовенка Стара назва: Червоносіська</p>
<p>Горovenko Ігор Сергійович</p>				

 <p>Грабовий Валерій Миколайович</p>	<p>м. Котовськ, Оде- ська область; с. Троїцьке, Пав- лоградський район, Дніпропетровська область</p>	<p>25-а окрема повітряно-десантна бригада; старший лейтенант</p>	<p>Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів с. Бандурове, Гай- ворнський район</p>	
 <p>Гришин Сергій Миколайович</p>	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремих полк спеціального при- значення; старший солдат</p>	<p>Навчально-виховне об'єднання «Загаль- ноосвітній навчаль- ний заклад І-ІІІ ступенів №16 – Ди- тячий юнацький центр «Лідер» Кіро- воградської міської ради», м. Кропивни- цький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Сергія Гришина Стара назва: вули- ця Кутузова</p>
 <p>Громовий Денис Володимирович</p>	<p>с. Ємилівка, Голо- ванівський район, Кіровоградська об- ласть; с. Росохач, Чортківський рай- он, Тернопільська область</p>	<p>51-а окрема ме- ханізована бригада; солдат</p>	<p>Пам'ятний знак на території української православної церкви святого Апостола і євангеліста Іоанна Богослова Київсько- го Патріархату, сел. Голованівськ Голо- ванівського району</p>	
 <p>Гурічев Андрій Вікторович</p>	<p>м. Калінінград, Росія; м. Новомиргород, Кіровоградська об- ласть м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>57-а окрема мо- топіхотна бригада; лейтенант</p>	<p>Златопільська гімназія, м. Ново- миргород</p>	<p>м.Новомиргород вулиця Андрія Гурічева Стара назва вули- ця Кірова</p>

	<p>с. Миколо-Бабанка, Бобринецький район, Кіровоградська область; м. Бобринець</p>	<p>14-а окрема механізована бригада; солдат</p>	<p>Професійно-технічне училище № 32, м. Бобринець</p>	
	<p>с. Хашувате, Гайворонський район, Кіровоградська область</p>	<p>93-ї окрема механізована бригада; солдат</p>	<p>Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів с. Хашувате, Гайворонський район</p>	
	<p>с. Виступовичі, Овруцький район, Житомирська область; м. Овруч, Житомирська область</p>	<p>30-а окрема механізована бригада; солдат</p>	<p>Несватківський навчально-виховний комплекс «загальноосвітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад», с. Несваткове, Олександрівський район</p>	
	<p>с. Ромашки, Компаніївський район, Кіровоградська область; с. Виноградівка, Компаніївський район</p>	<p>17-а окрема танкова бригада; солдат</p>	<p>Виноградівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Виноградівка, Компаніївський район</p>	

	<p>м. Помічна, Добровеличківський район, Кіровоградська область</p>	<p>54-а окрема механізована бригада</p>	<p>Помічнянська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2 Добровеличківської районної державної адміністрації Кіровоградської області, м. Помічна, Добровеличківський район</p>	
	<p>м. Світловодськ, Кіровоградська область</p>	<p>17-й окремий мотопіхотний батальйон (57-а окрема мотопіхотна бригада); старший лейтенант</p>	<p>Вулиця захисників України, 3, м. Світловодськ; Загальноосвітня школа I-III ступенів №10, м. Світловодськ</p>	
	<p>с. Свердлівка, Світловодський район, Кіровоградська область</p>	<p>57-а окрема мотопіхотна бригада; старший солдат</p>	<p>Павлівська загальноосвітня школа I – III ступенів, с. Павлівка, Світловодський район,</p>	
	<p>м. Новомиргород; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення;</p>	<p>Новоукраїнська загальноосвітня школа I-III ступенів № 3, м. Новоукраїнка</p>	
<p>Карнаух Віктор Вікторович</p>				

 <p>Карпа Тарас Степанович</p>	<p>с. Лужки, Жовківський рай- он, Львівська об- ласть; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; капітан</p>		<p>м. Кропивницький вулиця Тараса Карпи Стара назва: вули- ця Тімірязєва</p>
 <p>Кізім Петро Анатолійович</p>	<p>с.Олександрівка, Маловисківський район, Кірово- градська область</p>	<p>72-а окрема ме- ханізована бригада; сержант</p>	<p>Олександрівська за- гальноосвітня школа I-III ступенів, с. Олександрівка, Маловисківський район,</p>	
 <p>Кіктенко Гордій Олексійович</p>	<p>м. Олександрія, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>2-й батальйон спеціального при- значення НГУ «Донбас»; солдат</p>	<p>Загальноосвітній на- вчальний заклад I-III №15, м. Олександрія</p>	
 <p>Коваленко Юрій Вікторович</p>	<p>м. Бершадь, Вінни- цька область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; підпол- ковник</p>	<p>Кіровоградський ко- ледж статистики Національної ака- демії статистики, обліку та аудиту, м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Юрія Ко- валенка Стара назва: вули- ця Маршала Конєва</p>

	<p>м. Олександрія, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>11-й батальйон те- риторіальної обо- рони; солдат</p>		<p>м. Олександрія ву- лиця Олександра Козенка Стара назва: вули- ця Тельмана</p>
<p>Козенко Олександр Сергійович</p>				
	<p>с. Шишкине, Ново- український район, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>93-а окрема ме- ханізована бригада; солдат</p>	<p>Шишкинська загаль- ноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Шишки- не, Новоукраїнський район</p>	
<p>Козленко Сергій Миколайович</p>				
	<p>м. Бердянськ, За- порізька область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремих полк спеціального при- значення; старший солдат</p>	<p>Комунальний заклад «Навчально-виховне об'єднання № 35 «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, позашкільний центр Кіровоградської міської ради Кіро- воградської області», м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький сквер Кондакова Стара назва: сквер «60 років ВЛКСМ»</p>
<p>Кондаков Олександр Володимирович</p>				
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>93-я окрема ме- ханізована бригада; молодший сержант</p>	<p>Комунальний заклад «Навчально-виховне об'єднання «Загаль- ноосвітній навчаль- ний заклад І-ІІІ ступенів № 31», м. Кропивницький</p>	
<p>Котовий Сергій Феліксович</p>				

 <p>Кравченко Павло Станіславович</p>	<p>сел. Димитрове, Олександрійська міська рада, Кіро- воградська область</p>	<p>57-а окрема мо- топіхотна бригада; солдат</p>	<p>Навчально-виховний комплекс «Загально- освітній навчальний заклад І-ІІІ ступенів № 12», сел. Димит- рове, Олек- сандрійський район</p>	
 <p>Кравченко Сергій Миколайович</p>	<p>м. Олександрія, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>Гвардійська авіаційна база Національної гвардії України (військова частина 2269); борт-технік гелікоптеру Мі-8; капітан</p>	<p>На території військо- вого містечка Гвардійської авіаційної бази Національної гвардії України, м. Олек- сандрія</p>	
 <p>Крегул Михайло Васильович</p>	<p>с. Свірневе, Голо- ванівський район, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>34-й окремий мо- топіхотний бата- льйон (57-а окрема мотопіхотна брига- да); солдат</p>	<p>Пам'ятний знак на території української православної церкви святого Апостола і євангеліста Іоанна Богослова Київсько- го Патріархату, сел. Голованівськ Голованівського рай- ону</p>	
 <p>Кривенко Максим Ігорович</p>	<p>с. Степове Кірово- градський район, Кіровоградська об- ласть; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; солдат</p>	<p>Степовий навчаль- но-виховний комп- лекс «загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів», с. Степове Кірово- градський район</p>	

	<p>м. Олександрія, Кіровоградська об- ласть; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; капітан</p>	<p>Загальноосвітній на- вчальний заклад І-ІІІ ступенів №6, м. Олександрія</p>	
	<p>сел. Олександрівка, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>93-а окрема ме- ханізована бригада; старший солдат</p>	<p>Олександрівський навчально-виховний комплекс №3 «Зага- льноосвітній навча- льний заклад І-ІІІ ступенів», сел. Олек- сандрівка</p>	
	<p>с. Зоряне, Бобрине- цький район, Кіро- воградська область; сел. Смоліне, Маловисківський район, Кірово- градська область</p>	<p>57-а окрема мо- топіхотна бригада; старший солдат</p>	<p>Смолінське навчаль- но-виховне об'єднання «Загаль- ноосвітня школа І-ІІІ ступенів – гімназія – позашкільний навча- льний заклад», сел. Смоліне, Мало- висківський район</p>	
	<p>с. Бутівське, Олек- сандрійський рай- он, Кіровоградська область</p>	<p>3-й окремий танко- вий батальйон «Звіробій» (169-й навчальний центр Сухопутних військ); солдат</p>	<p>Бутівський навчаль- но-виховний комп- лекс «загальноосвітня школа І-ІІІ ступені», с. Бутівське Олек- сандрійський район</p>	

 Луцко Анатолій Степанович	<p>м. Бобринець, Кіровоградська область</p>	<p>Головний центр зв'язку, автоматизації та захисту інформації; старший сержант.</p>	<p>Бобринецька загальноосвітня школа I-II ступенів №3, м. Бобринець</p>	
 Майсєв Станіслав Анатолійович	<p>с. Гусарівка, Балаклійський район, Харківська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; старший солдат</p>		<p>м. Кропивницький вулиця Станіслава Майсєва Стара назва: вулиця 40 років України</p>
 Майстерюк Роман Андрійович	<p>с. Миколаївка, Кіровоградський район, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>34-й батальйон територіальної оборони «Батьківщина»; підполковник (по-смертно)</p>	<p>Миколаївська загальноосвітня школа I-III ступенів с. Миколаївка, Кіровоградський район</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Романа Майстерюка Стара назва: вулиця Новоросійська</p>
 Максюта Олександр Анатолійович	<p>с. Залізничне, Вільшанський район Кіровоградська область</p>	<p>25-а окрема повітряно-десантна бригада; солдат</p>	<p>Сухоташлицький навчально-виховний комплекс, с. Сухий Ташлик Вільшанський район</p>	

 <p>Мамадалісв Володимир Гайбович</p>	<p>м. Новоукраїнка, Кіровоградська об- ласть;</p>	<p>51-а окрема гвардійська Пере- копсько-Харківська Празько-Волинська механізована бри- гада; підполковник</p>	<p>Новоукраїнська загальноосвітня школа № 6, м. Новоукраїнка</p>	<p>м. Новоукраїнка вулиця Володими- ра Мамадалісва Стара назва: про- вулок Панфілова</p>
 <p>Марков Іван Анатолійович</p>	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремих полк спеціального при- значення;</p>	<p>Мар'їнська загально- освітня школа І-ІІІ ступенів, с. Мар'ївка Компаніївський рай- он</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Івана Маркова Стара назва: вули- ця 3-го Вересня</p>
 <p>Матвієнко Андрій Віталійович</p>	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>Відділ прикордон- ної служби «Льо- вайськ» ІІ категорії (тип А) Донецького прикордонного за- гону Східного регіонального управління; молод- ший сержант</p>	<p>Кіровоградський інститут комерції, м. Кропивницький; Вулиця Віктора До- монтовича, 3, м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Андрія Матвієнко Стара назва: вули- ця Башкирська</p>
 <p>Нароженко Микола Володимирович</p>	<p>с. Велика Виска, Маловисківський район, Кірово- градська область</p>	<p>55-а окрема арти- лерійська бригада; старшина</p>	<p>Великовисківська за- гальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Ве- лика Виска, Мало- висківський район</p>	

 Новак Василь Васильович	<p>сел. Новгородка, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>28-а окрема ме- ханізована бригада; старший лейтенант</p>	<p>Дошку встановлено на вулиці Цент- ральній сел. Новго- родка, біля алеї полеглих воїнів-інтер- націоналістів</p>	
 Озеров Максим Петрович	<p>сел. Нова Прага, Олександрійський район, Кірово- градська область</p>	<p>169-го навчальний центр Сухопутних військ ЗС України; старший солдат</p>	<p>Новопразький навча- льно-виховний ком- плекс, сел. Нова Прага, Олек- сандрійський район</p>	
 Олефіренко Юрій Борисович	<p>с. Криничувате, Бобринецький рай- он, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>73-й морський центр спеціального призначення Капітан 1-го рангу</p>	<p>Бобринецька загаль- ноосвітня школа І-ІІІ ступенів №5, м. Боб- ринець.</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Юрія Олефіренка Стара назва: вули- ця Фрунзе</p>
 Панков Лев Миколайович	<p>м. Мала Виска Кіровоградська об- ласть</p>	<p>3-й окремих полк спеціального при- значення; старший солдат</p>	<p>Маловисківська за- гальноосвітня школа №3 І-ІІІ ступенів, м. Мала Виска</p>	

	<p>с. Соколівське, Кіровоградський район, Кіровоградська область</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; солдат</p>	<p>Соколівська загальноосвітня школа I-III ступенів, с. Соколівське, Кіровоградський район</p>	
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>Відділ прикордонної служби «Львівськ» Донецького прикордонного загону Східного регіонального управління; сержант</p>	<p>«Загальноосвітня школа I-III ступенів № 23 Кіровоградської міської ради Кіровоградської області», м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Олега Паршутіна Стара назва: вулиця Аерофлотська</p>
	<p>сел. Смоліне, Маловисківський район, Кіровоградська область</p>	<p>24-а окрема механізована бригада; старшина</p>	<p>Смолінське навчально-виховне об'єднання «Загальноосвітня школа I-III ступенів – гімназія – позашкільний навчальний заклад», сел. Смоліне, Маловисківський район</p>	
	<p>м. Тирасполь, Молдова; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>34-й батальйон територіальної оборони «Батьківщина»; молодший сержант</p>	<p>Витязівська загальноосвітня школа I-III ступенів, с. Витязівка, Бобринецький район</p>	

	<p>с. Подорожнє, Світловодський район, Кіровоградська область</p>	<p>79-а окрема аеромобільна бригада; солдат</p>	<p>Подорожненський навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів», с. Подорожнє, Світловодського району</p>	
	<p>с. Шамраєве, Благовіщенський район, Кіровоградська область</p>	<p>57-а окрема мотопіхотна бригада; старший солдат</p>	<p>Шамраївська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Шамраєве, Благовіщенський район</p>	
	<p>с. Ребедайлівка, Кам'янський район, Черкаська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>17-а окрема танкова бригада; солдат</p>	<p>НВО ЗОШ-інтернат І-ІІІ ст., ліцей «Сокіл», м. Кропивницький</p>	
	<p>м. Черкаси, Черкаська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; капітан</p>	<p>Черкаська спеціалізована школа №3, м. Черкаси</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Євгена Подолянчука Стара назва: вулиця Костянтина Заслонова</p>

	<p>сел. Нова Прага, Олександрійський район, Кіровоградська область</p>	<p>17-й окремий мотопіхотний батальйон; молодший сержант</p>	<p>Новопраський навчально-виховний комплекс, сел. Нова Прага, Олександрійський район</p>	
	<p>с. Мартинівка, Новоархангельський район, Кіровоградська область</p>	<p>55-й окремий автомобільний батальйон; солдат</p>	<p>Професійно-технічне училище №30 с. Торговиця, Новоархангельський район</p>	
	<p>с. Докучаєве, Устинівський район, Кіровоградська область</p>	<p>2-й окремий мотопіхотний батальйон (30-а окрема механізована бригада); молодший сержант.</p>	<p>НВО ЗОШ-інтернат І-ІІІ ст., ліцей «Сокіл», м. Кропивницький</p>	
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального призначення; сержант</p>	<p>«Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 30 Кіровоградської міської ради Кіровоградської області», м. Кіровоград; Вулиця Дмитра Придатка, 19</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Дмитра Придатка Стара назва: вулиця Кропоткіна</p>

 <p>Присяжний Євген Миколайович</p>	<p>м. Новомиргород, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; старший солдат</p>	<p>Новомиргородська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1, м. Новомирго- род</p>	<p>м.Новомиргород вулиця Євгена Присяжного Стара назва: Карла Маркса</p>
 <p>Романов Федір Анатолійович</p>	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>93-а окрема ме- ханізована бригада; старший солдат</p>	<p>НВО ЗОШ І-ІІІ ст. № 24 – ЦДЮТ «Оберіг», м. Кропив- ницький</p>	
 <p>Романюк Юрій Олексійович</p>	<p>сел. Голованівськ, Кіровоградська об- ласть; м. Дніпро, Дніпро- петровська область</p>	<p>93 окрема ме- ханізована бригада; майор</p>	<p>Пам'ятний знак на території української православної церкви святого Апостола і євангеліста Іоанна Богослова Київсько- го Патріархату, сел. Голованівськ, Голованівський рай- он</p>	
 <p>Рябий Дмитро Володимирович</p>	<p>сел. Доброве- личківка, Кірово- градська область</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення старший солдат</p>	<p>Добровеличківська спеціалізована за- гальноосвітня шко- ла-інтернат І-ІІІ ступенів, сел. Добро- величківка</p>	<p>сел. Доброве- личківка, вулиця Дмитра Рябого Стара назва: вули- ця Стрижака</p>

 <p>Самохін Антон Олексійович</p>	<p>с. Верблюжка, Новгородківський район, Кірово- градська область; м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область</p>	<p>25-а окрема повітряно-десантна бригада; старший солдат</p>	<p>Верблюзький навча- льно-виховний ком- плекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчаль- ний заклад – центр позашкільної освіти», с. Верблюж- ка, Новго- родківський район,</p>	
 <p>Сенчев Сергій Олексійович</p>	<p>м. Донецьк, Доне- цька область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; підпол- ковник</p>	<p>вул. Сергія Сенчева, 59, м. Кропивниць- кий</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Сергія Сенчева Стара назва: вули- ця Повітряноф- лотська</p>
 <p>Слободянюк Руслан Миколайович</p>	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>72-а окрема ме- ханізована бригада; солдат</p>	<p>НВО багатоп- рофільний ліцей ФМШ – ЗШ І-ІІІ ст. №18, м. Кропивни- цький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Руслана Слободянюка Стара назва: вули- ця Валентини Те- решкової</p>
 <p>Сніцар Павло Леонідович</p>	<p>м.Благовіщенське, Кіровоградська об- ласть; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>Центральне опера- тивно-територіаль- не об'єднання Національної Гвардії України; полковник (по- смертно)</p>	<p>Військова частина Кіровоградського стрілецького бата- льйону (в/ч 3011) Національної гвардії України, м. Кропив- ницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Павла Сніцаря Стара назва: вули- ця Ленінградська</p>

	<p>с. Майське, Джанкойський район, АР Крим; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>42-й окремий мотопіхотний батальйон (57-а окрема мотопіхотна бригада); майор</p>		<p>м. Кропивницький вулиця Володимира Степанка Стара назва: вулиця Червонофлотська</p>
	<p>м. Бобринець, Кіровоградська область</p>	<p>801-й окремий загін боротьби з підводними диверсійними силами та засобами; мічман</p>	<p>Бобринецька ЗШ І-ІІІ ступенів №5, м. Бобринець</p>	
	<p>сел. Новоархангельськ, Кіровоградська область</p>	<p>95-а окрема аеромобільна бригада; солдат</p>	<p>Професійно-технічне училище №30 с. Торговиця, Новоархангельський район</p>	<p>сел. Новоархангельськ вулиця Сергія Сурженка</p>
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>2-й батальйон спеціального призначення НГУ «Донбас»; солдат</p>	<p>НВО ЗОШ І-ІІІ ст. №17-ЦЕВ «Калинка», м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Євгена Тельнова Стара назва: проспект Правди</p>

	<p>с. Катеринівка, Кіровоградський район, Кіровоградська область; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>300-й навчальний танковий полк (169-й Навчальний центр сухопутних військ Збройних Сил України); старший солдат</p>	<p>НВО ЗОШ-інтернат І-ІІІ ст, ліцей «Сокіл», м. Кіровоград; «Катеринівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів», с. Катеринівка, Кіровоградський район</p>	
	<p>с. Покровське, Кіровоградський район, Кіровоградська область; м. Новоукраїнка, Кіровоградська область</p>	<p>93-а окрема механізована бригада; старший сержант</p>	<p>Шишкінська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с.Шишкіне, Новоукраїнський район</p>	
	<p>с. Нерубайка, Новоархангельський район, Кіровоградська область; с. Торговиця, Новоархангельський район, Кіровоградська область</p>	<p>34-й окремий мотопіхотний батальйон (57-а окрема мотопіхотна бригада); молодший сержант</p>	<p>Професійно-технічне училище №30 с. Торговиця, Новоархангельський район</p>	
	<p>с. Великі Трояни, Благовіщенський район, Кіровоградська область</p>	<p>17-й окремий мотопіхотний батальйон (57-а окрема мотопіхотна бригада); сержант</p>	<p>Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів с. Великі Трояни, Благовіщенський район</p>	

	<p>м. Світловодськ, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>93-а окрема ме- ханізована бригада; старший солдат</p>	<p>Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №10 м. Світловодськ</p>	
<p>Хомчук Олег Васильович</p>	<p>с. Черський, Якутія, Росія; м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>34-й батальйон те- риторіальної обо- рони «Батьківщина» (57-а окрема мо- топіхотна бригада); солдат</p>	<p>Комунальний заклад «Навчально-виховне об'єднання «Загаль- ноосвітній навчаль- ний заклад І-ІІІ ступенів № 31», м. Кропивницький</p>	<p>м. Кропивницький вулиця Сергія Хрипунова Стара назва: вули- ця Багратіона</p>
	<p>сел. Приютівка, Олександрійський район, Кіровоградська область</p>	<p>24-а окрема ме- ханізована бригада; солдат</p>	<p>Користівська загаль- ноосвітня школа І-ІІІ ступенів ім. А. П. Гайдара, сел. Приютівка, Олександрійський район</p>	
<p>Хріснюк Денис Іванович</p>	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>Кінологічне відділення відділу прикордонної служби «Амв- росіївка» Донецького прикордонного за- гону Східного регіонального управління; молод- ший сержант</p>	<p>Комунальний заклад «Навчально-виховне об'єднання «Загаль- ноосвітній навчаль- ний заклад І-ІІІ ступенів № 31», м. Кропивницький</p>	
	<p>м. Кіровоград (нині Кропивницький)</p>	<p>Кінологічне відділення відділу прикордонної служби «Амв- росіївка» Донецького прикордонного за- гону Східного регіонального управління; молод- ший сержант</p>	<p>Комунальний заклад «Навчально-виховне об'єднання «Загаль- ноосвітній навчаль- ний заклад І-ІІІ ступенів № 31», м. Кропивницький</p>	
<p>Черноморченко Ростислав Олександрович</p>				

 <p>Чміленко Віктор Іванович</p>	<p>м. Бобринець, Кіровоградська об- ласть</p>			<p>м. Кропивницький вулиця Віктора Чміленка Стара назва: вули- ця Дзержинського</p>
 <p>Шаповал Олександр Сергійович</p>	<p>сел. Єлизаветград- ка, Олек- сандрівський район, Кірово- градська область</p>	<p>74-й окремий розвідувальний ба- тальйон; капітан (помертно)</p>	<p>Єлизаветградківська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, сел. Єлизаветградка, Олександрівський район</p>	
 <p>Шверненко Євген Ва- лерійович</p>	<p>с. Рівне, Новоук- раїнський район, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>57-а окрема мо- топіхотна бригада; солдат</p>	<p>Рівнянської загаль- ноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 2, с.Рівне, Новоук- раїнський район</p>	
 <p>Шимчик Ярослав Володимирович</p>	<p>м. Гайворон, Кіро- воградська область</p>	<p>3-й окремий полк спеціального при- значення; старший солдат</p>	<p>НВК «Гайворонська гімназія – ЗШ №5 І-ІІІ ступенів», м. Гайворон</p>	

	<p>м. Долинська, Кіровоградська об- ласть</p>	<p>17-а окрема танко- ва бригада; солдат</p>	<p>Долинська загально- освітня школа І-ІІІ ступенів №1, м. До- линська, Долинський район</p>	
	<p>с. Злинка, Мало- висківський район, Кіровоградська об- ласть; м. Миколаїв, Ми- колаївська область</p>	<p>Миколаївський полк охорони гро- мадського порядку, Південне оператив- но-територіальне об'єднання НГУ; молодший сержант</p>	<p>Злинська загально- освітня школа №2 І-ІІІ ступенів, с. Злинка, Мало- висківський район</p>	
	<p>с. Саблине, Зна- м'янський район, Кіровоградська об- ласть; м. Знам'янка, Кіро- воградська область</p>	<p>55-а окрема арти- лерійська бригада; молодший сержант</p>	<p>Володимирівська за- гальноосвітня школа І-ІІІ ступенів, с. Во- лодимирівка, Знам'- янський район</p>	

Література та джерела:

1. Рішення Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради від 11 серпня 2015 року № 420 «Про встановлення інформаційних дошок» // [Електронний ресурс]. – Режим досту-
пу: http://www.kr-rada.gov.ua/files/decisions_mvkv/ua-rishennya-risenya-420-11-08-15.pdf
2. Рішення Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради від 23 березня 2015 року
№ 173 «Про встановлення інформаційної дошки» // [Електронний ресурс]. – Режим досту-
пу: http://www.kr-rada.gov.ua/files/decisions_mvkv/ua-rishennya-risenya-173-23-03-15.pdf

3. Рішення Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради від 25 грудня 2014 року № 637 «Про встановлення меморіальних дошок» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kr-rada.gov.ua/files/decisions_mvkv/ua-rishennya-risenua-637-25-12-14.pdf

4. Рішення Виконавчого комітету Кіровоградської міської ради від 26 травня 2015 року № 278 «Про встановлення інформаційної дошки» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kr-rada.gov.ua/files/decisions_mvkv/ua-rishennya-risenua-278-26-05-15.pdf

5. Розпорядження голови Кіровоградської обласної державної адміністрації від 19 травня 2016 року № 216-р «Про виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону Пропаганди їхньої символіки» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kr-admin.gov.ua/Rozpor/Ua/2016/216.pdf>

6. Розпорядження Кіровоградського міського голови від 19 лютого 2016 року № 24 «Про перейменування вулиць, провулків та інших об'єктів топоніміки міста» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kr-rada.gov.ua/files/content/files/rasprod-20160223115224.pdf>

7. Рішення Кіровоградської міської ради від 11 листопада 2014 року № 3613 «Про перейменування вулиці Ленінградської» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kr-rada.gov.ua/files/decision/ua-rishennya-risenua-3613-11-11-14.pdf>

8. Рішення Кіровоградської міської ради від 23 лютого 2016 року № 105 «Про перейменування вулиць, провулків та інших об'єктів топоніміки міста» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kr-rada.gov.ua/files/decision/ua-rishennya-risenua-105-23-02-16.pdf>

9. Рішення Кіровоградської міської ради від 24 лютого 2014 року № 2881 «Про перейменування площі Кірова, вулиць Держинського та Орджонікідзе» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kr-rada.gov.ua/files/decision/ua-rishennya-risenua-2881-24-02-14.pdf>

10. Рішення Маловисківської районної ради Кіровоградської області від 9 жовтня 2015 року № 435 «Про надання дозволу на встановлення меморіальних дошок» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvrada.org/risheny/sesii/31/435.pdf>

11. Рішення Новоукраїнської районної ради Кіровоградської області від 21 жовтня 2015 року № 614 «Про встановлення пам'ятних дошок загиблих учасників АТО на будівлях закладів освіти» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nu-rayrada.kr.ua/download/npb/file/3808/614.doc

Відомості про автора: *Бежикуренько Артем Ігорович*, завідуючий науковою редакцією Комунальної установи «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України», м.Кропивницький.

Видання, що продовжується,

Між Бугом і Дніпром
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України

Випуск VI

Верстка та дизайн: С.Толмачов

Зверстано та віддруковано
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»
Україна, 25006, м.Кропивницький, вул. Тараса Карпи, 69.
Тел.: (0522)24-48-51,24-25-96:
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції від 15.12.2011 р., серія ДК №4234.

Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,75.
Наклад 100 примірників.